

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ХПІ»

Серія: Актуальні проблеми історії України

№ 25 (998) 2013

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

Харків
НТУ «ХПІ», 2013

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».
Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998) – 152 с.

Державне видання

Свідцтво Держкомітету з інформаційної політики України

КВ № 5256 від 2 липня 2001 р.

Збірник виходить українською та російською мовами

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук затвердженого Постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05 (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010 р., с. 3, № 20).

Координаційна рада

Л.Л. Товажнянський, д-р техн. наук, проф. (**голова**)

К.О.Горбунов, кандидат технічних наук, доцент (**секретар**)

А.П.Марченко, д-р техн.наук, проф.; Є.І.Сокол, д-р техн.наук, чл.-кор. НАН України;

Є.Є.Александров, д-р техн.наук, проф.; А.В.Бойко, д-р техн. наук, проф.;

Ф.Ф.Гладкий, д-р техн. наук, проф.; М.Д.Годлевський, д-р техн.наук, проф.;

А.І.Грабченко, д-р техн.наук, проф.; В.Г.Данько, д-р техн.наук, проф.;

В.Д.Дмитриєнко, д-р техн. наук, проф.; І.Ф.Домнін, д-р техн. наук, проф.;

В.В.Єпіфанов, канд. техн. наук, проф.; Ю.І.Зайцев, канд. техн. наук, проф.;

П.О.Качанов, д-р техн. наук, проф.; В.Б.Клепіков, д-р техн. наук, проф.;

С.І.Кондрашов, д-р техн.наук, проф.; В.М.Кошельник, д-р техн.наук, проф.;

В.І.Кравченко, д-р техн.наук, проф.; Г.В.Лісачук, д-р техн. наук, проф.;

О.К.Морачковський, д-р техн. наук, проф.; М.А.Ткачук, д-р техн. наук, проф.

В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф.; П.Г.Перерва, д-р екон.наук, проф.;

В.О.Пуляєв, д-р техн. наук, проф.; М.І.Рищенко, д-р техн. наук, проф.;

В.Б.Самородов, д-р техн. наук, проф.; Г.М.Сучков, д-р техн. наук, проф.;

Ю.В.Тимофієв, д-р техн. наук, проф.

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор: В.І.Ніколаєнко, канд.іст.наук, проф.

Заст. відповідального редактора: Л.П.Савченко, канд.іст.наук, доцент

Відповідальний секретар: А.В. Харченко, канд. іст. наук, ст. викл.

Члени редколегії: Л.М.Бєсов, д-р іст. наук, проф. В.Я.Білоцерковський, д-р іст. наук, проф.,

В.Я.Заруба, д-р екон.наук, проф., В.В.Калініченко, д-р іст. наук, проф.,

В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф., М.М.Олійник, д-р іст. наук, проф., А.В. Харченко, канд. іст.

наук, ст. викл., Л.П.Савченко, канд. іст. наук, доц., В.М.Скляр, д-р іст. наук, доц., М.П.Требін, д-р.

філос. наук, доц., В.Я.Міщенко, д-р екон. наук, проф.

*У квітні 2013 р. Вісник Національного технічного університету «ХПІ», серія «Актуальні проблеми історії України», включений у довідник періодичних видань бази даних **Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA)**.*

Рекомендовано до друку Вченою Радою НТУ «ХПІ».

Протокол № 5 від 4 червня 2013 р.

© Національний технічний університет «ХПІ», 2013

Ю. В. ГУРТОВАЯ, соискатель, ХНУ имени В. Н. Каразина, Харьков

ОТРАЖЕНИЕ «ЭПОХИ ЗАСТОЯ» В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ СОВЕТСКОГО УЧИТЕЛЯ: АКТУАЛЬНО ЛИ СЕГОДНЯ?

В статье автора, основываясь на разносторонние источники, исследовано отражение «эпохи застоя» в повседневной жизни советского учителя и его актуальность на сегодняшний день. Исследовано и проанализировано образ школьного учителя в рассматриваемый период «эпохи застоя», основные проблемы и способы их решения.

Ключевые слова: учитель, школа, образование, повседневность, «застой».

Постановка проблемы. Школа, вне всяких сомнений, является важным структурным элементом, как государственной системы, так и неотъемлемым этапом формирования общества. Современная педагогическая наука находится в поиске путей развития, поэтому не лишним будет обращение к историческому прошлому.

Актуальность работы заключается в самой теме исследования: проявлялся ли «застой» 1960-х-80-х гг. в школьной повседневности? И чем школьная жизнь советского учителя отличается от образа жизни педагогов XXI века и отличается ли?

Для каждого из нас образ учителя индивидуален. Кто-то вспоминает своего первого учителя, который открывал перед ним дорогу в страну знаний, кто-то строгого преподавателя с указкой и стопкой тетрадей, вечно опаздывающего на свои уроки. Но часто ли мы задумываемся о повседневности школьной жизни, проблемах, которые каждый день ставят перед собой наши учителя и самое главное – их решениях?

Целью данной работы можно назвать изучение повседневной жизни советского учителя, в период так называемой «эпохи застоя».

Изложение основного материала. Опираясь на работы таких ученых как М. Прокофьев, «Советская общеобразовательная школа на современном этапе», С. Тангян «Образование и общественный прогресс в развивающихся странах», Ф. Паначин «Педагогическое образование в СССР: Важнейшие этапы истории и современное состояние» и другие исследования, посвященные изучению образа советского учителя.

А так же проблем повседневности: Н. Пушкарева «Предмет и методы изучения истории повседневности» и О. Коляструк – «Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти» и др., была сделана попытка проанализировать деятельность советских педагогов и, основываясь на личном архиве автора, в частности на интервью, интервьюерами в которых выступали как учителя, преподававшие в советский период, так и работающие, в учебных заведениях наши с вами современники, было проведено исследование и обозначены следующие выводы, с которыми автор и предлагает ознакомиться.

© Ю. В. Гуртовая, 2013

Для начала хотелось бы определиться с тем, что же такое школа и кто в ней работает. Школа – учебно-воспитательное заведение для организованного образования, обучения и воспитания подрастающего поколения, а также взрослых и работающей молодёжи. Такое определение дает нам третье издание Большой советской энциклопедии. Целью школы всегда должно быть воспитание гармоничной личности, а не специалиста – так говорил Альберт Эйнштейн. А кто же должен воспитывать эти личности, ставить перед собой великие цели и добиваться их достижения? Человек, обладающий, несомненно, высокими целостными идеалами, человек, умеющий не только видеть перед собой светлое будущее своей страны, но и показывать его своим ученикам, наставлять их на путь ведущий к развитию своей Родины. И имя этому человеку – учитель.

Учителя «эпохи застоя», отличаются ли они от учителей ХХІ века, века технологий и инноваций? Хотелось бы сразу обозначить, что хотя «застой» и был в стране, как утверждает ряд историков и политиков, он практически не коснулся процесса преподавания, так как в этом вопросе сохранялся здоровый консерватизм, в первую очередь он проявлялся в преемственности методов. Школа – достаточно консервативная организация. И сегодня, захоти мы похозяйничать на столе завуча по научной работе, не обнаружили бы там ничего нового для работников школьного образования советского времени. Планы-конспекты, методичная литература, рекомендованная государством, наставления А. Макаренко и К. Ушинского – школа продолжает работать одним цельным, сплоченным механизмом, принимая инновации современности, но, не теряя бесценный педагогический опыт, приобретенный десятилетиями. И не важно, живем мы с вами в Советском Союзе или же в независимой Украине.

Профессия учителя, несомненно, одна из самых важных, почетных и ответственных профессий в нашей стране – говорит нам учебник для учащихся в педагогических училищах 1980 года. Партия, государство и народ доверяет ему самое ценное, самое дорогое — нашу смену, наше будущее, наших детей. Через учителя осуществляется передача опыта предыдущих поколений молодому поколению. Учитель формирует личность будущих граждан, их мировоззрение, убеждения, преданность Родине и идеям коммунизма. Имеются все основания считать, что педагог — это инженер человеческих душ. Согласно работам современников начала 80-х годов коммунистическая партия и Советское правительство уделяли большое внимание советскому учителю, повышению его роли в коммунистическом строительстве. Так, в докладе на XXV съезде КПСС Л. Брежнев подчеркнул необходимость улучшать подготовку учителей. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дальнейшем совершенствовании обучения, воспитания учащихся общеобразовательных школ и подготовки их к труду» намечает ряд мер, направленных на повышение идейно-политического уровня, научно-методической вооруженности и педагогического мастерства учителей. Установлено почетное звание «Народный учитель СССР», которое будет присваиваться за особые заслуги в обучении и коммунистическом воспитании детей и молодежи. Признана необходимость значительно улучшить работу педагогических учебных заведений, совершенствовать методы отбора

молодежи для обучения в этих заведениях, с тем, чтобы поднять на более высокий уровень подготовку будущих учителей.

Учитель — основной организатор учебно-воспитательного процесса в школе. Работа учителя по обучению и воспитанию молодого поколения — весьма многогранная деятельность, требующая прежде всего высокой нравственной культуры. Советский учитель, осуществляет обучение и воспитание молодого поколения в духе требований коммунистической нравственности и коммунистического миропонимания, прежде всего отличается последовательным диалектико-материалистическим мировоззрением, яркой и ясной коммунистической направленностью личности, высокой степенью идейно-политической зрелости. Страстная коммунистическая убежденность и безграничная вера в торжество дела коммунизма — основные черты личности советского учителя. Только такой учитель может зажигать молодые сердца, готовить подрастающую молодежь к большим делам, к строительству коммунизма. Только тот учитель, который посвящает свою жизнь служению народу, Советской стране, у кого сердце настоящего патриота и гражданина, может достойно выполнять свои функции.

Внешность учителя периода «застоя» костюм-двойка в союзе с легкими вельветовыми куртками для мужчин, для учителей-женщин допускаются платья из легких тканей, трикотажные кофточки, шелковые блузки, однако каблуки по негласному правилу не превышают 4-5 см.

Передовой советский учитель — активный участник общественной жизни, застрельщик, носитель и пропагандист всего нового и передового. Только такой учитель может быть примером для учащихся, только такого учителя могут любить и уважать ученики. К учителю обращаются за помощью, поддержкой, советом ученики, для которых он старший и мудрый друг и наставник, своего рода нравственный арбитр. И эта тенденция — видеть в учителе доброжелательного, близкого человека — заметно нарастает. Если в начале 60-х годов школьники, отвечая на вопрос, какими качествами должен обладать, с их точки зрения, идеальный учитель, в первую очередь отмечали «великолепное знание предмета», «очень интересное преподавание» и т. д., то в начале 80-х годов все чаще и чаще школьники начинают говорить о том, что идеальный учитель — это тот, «который нас понимает, доброжелательно относится к нам», «к которому можно запросто подойти и посоветоваться в трудных случаях жизни». И это потому, что передовой советский учитель обладает такими высокими нравственными качествами, как коллективизм, гуманизм, честность и правдивость, чуткость и отзывчивость, простота и скромность в общественной и личной жизни. Но отказываемся ли мы при этом от высокого уровня профессионализма? На сегодняшний день, основываясь на интервью, взятых у учителей работающих в современных школах, формируется мнение, что большинство из них отмечают снижение уровня преподавания по сравнению с уровнем предоставляемым советским учителем. Получается, что образ идеален: учитель-друг и учитель-профессионал, в совершенстве знающий свой предмет. Но что это — образ, созданный советским правительством или реалии повседневной жизни? Нельзя так же не отметить, что общественная активность советского учителя проявляется не только в сфере его

профессиональных интересов. Давно воплощены в жизнь известные указания В. Ленина о необходимости связывать учительскую деятельность с задачей социалистической организации общества, совместной борьбы пролетариата и учительства за победу социализма.

Советское учительство является ныне важнейшим отрядом пропагандистов идей партии в массах, активным борцом за осуществление планов коммунистического строительства.

Учителя можно встретить в качестве агитатора среди рабочих, в качестве лектора на политические и научные темы, в качестве преподавателя в университете культуры. Многие учителя — члены партии, работают пропагандистами в сети партийного просвещения на заводах, фабриках, в колхозах и учреждениях, состоят в лекторских группах горкомов, райкомов и обкомов партии. Придавая огромное значение активному участию учителей в общественной работе на всех участках, партия постоянно проявляет заботу о том, чтобы это не наносило ущерба работе в школе, чтобы учитель не был загружен всякого рода второстепенными поручениями. На вопрос о подобных проявлениях заботы со стороны современного правительства в ходе исследования было собрано ряд комментариев от учителей с их яркими воспоминаниями о последних выборах и агитационной деятельности, а так же работе на участках. О каких изменениях мы говорим. Школа — достаточно консервативная организация. «Эпоха застоя» не успевает коснуться этого храма знаний, учителя живут своей, отдельной жизнью, направляемые чуткой заботой и поддержкой советской системы образования.

На сегодняшний день эта поддержка, именуемая инновациями XXI века, скрывается в стереотипности мышления тех преподавателей, которые прошли «советскую школу» и потратили не одно десятилетие на переосмысление системы преподавания, продолжая все так же пользоваться конспектами, написанными сорок лет назад.

Список литературы: 1. Дайч, З. Г. Школьная политика в СССР: уроки партийно-государственного руководства, перспективы развития. — М.: Прометей, 1991. — С. 121. 2. Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаетова М. Ф. История педагогики. — М.: Просвещение, 1982. — С. 344. 3. Крутецкий В. А. Психология: Учебник для учащихся пед. училищ. — М.: Просвещение, 1980. — С. 192. 4. Лутченко А. И. Советская интеллигенция. М.: Наука, 1966. — С. 81. 5. Малькова З. А., Вульфсон Б. Л., Современная школа и педагогика в капиталистических странах. - М.: Педагогика, 1980. — С. 154. 6. Матюхина М. В., Михальчик Т. С., Прокина Н. Ф. Педагогика и методика начального обучения. - М.: Просвещение, 1984. — С. 204. 7. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в СССР: Важнейшие этапы истории и современное состояние. М.: Наука, 1975. — С. 308. 8. Прокофьев М. А. Народное образование в СССР. — М.: Просвещение, 1967. — С. 115. 9. Прокофьев М. А., Советская общеобразовательная школа на современном этапе. - М.: Просвещение, 1975. — С. 284. 10. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения истории повседневности // Этнографическое обозрение №5, 2004. - С. 124. 11. Танган С. А., Образование и общественный прогресс в развивающихся странах, М.: Наука, 1975. - С. 232. 12. Щукина Г. И. Педагогика школы, М.: Просвещение, 1977. - С. 291.

Надійшла до редколегії 18. 05. 2013 р.

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

Отражение «эпохи застоя» в повседневной жизни советского учителя: актуально ли сегодня? / Ю. В. Гуртовая // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 3-7. Бібліогр.: 12 назв.

У статті автора, ґрунтуючись на різнобічні джерела, досліджено відображення «епохи застою» в повсякденному житті радянського вчителя та його актуальність на сьогоднішній день. Досліджено та проаналізовано образ шкільного вчителя у розглянутий період «епохи застою», основні проблеми та способи їх вирішення.

Ключові слова: вчитель, школа, освіта, повсякденність, «застій».

In the paper, based on the versatile sources studied reflected the era of «stagnation» in the everyday life of the Soviet teachers and its relevance for today. Investigated and analyzed the image of a school teacher in the period under review the «era of stagnation», the main problems and their solutions.

Key words: teacher, school, education, everyday life, «stagnation».

УДК 94(477.54.) «18/19»

В. В. ГОРБАНЬОВ, канд. іст. наук, доцент НФаУ, Харків

ПОМІЩИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті автор досліджує історіографію вивчення поміщицького господарства Харківської губернії. Робиться висновок про те, що дане питання ще недостатньо висвітлено, зокрема необхідно проаналізувати з залученням нових історичних джерел, кількісний, становий та національний склад поміщиків.

Ключові слова: історіографія, поміщицьке господарство, землеволодіння, аграрний розвиток, Харківська губернія.

Актуальність дослідження. Російська імперія, до складу якої входила більшість українських земель, у другій половині XIX – на початку XX ст. була переважно аграрною країною, де понад 80% населення було зайнято в сільськогосподарському виробництві. Основними виробниками сільськогосподарської продукції окрім селянських були і поміщицькі господарства. Реформа 1861 р. сприяла розвитку ринкових відносин в аграрному секторі, але внаслідок її непослідовності та половинчастості збереглися пережитки кріпосництва, зокрема, такий, як дворянське поміщицьке землеволодіння. В умовах реформування та швидкого розвитку ринкових відносин поміщицькі господарства змушені були перебудовуватися, щоб вписатися в нові економічні умови. Перед більшістю поміщицьких маєтків постала дилема: або вдосконалювати виробництво і активно запроваджувати ринкові механізми, або деградувати і втратити власні маєтки. Вивчення досвіду минулого, як позитивного, так і негативного, має не лише пізнавальне, але і важливе практичне

значення. Але, без детального й критичного аналізу минулого важко уникнути ускладнень на шляху ефективного реформування сільськогосподарського виробництва в Україні.

Постановка проблеми. Важливу наукову проблему становить процес господарської переорієнтації поміщицьких маєтків в умовах переходу аграрного сектора на ринкові засади, який був перерваний революцією 1917 р., а поміщики як клас були ліквідовані. Переважна частина їхніх маєтків була зруйнована і розграбована, а протягом тривалого часу поміщицьке господарство радянськими істориками практично не вивчалось, а якщо і вивчалось, то переважно в негативному плані.

Метою нашого дослідження є аналіз вітчизняної історіографії вивчення поміщицького господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Історію вивчення поміщицького господарства другої половини XIX – початку XX ст. потрібно розділити на кілька етапів, кожен з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап – це дореволюційний (друга половина XIX ст. – 1917 р.), літературу якого можна розподілити на три групи: офіційно-консервативна, ліберальна, революційна. До першої групи ми відносимо твори державних службовців, політичних діячів та науковців, які сходилися на висновку про кризу дворянства, а вихід із ситуації бачили у відродженні його передових позицій через надання йому певних привілеїв і пільг [див.: 21; 53; 65]. Представники цього напрямку наводили різноманітні факти на користь збереження та посилення поміщицького землеволодіння. Так, за переконанням О. А. Салтикова, єдиним засобом забезпечення робочими місцями сільського населення було покращення поміщицького господарства, створення для нього таких умов, щоб воно розвивалося і розширювалося [64, с. 29]. Одним з головних аргументів представників офіційно-консервативного напрямку, який був висунутий колишнім міністром землеробства Росії О. С. Єрмоловим, полягав у тому, що прибуток, який селяни отримували з надільних та орендованих земель, був начебто меншим від того, що вони заробляли як робітники поміщицького маєтку [19, с. 49-58].

Ліберально настроєні автори відзначали, що занепад дворянства – закономірний процес, і негативно ставилися до заходів уряду по його штучній підтримці. Вони, серед причин економічної кризи поміщицьких господарств, вбачали аграрну кризу в Росії наприкінці XIX ст. Представники ліберального напрямку увагу приділяли вивченню впливу поміщицького господарства на загальний стан сільськогосподарського виробництва [27; 34]. О. А. Кауфман значну увагу приділяв дослідженню орендних стосунків поміщиків і селян. Він дотримувався висновку про переваги великого землеволодіння над селянським [27]. О. А. Кауфман стверджував, що ліквідувати поміщицькі господарства культурно-капіталістичного типу означало би значно скоротити виробничі сили країни. Праці О. А. Кауфмана були побудовані в основному на даних опису декількох десятків найкращих поміщицьких маєтків наприкінці XIX ст.

До яскравих представників ліберального напрямку слід віднести праці В. О. Косинського [34], але він на противагу О. А. Кауфману стверджував про перевагу дрібного господарства над великим підприємницьким. На його думку, інтенсивність селянського господарства повинна постійно зростати і воно досягне того рівня, який буде недосяжним для капіталістичного господарства [34, с. 478].

Увага дореволюційних дослідників залучалася і до вивчення проблеми робочої сили в поміщицьких маєтках. Авторами праць по цьому питанню були І. Г. Дроздов, М. Дім, В. В. Хижняков, М. М. Лебедев та ін. [див.: 14; 13; 15; 76; 37].

Серед дореволюційних дослідників, які в своїх працях розглядали поміщицьке господарство Харківської губернії в контексті загального аграрного розвитку, слід згадати праці В. А. Барвинського, Л. В. Ілляшевича, В. Ф. Левитського, А. Шиманова, М. Л. Шаховського та ін. [див.: 8; 24; 25; 38; 80; 78]. Вагомий внесок у вивчення поміщицького господарства губернії зробив В. І. Мезенцев, який на основі широкого кола історичних джерел розглянув прибутковість приватного землеволодіння Харківської губернії наприкінці XIX ст. [48].

Марксистський напрямок в дореволюційній літературі представлений перш за все працями В. І. Леніна [39; 40; 41; 42]. У чисельних статтях і працях він досліджував питання про питому вагу дворянського землеволодіння в Росії, співвідношення відробіткової та капіталістичної систем господарювання в різних регіонах, зокрема і в українських губерніях. В. І. Ленін дійшов висновку про переважання пруського типу розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Водночас ним відзначалося, що в деяких районах, в тому числі і у Харківській губернії простежувалася змішана система господарювання у поміщицьких маєтках. Дослідження цього автора мали чітко виражену партійну спрямованість, до уваги бралися переважно факти, які свідчили про деградацію та надмірне збагачення поміщицьких господарств, жорстку експлуатацію селян. Пізніше ця ленінська методика і методологія були засвоєні радянською історіографією.

Другий етап у дослідженні поміщицького господарства у вітчизняній історіографії – це 1920-ті – середина 1950-х років. За радянського часу знизився науковий інтерес до вивчення поміщицьких господарств, посилилися негативні оцінки всього, що стосувалося цього класу. У працях дослідників 1920-х рр. О. Погребінського, М. Яворського, О. Гайстера, О. В. Шестакова, А. Я. Альтермана, поміщицьке господарство аналізувалося в загальному контексті розвитку аграрних відносин другої половини XIX – на початку XX ст. [див.: 58, 82; 10; 79; 2]. О. Погребінський основну увагу в своєму дослідженні приділив проведенню столипінської реформи, і тому поміщицьке господарство в його роботі розглядається в контексті проведення аграрної реформи. А. Я. Альтерман розглянув розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі в Україні на початку XX ст. і, зокрема, роль у цьому процесі поміщицького господарства [2].

В цілому ж проблема вивчення поміщицького господарства практично зникла зі сторінок радянської історичної літератури з початком 30-х рр. аж до середини 50-х років. Протягом 30-х – першої половини 50-х рр. вивчалися лише деякі аспекти аграрного розвитку Росії, автори у своїх висновках фактично не виходили за межі,

окреслені «Коротким курсом історії ВКП (б)», зокрема, це праці П. І. Ляценка, О. С. Карнаухової, П. О. Хромова та ін. [див.: 46; 26; 77].

Третій етап у вивченні поміщицького господарства припадає на другу половину 1950-х – першу половину 1980-х рр. Для праць цього періоду були характерні такі, позитивні зміни як поступове витіснення цитатно-ілюстративного стилю викладення матеріалу, значно розширилася джерельна база, роботи позбулися певних історичних догм.

Початок конкретного дослідження поміщицького землеволодіння було започатковано Л. М. Івановим, який у 1957 р. опублікував дослідження, в якому вивчався розподіл земельних володінь в Україні у 1877–1905 рр. [23]. Основним джерелом роботи Л. М. Іванова була «Статистика землевладення 1905 г.», яка досить часто використовувалася і до нього. Але Л. М. Іванов, зіставив дані цього джерела з матеріалами перепису 1877 р., і показав динаміку змін у поміщицькому землеволодінні за ці роки. Другою особливістю було те, що автор розробив дані по кожній з дев'яти українських губерній і зіставив їх з середніми показниками по Європейській Росії. Третьою особливістю було те, що Л. М. Іванов не обмежився підрахунками по розподілу землі між селянами та поміщиками, а вивчив розподіл землі між різними соціальними групами і станами.

У 1961 р. вийшла інша стаття Л. М. Іванова, в якій автор розглядає питання про співвідношення капіталістичної та відробіткової систем у поміщицьких господарствах в Україні наприкінці ХІХ ст. [22]. Автор розглянув орендні відносини, особливості формування кадрів сільськогосподарських робітників, умови найму. Значну увагу Л. М. Іванов приділив Лівобережній Україні, в тому числі і Харківській губернії.

На початку 1960-х років з'явилися праці Л. П. Минарик [49; 50; 51; 52]. У сферу її наукових інтересів входили господарства найбільших землевласників Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Центральне питання, вирішуване нею, це співвідношення капіталістичної та відробіткової систем ведення господарства. Авторка дійшла висновку, що в більшості маєтків переважала змішана система з елементами відробіткової, і капіталістичної, але визначальними залишалися відробітки, особливо в центральних губерніях Росії. Інша проблема, що розглядалася Л. П. Минарик, – походження земельних володінь найбільших поміщиків.

Значний внесок у вивчення поміщицького господарства зробив О. М. Анфімов [3; 4; 5; 6; 7]. Він вперше комплексно підійшов до дослідження проблеми. З залученням великої кількості джерел ним розглядалося широке коло питань: соціальна природа поміщицького землеволодіння, матеріально-виробнича база господарств, виробнича та торговельно-промислова діяльність, система господарювання, кредит. На основі великого кола історичних джерел та літератури О. М. Анфімов дійшов висновку про переважання відробіткової системи господарювання. Поряд з цим ним виділяється ряд регіонів з домінуванням капіталістичної системи, зокрема, південні губернії України.

Своєрідним узагальненням накопиченого досвіду і прийомів вивчення теми і разом з тим підсумком власних багатолітніх досліджень історії поміщицького господарства в Росії стала монографія О. М. Анфімова, яка була надрукована у

1969 р. [4]. В своїй роботі О. М. Анфімов приділив увагу і Харківській губернії, зокрема, на матеріалах перепису Старобільського повіту дослідив поміщицьке господарство регіону [4, с. 155-157]. Про фактичну сторону дослідження, обсяг вивчених питань свідчить структура монографії. В ній перш за все охарактеризовано поміщицьке землеволодіння і його соціальна природа, станова приналежність, співвідношення з селянським землеволодінням. Багато ознак великого поміщицького господарства розкрито автором при вивченні його матеріально-виробничої бази. Спеціальні розділи присвячені аналізу землекористування та систем ведення господарства. Далі розташовані розділи про сільське і лісове господарства, торгове і промислове підприємництво поміщиків, і, нарешті, – загальна характеристика організації економіки поміщицького господарства. В окремому розділі розглянуті питання, пов'язані з кредитуванням поміщицького господарства, заставою і мобілізацією землі.

У 70–80 рр. ХХ ст. з'явилося ряд публікацій в яких розглядалися окремі проблеми поміщицького господарства, праці С. М. Дубровського, Н. В. Єлісеєвої, А. П. Кореліна, М. М. Островського, Н. О. Проскуракової, Н. Б. Селунської, Д. А. Тарасюка та ін. [див.: 16; 18; 33; 55; 56; 61; 66; 68].

Значний внесок у вивчення аграрного розвитку Росії зробив І. Д. Ковальченко, у його роботах значну увагу приділялося кількісному аналізу та аграрній типології губернії та районів Росії [28; 29; 30; 31; 32]. У 1971 р. ним була надрукована стаття в якій на основі широкого фактичного матеріалу аналізувалося співвідношення селянського і поміщицького господарства у виробництві товарної сільськогосподарської продукції [31].

Разом з Н. Б. Селунською та Б. М. Литваковим, І. Д. Ковальченко у 1982 р. видав монографію, яка була присвячена характеристиці масових джерел з історії поміщицького господарства Європейської Росії (матеріали вотчинних фондів, земсько-статистичні обстеження приватновласницьких господарств, описи маєтків, закладених у земельних банках, сільськогосподарські переписи та інші матеріали), а також методам їх обробки і аналізу на основі системного підходу та використання кількісних методів та ЕОМ. У монографії подано аналіз внутрішнього устрою, як поміщицького господарства Європейської Росії в цілому, так і по окремих регіонах за даними земельного і сільськогосподарського перепису 1917 року [32].

З українських радянських істориків внесок у вивчення аграрних відносин Росії і України в дореволюційний період зробили М. П. Першин, І. О. Гуржій, М. А. Рубач, В. О. Голобуцький, М. Н. Лещенко, Р. Д. Лях, В. П. Теплицький, П. П. Теличук та ін. [див.: 57; 12; 63; 11; 45; 43; 44; 74; 70]. В їхніх роботах розглядалося і поміщицьке господарство, зокрема в роботі П. П. Теличука, крім висвітлення закономірностей розвитку сільського господарства України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., значна увага приділяється поміщицькому господарству, показано розвиток його окремих галузей [70].

В своїй праці В. П. Теплицький [74], використовуючи численні друковані і архівні документи та матеріали, дав аналіз розкладу і кризи кріпосницької системи і розвитку аграрних відносин в пореформений період з врахуванням особливостей цих процесів не тільки в цілому по Україні, але й по окремим її районам.

Що стосується безпосередніх досліджень аграрного розвитку в тому числі і поміщицького господарства по Харківщині, то слід виділити роботи Є. К. Живолупа, М. І. Ксензенка, Н. Л. Проскури, П. Ф. Решодька, К. К. Шияна, С. Я. Островського та ін. [див.: 20; 35; 59; 60; 62; 81]. В працях цих дослідників поміщицьке господарство розглядається побіжно і основна увага приділяється становищу в аграрному секторі Харківської губернії на початку ХХ ст.

У 1985 р. була захищена кандидатська дисертація А. М. Авраменка, в якій розглядається еволюція земельних відносин на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., у дослідженні велику увагу приділено поміщицькому землеволодінню та землекористуванню в тому числі і по Харківській губернії. В роботі автор дійшов висновку, що не дивлячись на всебічну підтримку урядом та місцевою адміністрацією дворянського землеволодіння регіону, воно постійно скорочувалося, а питома вага поміщиків в землекористуванні була значно нижчою ніж в землеволодінні [1].

Таким чином, у порівнянні з попередніми періодами, вітчизняна історична наука в другій половині 50-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. добила значного поступу у вивченні поміщицького господарства. Разом з тим, всі роботи були в руслі марксистсько-ленінського вчення і під жорстким ідеологічним контролем, що значно ускладнювало об'єктивне вивчення поміщицького господарства. Воно розглядалося тільки в негативному плані.

З другої половини 80-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап в розвитку вітчизняної історичної науки. Під новим кутом зору почали розглядатися питання історії нашої країни, зокрема і того періоду, коли в економіці активно розвивалися ринкові та товарно-грошові відносини.

В 1990 р. була надрукована монографія К. М. Тарновського, в якій аналізується тип ринкової еволюції, багатоукладність російської економіки і соціального устрою напередодні 1917 р. [69]. Автор підводить підсумки вивчення соціально-економічної історії Росії до середини 1960-х рр. і розглядає два основних напрямки в історіографії цієї проблеми: дослідження російського монополістичного капіталізму і аграрного устрою Росії. Окремий розділ монографії присвячений капіталістичній еволюції поміщицьких господарств [69, с. 151-180].

З проголошенням незалежної України в 1991 р. розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки. З'явилися нові праці по нашій проблематиці. В 1996 р. була опублікована стаття М. А. Якименка, в якій він розглядає становлення селянського (фермерського господарства) в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та порівнює його з поміщицьким господарством [83]. М. А. Якименко дійшов висновку в своїй статті, що селянське (фермерське) господарство могло б ще більше потіснити велике поміщицьке землеволодіння, якби для цього були створені відповідні умови. Високі викупні платежі підривали фінансову базу селянських господарств, перешкоджаючи значній частині господарів купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Разом з напівкріпосницькими законами, які до 1906 р. обмежували можливості селян, це створювало несприятливі умови господарювання. І якщо навіть за цих складних умов селянське господарство пробивало собі шлях до

прогресу, не тільки вистоявши, але й успішно змагаючись з поміщицьким землеволодінням в жорстокій конкурентній боротьбі, то це свідчило про величезні можливості селянського (фермерського) господарства [83, с. 12].

Серед дослідників 1990-х – початку 2000-х рр. слід виділити В. С. Майстренка, В. В. Бочарова, В. В. Сусорова, В. О. Кулікова, які розглядають в своїх роботах аграрні відносини в Україні, в тому числі і у Харківській губернії [47; 9; 67; 36]. Дисертаційна робота В. В. Олянич присвячена розвитку цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., де значне місце присвячено поміщицькому господарству Харківської губернії [54].

В новітній українській історіографії безпосереднє вивчення поміщицького господарства було започатковано в дисертаційній роботі Н. Р. Темірової, в якій розглядається поміщицьке господарство Півдня України на початку ХХ ст. [71]. У 2003 р. Н. Р. Темірова опублікувала монографію та захистила докторську дисертацію [72; 73]. В дисертації на основі вивчення різноманітних джерел досліджені зрушення в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовані зміни у кількісному, національному складі поміщиків. Показана еволюція поміщицького землеволодіння в напрямку до безстанового. Проаналізована організація господарства, яка відзначалася раціональністю. З нових позицій розглянуті такі поняття: оренда, відробітки, застава землі. Велика увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування поміщиків до ринку. Змальований соціально-психологічний портрет поміщицтва України. В своїй роботі Н. Р. Темірова дійшла висновку, що у пореформену добу поміщицьке господарство України еволюціонувало, переживаючи при цьому складну кризу. Еволюція відбувалася за різними напрямками: в активізації підприємницької діяльності, технічному прогресі, підвищенні загальної культури управління господарством, розширенні доброчинності [73, с. 29-30].

Зарубіжна історіографія історії поміщицького господарства досить докладно проаналізована в працях сучасних українських дослідників [72, с. 34-39]. Зазначимо лише, що дослідники з США, Великої Британії, ФРН розробили теорію «модернізації» аграрного розвитку Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Висновки дослідження. Таким чином в історіографії поміщицького господарства можна виділити два головних напрямки. Представники одного з них вважають поміщиків головним гальмом соціального-економічного розвитку, розглядаючи їх переважно в негативному плані. У поглядах представників іншого напрямку проглядається концепція історії поміщицтва, в основу якої покладено комплексний підхід до всіх процесів усередині поміщицтва.

Аналіз історіографії питання показує недостатню вивченість соціально-економічного розвитку поміщицького господарства Харківської губернії. Поміщицтво регіону вивчалось непослідовно і фрагментарно, ця тема одна з найменш розроблених у вітчизняній історіографії. Зокрема, потребують вивчення матеріально-виробнича база поміщицьких господарств, виробнича діяльність та збут продукції поміщиків, кредит та застава. Щоб виконати такий значний обсяг роботи

потрібно, на нашу думку, спочатку провести регіональні дослідження, зокрема і по Харківській губернії. Мета дослідження цієї теми в порівнянні з іншими авторами повинна полягати в тому, щоб поміщицьке господарство Харківщини було всебічно вивчено на основі широкого кола джерел та літератури. Треба проаналізувати кількісний, становий та національний склад поміщиків, дослідити землеволодіння та землекористування, вивчити матеріально-технічне забезпечення, показати рівень рентабельності поміщицьких господарств.

Список літератури: 1. Авраменко А. М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв.: Дисс.... канд. ист. наук. – Харьков, 1985. 2. Альтерман А. Я. Развитие хлебоного хозяйства та хлібної торгівлі України. – Харків, 1928. 3. Анфимов А. М. К вопросу об определении экономических типов землевладельческого хозяйства (конец XIX – начало XX вв.) // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянского и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 362-379. 4. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М., 1969. 5. Анфимов А. М. Помещичье хозяйство России в годы Первой мировой войны // Исторические записки. – М., 1957. – Т. 60. – С. 124-142. 6. Анфимов А. М. Хозяйство крупного помещика в XX в. // Исторические записки. – М., 1962. – Т. 71. – С. 43-77. 7. Анфимов А. М. Частновладельческое лесное хозяйство в России в конце XIX – начале XX вв. // Исторические записки. – М., 1958. – Т. 63. – С. 244-258. 8. Барвинский В. А. Исторический очерк Харьковской губернии. – Харьков, 1918. 9. Бочаров В. В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 pp.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. 10. Гайстер А. Сельское хозяйство капиталистической России: (от реформы 1861 до революции 1905 г.). – М., 1927. 11. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. 12. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. 13. Дим Н. Сельский пролетариат в России. – СПб., 1906. 14. Дроздов И. Г. Заработная плата земледельческих рабочих в России в связи с аграрным движением 1905–1906 гг. – СПб., 1914. 15. Дроздов И. Г. Судьбы дворянского землевладения в России и тенденции к его мобилизации. – Петроград, 1917. 16. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство в период империализма. – М., 1975. 17. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в. – М., 1963. 18. Елисеева Н. В. Новый источник по истории помещичьего хозяйства Европейской России конца XIX – начала XX в. // История СССР. – 1976. – № 5. – С. 93-98. 19. Ермолов А. С. Наш земельный вопрос. – СПб., 1906. 20. Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 годах. – Харьков, 1956. 21. Зворыкин Н. Н. Земля и хозяйство. – М., 1899. 22. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 312-337. 23. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки. – 1957. – Т. 60. – С. 176-214. 24. Ильяшевич Л. В. Змиевской уезд. – Харьков, 1887. 25. Ильяшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. – Харьков, 1985. 26. Карнаухова Е. С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914 гг.). – М., 1951. 27. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918. 28. Ковальченко И. Д., Бородин Л. И. Аграрная типология губерний Европейской России на рубеже XIX–XX вв.: (Опыт многомерного Количественного анализа) // История СССР. – 1979. – № 1. – С. 59-95. 29. Ковальченко И. Д., Бородин Л. И. Структура и уровень развития районов Европейской России на рубеже XIX–XX вв.: (Опыт многомерного количественного анализа) // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 76-99. 30. Ковальченко И. Д., Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX века. Опыт количественного анализа. – М., 1974. 31. Ковальченко И. Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971. – С. 171-194. 32. Ковальченко И. Д., Селунская Н. Б., Литваков Б. М. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства

Европейской России в эпоху капитализма. – М., 1982. **33.** *Корелин А. П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979. **34.** *Косинский В. А.* Крестьянское и помещичье хозяйство. – Одесса, 1906. **35.** *Ксензенко М. І.* Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.). – Харків, 1968. **36.** *Куліков В. О.* Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2005. **37.** *Лебедев Н. Н.* Опыт изучения в санитарном отношении быта сельскохозяйственных рабочих в районе свекловичного производства. – М., 1901. **38.** *Левитский В. Ф.* К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. – Харьков, 1907. **39.** *Ленін В. І.* Аграрна програма російської соціал-демократії // Повне збір. тв. – Т. 6. – С. 303-348. **40.** *Ленін В. І.* Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття // Повне збір. тв. – Т. 17. – С. 53-129. **41.** *Ленін В. І.* Перегляд аграрної програми робітничої партії // Повне збір. творів. – Т. 12. – С. 239-270. **42.** *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. тв. – Т. 3. – С. 1-609. **43.** *Леценко М. Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 М-90-ті рр.. XIX ст.). – К., 1970. **44.** *Леценко М. Н.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. **45.** *Лях Р. Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – Київ-Донецьк, 1975. **46.** *Лященко П. І.* Історія народного господарства СРСР. – К., 1951. **47.** *Майстренко В. С.* Століпінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997. **48.** *Мезенцев В. И.* Доходность частного землевладения в Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1897. – Вып. 11. – С. 1-248. **49.** *Минарик Л. П.* Об уровне развития капиталистического земледелия в крупном помещичьем хозяйстве Европейской России конец XIX – начало XX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966. – С. 515-626. **50.** *Минарик Л. П.* Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX – начала XX века // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1965. – С. 356-395. **51.** *Минарик Л. П.* Статистика землевладения 1905 года как источник по изучению крупного помещичьего землевладения России в начале XX века // Малоисследованные источники по истории СССР XIX–XX вв. – М., 1964. – С. 56-73. **52.** *Минарик Л. П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв.: Землевладение, землепользование, система хозяйства. – М., 1971. **53.** *Морачевский В. В.* Сельскохозяйственный кредит в России. – СПб., 1910. **54.** *Олянич В. В.* Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2000. **55.** *Островский М. М.* Земская статистика помещичьего хозяйства как исторический источник // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1978. – Т. 10. – С. 285-296. **56.** *Островский М. М.* Дворянство и земельный кредит в начале XX в. // Проблемы отечественной истории. Сб. статей аспирантов и соискателей. – Вып.1. – М., Л., 1976. – С. 156-170. **57.** *Першин П. Н.* Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959. **58.** *Погребінський О.* Століпінська аграрна реформа. – Одеса, 1931. **59.** *Проскура Н. Л.* Аграрные отношения в Харьковской губернии между буржуазно-демократическими революциями (1907 – февраль 1917 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1974. **60.** *Проскура Н. Л.* До питання про аграрні відносини в Харківській губернії напередодні Лютневої революції // Вісник Київського університету. – 1973. – № 15. – С. 25-30. **61.** *Проскура Н. А.* Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX в. // История СССР. – 1973. – № 1. – С. 55-75. **62.** *Решодько П. Ф.* Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.). – Харків, 1972. **63.** *Рубач М. А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К., 1950. **64.** *Салтыков А. А.* Голодная смерть под формой дополнительного надела. – СПб., 1906. **65.** *Святловский В. В.* Мобилизация земельной собственности в России 1861–1908 гг. – СПб., 1911. **66.** *Селунская Н. Б.* Источниковедческие проблемы в изучении помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX в. // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 81-95. **67.** *Сусоров С. В.* Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання: кінець XIX – початок XX ст. – Херсон, 1997. **68.** *Тарасюк Д. А.* Поземельная собственность пореформенной России. – М., 1981. **69.** *Тарновский К. Н.* Социально-экономическая

история России, начала XX в.: Советская историография сер. 50-х – 60-х гг. – М., 1990. **70.** Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. **71.** Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Півдня України на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993. **72.** Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. **73.** Темірова Н. Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Донецьк, 2003. **74.** Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. **75.** Федоровский А. С., Педаев Д. Н. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. – Харьков, 1918. **76.** Хижняков В. В. Об условиях найма на сельские работы. – СПб., 1904. **77.** Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX–XX веках: 1800–1917 гг. – М., 1950. **78.** Шаховской М. Л. Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении в 1891 году. – Харьков, 1891. **79.** Шестаков А. В. Капитализация сельского хозяйства: (От реформы 1861 г. до войны 1914 года). – М., 1924. **80.** Шиманов А. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – К., 1883. **81.** Шиян К. К., Островський С. Я. Минуле і сучасне села. – Харків, 1963. **82.** Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – К., 1925. Вип. III. **83.** Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3-14.

Надійшла до редколегії 20. 03. 2013 р.

УДК 94(477.54) «18/19»

Поміщицьке господарство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: історіографія питання / В. В. Горбаньов // Вісник НТУ «ХП». Серія : Актуальні проблеми історії. України.-Харків: НТУ «ХП». – 2013. – № 25 (998). – С. 7-16. Бібліогр.: 83 назв.

В статті автор аналізує изучение поміщицького господарства Харьковской губернии в історіографії. Делается вывод о том, что данный вопрос еще недостаточно освещен в отечественной исторической науке, в частности необходимо проанализировать с привлечением новых исторических источников, количественный, сословный и национальный состав помещиков.

Ключевые слова: історіографія, поміщицьке господарство, землевладення, аграрне розвиток, Харьковская губерния.

The analysis of the study of landlord economy of Kharkiv province in historiography is made in the article. It is concluded that this question isn't covered enough in the historic science of our country, in particular it is necessary to analyses quantitative class and national structure of landlords.

Key words: historiography, landlord economy, land ownership, agrarian development, Kharkiv province.

І. В. ДВОРКІН, канд. іст. наук, старший викладач НТУ «ХПІ»

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовані опубліковані джерела з історії музейної справи Наддніпрянщини у ХІХ – на початку ХХ ст. Представлені джерела класифіковано на поділено на групи: видання музейних закладів, органів місцевого самоврядування, наукових товариств, періодичні видання тощо. Запропонована розвідка може стати в нагоді дослідникам історії українського музейництва.

Ключові слова: історичні джерела, музейна справа, історія України ХІХ – початку ХХ ст.

Постановка проблеми. ХІХ – початок ХХ ст. є періодом становлення та розвитку українського музейництва. На початку цього періоду у підросійській Україні виникають перші музейні заклади різних профілів. Поступово – у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., музеї відкриваються майже в усіх губернських, а також у деяких повітових містах. Музейні заклади поступово перетворюються зі звичайних сховищ старожитностей на центри наукових досліджень, культурно-просвітницькі осередки, вони відіграють значну роль у житті міст.

Метою дослідження є аналіз основних опублікованих джерел з історії музейної справи Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст. Українські історики та музеєзнавці вивчають історію музейної справи, досліджують роботу окремих музейних установ, їхніх профільних груп, музейництво у різних регіонах тощо. Матеріали з історії музейної справи також є актуальними для дослідників історії міст, повсякдення, різноманітних інституцій імперської доби. Також важливим напрямом є місце музейних установ в українському національному русі зазначеного періоду. Отже, на нашу думку, аналіз основних джерел з історії музейної справи Наддніпрянщини, представлений у запропонованій розвідці, стане в нагоді не лише дослідникам історії українських музеїв, але й більш широкому колу науковців, що вивчають історію України ХІХ – початку ХХ ст. Запропонований аналіз здійснено на прикладі музейних установ Києва, Харкова, Полтави та Чернігова – провідних музейних осередків цього періоду.

Виклад основного матеріалу. Звичайно, важливу групу джерел з вказаної теми становлять *видання музейних закладів*. Для вивчення процесу накопичення, систематизації та каталогізації музейних фондів досліднику стануть в нагоді *опубліковані каталоги та покажчики* музейних закладів. Переважна більшість тогочасних музеїв видавала каталоги власних зібрань, а також описи окремих відділів, колекцій чи виставок. Так, були опубліковані каталоги зібрань музейних установ, що перебували у підпорядкуванні міських та земських установ, наукових інституцій, університетів. Серед них назвати описи колекцій Музею красних мистецтв та старожитностей Харківського університету – Г. С. Чирикова (1870 – 1883 рр.) та М. І. Черноволота (1911 р.) [1; 2]; каталоги київського та харківського художньо-промислових музеїв: «Краткий указатель предметов, помещенных в

Киевском городском музее древностей» [3], «Киевский художественно-промышленный и научный музей его величества государя императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов» [4], «Путеводитель по Харьковскому городскому художественно-промышленному музею и этнографическому отделу» [5]. У Полтаві та Чернігові також видавалися каталоги місцевих музеїв – «Каталог Музея Черниговской губернской архивной комиссии» [6], «Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского» Б. Д. Грінченка [7], «Каталог Музея Полтавской битвы на Шведской могиле» І. Ф. Павловського [8], «Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства: Описание коллекций» (1899 р.) [9] тощо. Завдяки каталогам українських музеїв можна з'ясувати та дослідити склад їх колекцій, більшість з яких була втрачена під час Громадянської війни та нацистської окупації періоду Другої світової війни.

Діяльність музеїв та стан їх колекцій на певному етапі розвитку можна простежити за допомогою *щорічних звітів* музейних закладів. Завдяки річним звітам Київського художньо-промислового та наукового музею [10] ми маємо змогу дізнатися про виставки, що проводились у музеї, стан та поповнення відділів і бібліотеки, кількість відвідувачів та матеріальний стан музею. У звітах наводилися основні рішення Комітету музею, що безпосередньо керував справами закладу. Починаючи з 1903 р., видавалися річні звіти Полтавського природничо-історичного музею, які містять відомості про стан музейних колекцій, основні придбання та пожертви, що надходили до музею у звітному році, кількість відвідувачів тощо [11]. У 1912 – 1914 рр. видавався «Ежегодник Музея Полтавского губернского земства», у якому були вміщені річні звіти земського музею за відповідні роки [12]. Окремі відомості про стан та поповнення університетських музеїв наведені у річних звітах Харківського та Київського університетів. Щорічні звіти музейних установ містять систематизований фактографічний матеріал офіційного характеру, який дозволяє відтворити основні етапи історії музеїв, визначити шляхи поповнення їхніх колекцій.

Наступну групу джерел становлять *видання органів міського та земського самоврядування*. Зокрема, в «Журнале Харьковской городской думы» містяться протоколи засідань думи, на яких вирішувались питання стосовно відкриття Харківського художньо-промислового музею, призначення музейної комісії, оголошення подяки меценатам.

Так, в «Отчетах Черниговской губернской земской управы» та «Земском сборнике Черниговской губернии» друкувалися звіти про стан Музею українських старожитностей В. В. Тарновського за окремі роки. Досить важливим джерелом з вивчення історії музеїв Чернігова є журнали засідань, збірники постанов та стенографічні звіти засідань Чернігівського губернського земського зібрання, на яких вирішувалися фінансові та організаційні проблеми впорядкування музею [13]. Зокрема, у журналі засідань земського зібрання чергової XXXVI сесії було вміщено проект правил музею В. В. Тарновського [14]. Довідкове видання Полтавського губернського земства – «Полтавский земский календарь» [15] – презентує відомості про Полтавський природничо-історичний музей. Видання органів місцевого

самоврядування містять переважно офіційну інформацію, що відображає ставлення цих органів до справи відкриття музейних установ, регламентування діяльності музеїв, його фінансування тощо.

Ще одну групу джерел становлять періодичні *видання наукових товариств*, у підпорядкуванні яких знаходились музеї. Так, на засіданнях Чернігівської архівної комісії (мала власний музей), журнали яких були надруковані в «Трудах Черниговской губернской архивной комиссии» [16], розглядалися питання, пов'язані з музеєм товариства; щороку керуючий справами комісії звітував про діяльність музею. До того ж, на засіданнях комісії предметом обговорення поставало питання про об'єднання чернігівських музеїв. Видання названих наукових товариств репрезентують їхню діяльність з улаштування та подальшого керівництва музейними установами, показують внесок місцевої наукової громадськості у розвиток музейництва. До цієї ж групи віднесемо матеріали всеросійських археологічних з'їздів. Зокрема, у «Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда» [17], друкувалися протоколи засідань Попереднього комітету з влаштування виставки з'їзду, програми зі збирання етнографічних відомостей до виставки тощо. Завдяки саме цим виданням можна простежити внесок археологічних з'їздів у розвиток музейництва.

Найбільшу групу джерел становлять матеріали загальноросійських, регіональних та місцевих *періодичних видань* XIX – початку XX ст. Публікації газет та журналів можуть бути використані при вивченні конкретних епізодів з історії музейних закладів України, питання поповнення колекцій. Крім того, на сторінках преси неодноразово з'являлися нариси з історії музеїв.

Матеріали з історії українського музейництва можна зустріти та сторінках наступних газет та журналів: «Исторический вестник», «Журнал Министерства народного просвещения», «Живая старина» – загальноросійських; «Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России», «Искусство Южной России», «Літературно-науковий вісник», «Наше минуле» – українських; «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Черниговская земская газета», «Вера и разум», «Вера и жизнь», «Черниговские епархиальные известия» – регіональних.

Зазначимо, що відомості про музейні заклади України кінця XIX – початку XX ст. регулярно друкувалися у місцевій періодичній пресі. Проте сьогодні доступ до них вельми обмежений. Іноді виявляється досить складно віднайти у великій кількості видань інформацію про музеї. Зважаючи на це, унікальне місце серед багатьох джерельних комплексів українського музейництва імперської доби належить журналам «Киевская старина» (1882 – 1906 pp.) та «Археологическая летопись Южной России» (1903 – 1905 pp.). Перший з них це – український історичний часопис, що зробив неоціненний внесок у розвиток історичної науки, а саме у становлення вітчизняного краєзнавства, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін [18, с. 108] (в тому числі і музейництва). Певний час (1899 – 1901 pp.) у журналі «Киевская старина» існував окремий розділ (також видавався окремо), що мав назву «Археологическая летопись Южной России» та був цілковито присвячений дослідженням українських старожитностей. У ньому друкувалися відомості про засідання наукових товариств, археологічні дослідження,

музеї та приватні зібрання [19, с. 45]. Починаючи з 1903 р., «Археологическая летопись Южной России» виходить як окремий журнал, редактором якого був директор Київського художньо-промислового музею М. Ф. Біляшівський [20, с. 3].

Важливе джерело історії музейної справи становлять *спогади* безпосередніх учасників розбудови музейної справи в Україні. Так, Д. І. Багалій в «Автобіографії» [21] докладно висвітлює свою громадську діяльність напередодні революції, зокрема на посаді голови комісії, що керувала Харківським міським музеєм. Вчений окреслює план поповнення колекцій художньо-промислового музею, згадує, як завдяки його клопотанням музей отримав значну кількість персональних творів від художників Петербурга і Москви, переважно українського походження. Особливу вагу мають спогади завідувача Полтавським природничо-історичним музеєм В. Ф. Ніколаєва [22], який обіймав цю посаду наприкінці імперської доби (1916 – 1917 рр.). Вони були підготовлені у 1963 р. в Умані та вперше опубліковані у 1991 р. Автор спогадів розкриває основні визначальні епізоди з історії музею з самого його заснування. Звичайно, з найбільшою повнотою висвітлені роки роботи автора спогадів спочатку як практиканта, а згодом – завідуючого полтавським музеєм.

Окреме місце серед масиву документів, на які спирається дане дослідження, посідають *публікації архівних джерел* та повторна публікація найбільш цінних джерел з історії українського музейництва сучасними дослідниками. Чи не найбільшими за кількістю серед опублікованих архівних джерел є *публікації листування видатних діячів музейної справи* періоду, що вивчається. Епістолярна спадщина музейних діячів несе часом унікальну інформацію з деяких аспектів історії музеїв України. У листах сучасників було порушено цілу низку питань, які не відображені у документах офіційного походження.

Найбільш значущі документи з історії охорони історичних пам'яток в Україні були опубліковані у збірнику документів та матеріалів «Історико-культурна спадщина України (XIX – початок XX ст.)» [23]. До збірника були включені доповіді з археологічних з'їздів, що стосувалися проблеми охорони пам'яток історії та культури, уривки зі статутів та різноманітних звернень історичних та мистецьких товариств, проекти закону «Про охорону пам'яток старовини в Росії» тощо. Ці документи є, безумовно, важливими при вивченні внеску музеїв у справу охорони пам'яток старовини і мистецтв.

Надзвичайно цікавою, на нашу думку, є публікація Л. Федорової записки Адріана Прахова «Какой музей нужен и возможен в Киеве» [24]. Дана публікація важливого джерела з історії музейної справи Києва надає можливість не лише ознайомитись з окремим епізодом з історії відкриття київського міського музею, але й показує місце музейництва у взаємовідносинах імперської влади з українофільським рухом.

Висновки дослідження. Отже, аналіз опублікованих джерел з історії українського музейництва XIX – початку XX ст. дозволяє виділити наступні джерельні комплекси: видання музейних закладів (каталоги та покажчики фондів музейних установ, щорічні звіти музеїв); періодичні видання органів місцевого самоврядування; видання наукових товариств, у підпорядкуванні яких знаходились музеї; матеріали періодичної преси; спогади музейних діячів; наукова публікація

архівних джерел та епістолярної спадщини діячів музейної справи. Зазначені джерела дозволяють, у поєднанні з численними неопублікованими архівними матеріалами, дослідити розвиток українського музейництва, а також культурного та національного розвитку вказаного періоду. Подальшим напрямком дослідження джерельних комплексів українського музейництва може стати аналіз архівних джерел з даної проблеми.

Список літератури: 1. *Черноволот Н. И.* Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета. Отделение гравюр. Коллекция гравюр А. Н. Алферова. Общий обзор, оценка коллекции и ее каталог / Н. И. Черноволот. – Харьков, 1911. – 310 с. 2. *Чириков Г. С.* Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при императорском Харьковском университете / Г. С. Чириков. – Вып. 1–3. – Харьков, 1870–1883. 3. *Краткий указатель* предметов, помещенных в Киевском городском музее древностей. – Б. м., Б. г. – 41 с. 4. *Киевский художественно–промышленный* и научный музей его величества государя императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. – К., 1905. – 63 с. 5. *Путеводитель по Харьковскому городскому художественно–промышленному музею и этнографическому отделу.* – Харьков, 1902. – 79 с. 6. *Каталог музея* Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, Б. г. – 47 с. 7. *Каталог музея* украинских древностей В. В. Тарновского / сост. Б. Д. Гринченко. – Т. 2. – Чернигов, 1903. – 367 с. 8. *Каталог музея* Полтавской битвы на Шведской могиле / сост. И. Ф. Павловський. – Полтава, 1910. – 32 с. 9. *Естественно–исторический музей* Полтавского губернского земства: Описание коллекций. – Полтава, 1899. – 90 с., [XI с]. 10. *Див. наприклад:* Отчет Киевского художественно–промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1911 год. – К., 1912. – 31 с. 11. *Отчет о Естественно–историческом музее* Полтавского губернского земства за 1906 год. – Полтава, 1907. – 19 с. 12. *Див., наприклад:* Отчет по Естественно–историческому музею Полтавского губернского земства за 1914 год // Ежегодник музея Полтавского губернского земства. – 1917. – № 3–4. – С. 1–8. 13. *Музей украинских древностей*, пожертвованный Черниговскому губернскому земству В. В. Тарновским // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 2. – С. 50–65. 14. *Проект правил музея* В. В. Тарновского в городе Чернигове // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVI очередной сессии (с 10 по 27 ноября 1900 года). – Чернигов, 1900. – С. 333–335. 15. *Полтавский земский календарь* на 1910 гол. – Полтава, 1909. – 156 с. 16. *Див., наприклад:* Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1897–1898. – Вып. 1. – 159, [64] с. 17. *Труды Харьковского* предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. 1. – Харьков, 1902. – 549 с. 18. *Палієнко М.* „Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 384 с. 19. *От редакции* // Археологическая летопись Южной России. – 1899. – Т. 1. – № 1. – С. 45. 20. *От редакции* // Археологическая летопись Южной России. – 1903. – № 1. – С. 3–5. 21. *Багалій Д. І.* Вибрані праці : У 6 т. : Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Д. І. Багалій. – Харків : ХГІ “НУА”, Золоті сторінки, 1999. – 600 с. 22. *Николаев В. Ф.* Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / В. Ф. Николаев ; под ред. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 45 с. 23. *Історико–культурна спадщина* України (XIX – поч. XX ст.) : збірник документів і матеріалів. – К. : Рідний край. – 327 с. 24. *Федорова Л.* Записка Адріана Прахова «Какой музей нужен и возможен в Киеве» у контексті історії заснування в Києві крайового музею // Київська старовина. – 2011. - № 3. – С. 82 – 94.

Надійшла до редколегії 25. 04. 2013 р.

УДК 069.01:930.1 (477-25)

Джерела з історії музейної справи Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. / І. В. Дворкін // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 17-22. Бібліогр.: 24 назви.

В статье проанализированы опубликованные источники по истории музейного дела Надднепроянской Украины в XIX - начале XX в. Представленные источники классифицированы и разделены на группы: издание музейных учреждений, органов местного самоуправления, научных обществ, периодические издания и т.д.. Предложенная работа может быть полезной исследователями истории украинского музейного дела.

Ключевые слова: исторические источники, музейное дело, история Украины XIX - начала XX в.

The article analyzes the published sources on the history of museums in Russian-ruled Ukraine during XIX – and early XX century. The presented sources are classified and divided into groups: the publication of museum institutions, local authorities, scientific societies, periodicals, etc. The proposed work can be useful to Ukrainian museum history researchers.

Keywords: historical sources, museum, history of Ukraine during XIX – and early XX century.

УДК 94(47).083 : 328.183 : 342.53

І. В. ЄРЕМЕЄВА, пошукач кафедри політичної історії, НТУ «ХПІ»

ТЕАТРАЛЬНИЙ ХАРКІВ КІНЦЯ XIX СТ. У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ.

У статті, на підставі мемуарів російських та українських театральних діячів, зроблено спробу своєрідної реконструкції театального життя Харкова кінця XIX ст., висвітлені найбільш характерні аспекти розвитку харківського театального мистецтва цього періоду.

Ключові слова: мемуари, театр, антреприза, гастролі, бенефіс, антрепренер.

Постановка проблеми. З початку 90-х рр. XX ст., в умовах докорінної трансформації українського суспільства та моральних принципів, в умовах духовної кризи, що, нажалі має тенденцію до подальшого поглиблення, виникла гостра необхідність переосмислення культурної спадщини. Втім, здійснення цього процесу неможливо без глибинного дослідження історії мистецтва, невід'ємною складовою якого є театр. На театральне мистецтво покладається відповідальна просвітницька роль. Вона полягає у формуванні цілісної особистості, її світогляду, естетичних цінностей, національної свідомості.

Одним з провідних театральних центрів Російської імперії завжди був Харків, де протягом століть склалися міцні, самобутні театральні традиції, що органічно поєднували загальноросійську мистецьку спрямованість з етнічними, суто українськими і навіть, слобожанськими рисами. Відтак, дослідження проблеми розвитку регіонального театального мистецтва є **актуальною** необхідністю часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певне уявлення про рівень розвитку харківського театру можна зробити на підставі небагатьох історіографічних досліджень. У дорядянський період театральне життя Харкова XIX ст., як органічну

складову історії міста, було відображено у відомій праці Д. І. Багалія і Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования» [1]. Низка видань радянських часів, які або мають узагальнюючий характер і присвячені театральній справі в Російській імперії в цілому, або висвітлюють життя й діяльність видатних російських театральних діячів, містять лише епізодичні свідчення про театральний Харків [2; 3; 4; 5; 6]. Нажаль, сучасних розробок щодо театального життя Харкова небагато і всебічного висвітлення цієї цікавої та актуальної проблеми вони не містять [7]. Таким чином, на сьогодні, відсутні узагальнюючі наукові роботи, присвячені історії розвитку харківського театру кінця ХІХ ст. Це, перш за все, спонукає до виявлення і всебічного аналізу відповідних історичних джерел, зокрема, мемуарного характеру. Саме тому **метою даної статті** є аналіз найбільш змістовних, на наш погляд, мемуарів, авторами переважної більшості яких є провінційні та столичні театральні діячі (актори В. О. Крігер, М. Велізарій, К. І. Ванченко, П. Вульф, режисери В. І. Немировича-Данченко, М. М. Синельников) [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. У статті також проаналізовані мемуари любителів театру: критика Ю. М. Бабецького, лікаря Б. Ш. Гейденберга, онука італійського актора Т. Сальвіні – Чельзо Сальвіні [15; 16; 17; 18].

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХІХ ст. Харків перетворився на один з найбільших промислово-економічних, наукових, культурних центрів Російської імперії. Таке зростання міста спонукало і бурхливий розвиток театального життя, як однієї з невід'ємних частин культурного розвитку і просвітницької діяльності, адже театру на той час відводили почесну роль «другого університету».

Харків давно зажив слави театального міста. Першу згадку про театральну виставу, що відбулася тут ще у 1780 р., знаходимо у історика К. П. Щелкова [7, с. 6]. В 1808 р. виникла постійна театральна трупа, сформована з трьох приїжджих професійних акторів і місцевих любителів-чиновників. Згодом, для вистав облаштували балаган на головній площі міста, яка в той час називалася Ярмарковою (зараз – площа Конституції) [7, с. 26]. У період 1810-1812 рр. на сцені харківського театру переважно виступали аматори – місцеві чиновники. Протягом 1813-1814 рр. вистави давались лише в ярмаркові дні трупою антрепренера Йосипа Івановича Калиновського, з якої невдовзі виокремився антрепренер, вчитель танців за фахом, Іван Федорович Штейн [7, с. 30]. Трупа під керівництвом останнього не була стаціонарною і часто виїздила на гастролі. В такі періоди вистави давались приїжджими трупами у ярмаркові дні. Антреприза Й. І. Штейна проіснувала до середини 30-х рр. ХІХ ст. За час її творчого життя на сцені Харкова неодноразово виступали такі уславлені актори, як Михайло Семенович Щепкін і Микола Хрисанфович Рибakov. Із лав трупи вийшов і один з найкрупніших антрепренерів свого часу Людвіг Юрійович Млотковський.

Завдяки діяльності Л. Млотковського у місті склався гурток любителів театру, очолений професором Харківського імператорського університету Іваном Яковичем Кронебергом і театральним рецензентом Олександром Яковичем Кульчицьким [7, с. 55]. Людвіг Млотковський також був власником першої кам'яної будівлі театру на вулиці Сумській, який вперше відчинив свої двері для харківських глядачів у 1841 р.

(нині тут розміщується Харківський Державний Академічний Драматичний театр імені Т. Г. Шевченка – Авт.) [7, с. 58].

По смерті Л. Млотковського будівлю театру орендував у спадкоємців антрепренера італієць Сарматеї. Після його банкрутства, заміжня дочка Л. Млотковського Віра Людвіговна Дюкова викупила у інших спадкоємців права на будівлю театру і взяла на себе утримання трупи. Керівництво театром, за довіреністю, вона передала своєму чоловікові – Миколі Миколайовичу Дюкову [1, с. 826].

У спогадах про Харків видатний театральний режисер В. І. Немирович-Данченко відмічав окремо: «В Харкові протягом багатьох років був хороший театр – антреприза п. Дюкова» [13, с. 335]. Вигідно вирізняли цю театральну справу чесність в оплаті праці, високий професійний рівень акторів, коректне ставлення М. Дюкова до членів трупи (хоча з Миколаєм Миколайовичем актори бачились тільки 1-ого і 15-ого числа кожного місяця, коли одержували утримання, яке він видавав особисто) [14, с. 27]. Поряд з тим, в театрі панувала незаперечна дисципліна. Через це працювати в харківському театрі мріяли майже всі провінційні актори.

Допомагав М. Дюкову у веденні театральної справи його син – Микола Миколайович Дюков-молодший. До його обов'язків входило піклування про сцену, особливо – стеження за репертуаром і розподілом ролей, що він робив завжди радячись із досвідченими акторами.

У репертуарі театру Дюкових у 1873-1875 рр. переважали мелодрами. Ішли такі п'єси, як «Материнське благословення» А. Ф. Деннері і Г. Лемуана, «Пограбована пошта», «Крадійка дітей» Ф. Бурдіна, «Іспанський двірник», «Поламане життя» І. Чернишова, «Кар'єра», «Каширська старовина» Д. Аверкієва. Великий успіх мали комедії «Вакантне місце», «Павутина» І. Манна, «Злоба дня» О. Потехіна. Ставились п'єси О. М. Островського «Свої люди», «Доходне місце», «Ліс», «Пучина». Великі збори довгий час давала мелодрама «Сестра Тереза» Л. Камалетті [14, с. 27].

Після смерті М. М. Дюкова його справа перейшла до сина. Втім несподівано той відмовився від цього. На жаль, причини відходу від театральної справи Миколи Дюкова-молодшого у спогадах сучасників не висвітлюються і тим більш не коментуються. Відомо тільки, що з 1881 р., змушена обставинами, антрепризу на себе взяла його мати-вдова Віра Людвіговна [7, с. 100].

У спогадах про Харків 90-х рр. XIX ст. як антрепренера харківського драматичного театру на Сумській вулиці згадують вже дочку Миколи Миколайовича і Віри Людвіговни Дюкових – Олександру Миколаївну Дюкову [14, с. 26; 9, с. 210-211]. Мемуари провінційного, а згодом – московського актора театру Корша, Володимира Крігера містять спогади ще про одну їх доньку – Ольгу Миколаївну Дюкову; обидві сестри разом складали дирекцію театру [8, с. 197].

На початку своєї антрепренерської діяльності Олександра Дюкова зайнялася перебудовою приміщення театру. Однак за договором з містом її діда, Людвіга Млотковського, власники не мали права відбудовувати театр. Вона обійшла умову з владою наступним чином. Театр був обведений палісадниками, які входили в розмір

землі, призначеної для театру. О. Дюкова наказала знищити ці палісадники та збудувати на їхньому місці мури. Старий театр, оточений новими стінами, опинився немов в коробці і був зруйнований. В середині ж нових стін було збудовано новий, збільшений зал для глядачів [14, с. 26]. Зараз про заснування і перебудову театру нагадують вибиті по кутках фронтона на фасаді будівлі театру імені Т. Г. Шевченка дати: зліва – 1841 (дата побудови театру Л. Млотковським), справа – 1893 (рік перебудови) [7, с. 58].

Провінційна актриса Марія Велізарій писала про Олександру Дюкову, як про дуже хорошу, чуйну і до курйозу скромну людину. Актриса згадувала, що трупа бачила Олександру Миколаївну лише на відкритті сезону, під час молебну, який служили у фойє (на сцені ніколи не служили – «гріх»), і на закритті, коли публіка прощалася з усіма акторами і завжди вимагала Дюкову; тоді останню чи не силоміць витягували на сцену, де вона сором'язливо розкланювалась і відразу ж втікала додому [9, с. 210].

Дивуючою, за свідомством сучасників, була й непрактичність Олександри Миколаївни. Трупа і усі розходи на постановки обходилися дирекції театру у 20 тис. руб. на місяць, тобто – 100 тис. руб. у сезон, а валовий дохід театру також дорівнював 100 тис. [9, с. 211]. На час Великого посту, коли вистав у театрі не було, власниця театру віддавала в оренду вішалку і буфет, брала завдаток у кілька тисяч – і театральний сезон у місті знову благополучно починався [9, с. 211]. Критик І. Тавридов (Ю. Бабецький) згадував, що питання користі і сумнівного зиску ніколи не затьмарювали для Дюкової інтересів театральної справи [16, с. 383]. В. Крігер підкреслював, що дирекція театру не шкодувала коштів навіть на відміну вистави, якщо вона викликала чвари чи розлад у трупі [8, с. 191].

У театрі часто ставили благочинні вистави. Так, згадуючи сезон 1901 р., В. Крігер писав: «Грали на користь виправного притулку малолітніх злочинців, для нужденних вихованців гімназії, убогих студентів, на користь народної безкоштовної читальні, Спілки розповсюдження у народі грамотності і так далі. Ставили загальнодоступні вистави по зменшеним цінам». Актор також згадував, що одного разу під час старинного водевілю «Званий вечір з італійцями»... хтось із публіки під час аплодисментів у захваті почав кидати на сцену... срібні рублі. Актори були вражені таким своєрідним проявом почуттів. По закінченні вистави ці гроші зібрали і відправили в Руське театральне товариство, в фонд «Притулку для престарілих артистів» [8, с. 198].

Дотримуючись традицій, закладених батьком, Олександра Миколаївна пильно контролювала надзвичайно суворий внутрішній розпорядок в театрі. Під час репетицій, які завжди починалися у точно зазначений час, панувала абсолютна тиша. Того, хто спізнювався (що було рідкістю) «карали» частуванням усіх, хто брав участь у репетиції, чаєм з печивом. По ласощі за рахунок непунктуального колеги одразу посиляли візника. Для того, щоб не було шуму на сцені під час репетицій, усі робочі ходили у м'яких туфлях: декорації не прибивали до підлоги цвяхами, а безшумно пригвинчувалися буравликами [8, с. 198].

Театр інколи здавався в оренду трупам і окремим акторам, що гастролювали. Відтак, 1885 р. на сцені ще не реконструйованого кам'яного харківського театру

виступав відомий італійський трагік, Томаззо Сальвіні [7, с. 100]. У книзі, написаною про актора його внуком, Чельзо Сальвіні, розповідалося: «В Харкові Сальвіні прийшлося грати в старому дерев'яному театрі, вітхому, справжньому ярмарковому балагані; в інших містах і містечках справи йшли не краще» [18, с. 269]. Не зважаючи на застарілість театрального приміщення, Харків залишив у пам'яті італійської зірки того часу приємні спогади, адже глядачі тут все приймали за чисту монету, всім захоплювались. Особливо запам'ятались Томаззо Сальвіні студенти. Одного разу в Харкові, щойно Томаззо вийшов із театру, вони оточили його, з привітними криками підняли на руки і донесли до карети з такою легкістю, наче то був гумовий м'яч («а в мені було, між іншим, сто п'ятнадцять кілограмів», – згадував з часом артист) [18, с. 270].

Перший виступ у Харкові корифея українського театру Марка Лукича Кропивницького, який приїздив разом із власною трупю, також відбувся у театрі Дюкових в 1881 р. Під час бенефісу видатний актор вперше презентував харківській публіці свою драму «Дай серцю волю, сам іди в неволю». Окрім неї під час харківських гастролей українська трупа М. Кропивницького грала вистави «Гаркуша», «Сватання на Гончарівці», «Кум-мірошник», «Наталка-Полтавка», «Назар Стодоля». Не залишила байдужими глядачів і п'єса «За Німан іду» Володимира Александрова – воєнного лікаря, що мешкав в Харкові. Цікаво, що хор для вистав сформували на місці, із харківських студентів, семінаристів і гімназистів старших класів, які з'явилися на виставу вже в національному українському вбранні [15, с. 79]. Восени 1899 р. подружжя Кропивницьких на деякий час оселилося в місті у своєму будинку в Лопатинському провулку [17, с. 144].

Беззаперечний авторитет театру Дюкових у харківської публіки підтверджують і спогади петербурзької актриси Павли Вульф. Згадуючи гастролі 1900 р. південноруськими містами столичного Олександринського театру – флагмана тодішнього театрального життя, де вона служила, актриса писала про Харків: «...збори були слабі, особливо спочатку. Пояснювалось це тим, що тут взимку в антрепризі Дюкової завжди була сильна трупа, яку любила публіка, а крім того, як Комісаржевська, так і Варламов були акторами петербурзькими, а тому мало відомими в провінції» [12, с. 48].

Окрім театру Дюкових, у мемуарах фігурують й інші театральні осередки міста. Наприклад, актор українського театру Костянтин Іполітович Ванченко (сценічне ім'я – Костянтин Іполітович Писанецький) згадував про відкриття зимового сезону 1884 р. в старому оперному театрі на Катеринославській вулиці, «якого тепер вже давно не існує» [10, с. 224]. Збудував цей дерев'яний чотириярусний театр у 1873 р. на перехресті Катеринославської вулиці (нині – вулиця Полтавський Шлях) і Лопанської набережної військовий лікар Пашенко, який зі студентства захоплювався театром [1, с. 833].

Наприкінці XIX ст. почали з'являтися так звані «сади розваг», де розташовувалися не лише альтанки для музикантів і сцени для виступів артистів у теплі пори року, а й павільйони для пива й фруктових вод. Одним із самих знакових для театрального кону міста був сад «Тіволі». У 80-х рр. XIX ст. тут давав виступи харківський оперний театр, гастролювала солістка відомого петербурзького

Маріїнського театру Емілія Карлівна Павловська, у деяких виставах брали участь корифеї українського театру Микола Карпович Садовський та Марія Костянтинівна Заньковецька [7, с. 161].

На перехресті сучасних вулиць Маршала Бажанова і Шевченка у 80-х рр. XIX ст. розташовувався сад «Баварія». Про обставини, за яких іноді там відбувались вистави розповідав К. І. Ванченко коли помічник режисера запитав режисера Виходцева, у що вдягати у п'єсі «Велізарій – римський провидець» «касогів» і «аланів», Виходцев заявив, що без «касогів» можна обійтись, а «алане» – то є ті самі «улани», тому було вирішено надіти на них французькі статські мундири і край [11, с. 231]. Тож «римський» натовп виходив на сцену у всіляких убраннях, починаючи від епохи «відродження» до сучасних сурдугів і лапсердаків [11, с. 231]. Не залишився поза увагою мемуаристів ще один сад розваг – «Комерційний». Його назва походила від організованого 1884 р. Харківським купецьким зібранням Комерційного клубу в будинку по вул. Римарській (зараз тут розташована міська філармонія). Торець будівлі клубу виходив у «Комерційний» сад. Це місце вважалося найфешенебельнішим у Харкові. Саме в ньому для розваг збиралися місцеві вершки суспільства. Ось як К. Ванченко змальовував виступ у «Комерційному» саду популярного на той час автора книги «Торбина реготу», виконавця оповідань і куплетів, Луки Лучицького: «Під якісь дикі звуки оркестрової прелюдії на сцену садової естради вивалився мужик: непомірно величезні – червоний ніс і вуса, в зубах люлька, в руках батіг, свита з відлогою, брудна сорочка, широченні штани, вивалені у дьоготь і болото, і величезні шкапові чоботи. Вивалився при реготі і почав на мотиви відомих шантанних пісень варнякати і виспівувати якусь нісенітницю, що уші в'янули, ні сенсу в його оповіданнях, ні складу, ні дотепу, а публічність гоготала» [11, с. 231].

Особливо теплі рядки присвячують автори спогадів про Харків театральній публіці міста. Чудово відобразив ставлення молоді початку 70-х рр. XIX ст. до талановитих акторів юнацький спогад режисера Миколи Синельникова. Він описав загальну ейфорію гімназистів, коли вони на перервах обговорювали дарування актора і пекучу необхідність будь що побувати в театрі «на Любському» [14, с. 55]. Коли молоді люди довідалися, що актор щодня о четвертій-п'ятій годині вечора гуляє в садку на Катеринославській вулиці, то заповнили його до приходу кумира. Вони поїдали очима улюбленого актора, доки він здійснював прогулянку. Трагик Анатолій Клавдійович Любський мав незабутній вигляд: брюнет із довгим волоссям, у гарному капелюсі, лакованих ботфортах, прекрасному світлому пальто, із сигарою в роті і з невеличкою собакою на ланцюжку [14, с. 55]. З годину актор гуляв мовчки, погляд у нього був зосереджений; коли ж він повернувся і вже майже лишив садок, вслід йому пролунали захоплені оплески [14, с. 55].

Ставлення харківської публіки до акторів було просто дивовижним. Переважно вона складалася із студентської молоді, яка віддано любила театр і віддавала йому кожную вільну хвилину, кожен вільний гріш. Як захоплення, так і осуд вона виказувала своєрідно – бурхливо і відкрито [8, с. 198].

Висновки. Таким чином, провідну роль у театральному житті Харкова кінця XIX ст. відігравав театр сім'ї Дюкових. Тут були зосереджені кращі творчі сили

міста, створені необхідні умови для їх плідної мистецької праці. Харківський театр став привабливим місцем не лише для провінційних акторів, а й для гастрольних турів кращих театрів Російської імперії та європейських світових зірок. Окрім театру Дюкових у другій половині XIX ст. в місті функціонували й інші осередки театрального мистецтва, в тому числі, оперний театр та сади розваг. Давні театральні традиції, сумлінність антрепренерів у веденні справ, наявність стаціонарної будівлі театру, вдячна студентська та учнівська молодь, яка сформувала особливий тип харківського театрального глядача, сприяли бурхливому розвитку театрального мистецтва, культурній еволюції міста.

Список літератури: 1. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историческая монография: В 2т. – Т.2. XIX – начало XX вв. / Багалеї Д. І., Миллер Д. П. – Харьков, 1993. – 973 с. 2. Данилов С. С. Очерки по истории русского драматического театра / С. С. Данилов. – М.-Л.: Искусство, 1948. – 468 с. 3. Данилов С. С., Португалова М. Г. Русский драматический театр XIX века: В 2т. – Т.2. Русский драматический театр XIX века. Вторая половина XIX века / Данилов С.С., Португалова М. Г. – Л.: Искусство, 1974. – 376 с. 4. Петровская И. Источниковедение истории русского дореволюционного драматического театра / И. Ф. Петровская. – Л.: Искусство, 1971. – 198 с. 5. Клиничин А. Повесть о забытой актрисе. Жизнь и творчество Любови Ивановны Млотковской / А. Клиничин. – М.: Искусство, 1968. – 248 с. 6. Клиничин А. Николай Хрисанфович Рыбаков / А. Клиничин. – М.: Искусство, 1972. – 158 с. 7. Парамонов А., Титарь В. Материалы к истории Харьковского театра / А. Парамонов, В. Титарь. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 279 с. 8. Кригер В. А. Актерская громада: русская театральная провинция. 1890-1902. / В. А. Кригер. – М.: Искусство, 1976. – 221 с. 9. Велизарий М. И. Путь провинциальной актрисы / М. И. Велизарий. – Л.-М.: Искусство, 1938. – 316 с. 10. Ванченко К. Спогади українського лицедія / К. Ванченко // Червоний шлях. – 1928. – №7. – С. 213-231. 11. Ванченко К. Спогади українського лицедія / К. Ванченко // Червоний шлях. – 1928. – №9-10. – С. 226-241. 12. Вульф П. В старом и новом театре: воспоминания / П. Вульф. – М.: Всероссийское театральное общество, 1962. – 268 с. 13. Немирович-Данченко В. И. Театр и школа / В. И. Немирович-Данченко // Рождение театра: воспоминания, статьи, заметки, письма. – М.: Правда, 1989. – С. 324-362. 14. Синельников М. М. Спогади / М. М. Синельников. – К.: Мистецтво, 1975. – 149 с. 15. Бабецький Ю. М. Перший приїзд Кропивницького до Харкова // Спогади про Марка Кропивницького / Ю. М. Бабецький. – К.: Мистецтво. – С. 79. 16. Без автора. А. Н. Дюкова // Театр и искусство. – СПб., 1915. – №22. – С. 383. 17. Грейденберг Б. Из спогадів про М. Л. Кропивницького. // Спогади про Марка Кропивницького / Б. Грейденберг. – К.: Мистецтво. – С. 142-145. 18. Сальвини Ч. Томаззо Сальвини / Ч. Сальвини. – М.: Искусство, 1971. – 318 с.

Надійшла до редколегії 08. 02. 2013

Театральний Харків кінця XIX ст. у спогадах сучасників / І. В. Єремєєва // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2013. – № 25 (998). – С. 22-29. Бібліогр.: 18 назв.

В статті, на основі мемуарів російських і українських театральних діячів, зроблена спроба своєобразної реконструкції театральної життя Харкова кінця XIX в., освітлені найбільш характерні аспекти розвитку харківського театрального мистецтва цього періоду.

Ключевые слова: мемуари, театр, антреприза, гастроли, бенефис, антрепренер.

In this paper, based on the memoirs of Russian and Ukrainian Actors, attempted reconstruction of original theatrical life in Kharkiv late nineteenth century. Highlighted are the most salient aspects of Kharkiv theater of the period.

Keywords: memoirs, theater, private theater, concert tours, benefit performance, entrepreneur.

УДК 94 (477.54): 373.3 «XIX/XX»

С. М. ЖУКОВ, канд. іст. наук, викладач, УПА, Харків

ЗАКОНОВЧИТЕЛІ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті досліджується питання педагогічної діяльності представників нижчого православного духовенства у земських початкових училищах Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. Охарактеризовано соціально-правовий статус, систему заходів заохочення законовчителів органами місцевого самоврядування, проаналізовано стан відносин священників з іншими учасниками освітнього процесу.

Ключові слова: земство, земська школа, законовчитель, духовенство, Харківська губернія.

Постановка проблеми. Православна духовність та релігійність були покладені в основу виховної системи у загальноосвітніх навчальних закладах Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. У земських губерніях у досліджуваний період одним з найбільш розповсюджених типів початкових навчальних закладів, призначених для освіти вихідців переважно з селянського стану, була земська школа. Перевірка знань основ православної віри біла невід'ємною частиною іспиту на отримання свідоцтва про закінчення початкового народного училища. Викладання Закону Божого було доручено духовенству, зі складу якого було сформовано особливу групу педагогів – законовчителів. Сучасні дослідники історії освіти дають лише побіжну характеристику педагогічній діяльності священників у земських школах [1, с. 12-14]. Питання ролі православного духовенства у розвитку освіти в Україні розглянуто у дисертаційних дослідженнях Г. Степаненко [2] та Г. Котломанітової [3]. Хоча згадані автори торкнулись питань, пов'язаних з працею священників у якості законовчителів у народних училищах відомства Міністерства народної освіти, тематика досліджень зумовила зосередження основної уваги на системі духовної освіти, парафіяльних школах, теоретичних засадах релігійного виховання у світській школі.

Метою даного дослідження є з'ясування специфіки соціально-правового статусу законовчителя у земській школі на джерельному матеріалі Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу. Специфіка положення законовчителя, який працював у земській школі, полягала в тому, що він одночасно мав справу з декількома інституціями, перебуваючи в різній мірі залежності від кожної з них. По-перше, він як духовна особа підпорядковувався єпархіальному начальству. По друге – училищній раді та інспекції народних училищ, котрі керували організацією навчальної роботи в народних школах, по-третє – перебував у певній матеріальній залежності від земства та сільських громад, які оплачували педагогічну діяльність священика. У другій половині XIX – на початку XX ст. призначення законовчителя на посаду здійснювалось духовною консисторією, яка співпрацювала у даному напрямку з училищними радами й інспекцією народних училищ: останні подавали клопотання зі списком вакансій, нерідко додаючи до нього поіменний список бажаних кандидатів на їх заміщення. Крім того, підставою для коригування кадрового питання могло бути відношення волосного правління, особиста заява священика тощо [4; 5, арк. 1-4; 6, арк. 12-13, 16, 18]. Переведення священика до іншої парафії було однією з головних причин його звільнення з учительської посади [7, арк. 1-2]. Непроста система працевлаштування, значна кількість варіантів її реалізації інколи приводила до плутанини та виникнення на її ґрунті суперечностей. Так, за свідченням газети «Южный край», у 1909 р. в одному з повітів Харківської губернії інспектор відмовив священику в посаді законовчителя через невідповідність освітньому цензу. Натомість, єпархіальне начальство, оминувши училищну раду й інспекцію народних училищ, призначила його на бажану посаду. Вважаючи це рішення неправомірним, земська управа, у свою чергу, відмовилась виплачувати законовчителю жалування [4]. Якщо в подібних випадках сторони не доходили згоди, суперечки доводилось вирішувати у судовому порядку. Так, у 1906 р. з'їзд мирових суддів Харківського повіту розглядав справу священика Дубянського, колишнього законовчителя немишлянського та пилипівського училищ, який не отримав заробітної плати за друге півріччя 1902-1903 навчального року через те, що земство вважало його звільненим [8].

Революційні події 1917 р. та зміни в управлінні системою освіти, що слідували за ними, спростили процедуру працевлаштування й звільнення законовчителів: ці функції було віднесено до компетенції повітових земств [9, арк. 40-43].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. абсолютну більшість законовчителів складали парафіяльні священики, значно менше серед них було дияконів [10, с. 100]. Вони, як правило, були випускниками духовних семінарій, незначна кількість викладачів Закону Божого не мала повної середньої освіти. У 90-х рр. XIX ст. таких законовчителів у Валківському повіті було 1 з 24 [11, арк. 4], у Куп'янському – 1 з 55 [12, с. 20], в Ізюмському – не було жодного [13, арк. 4].

Значне зростання кількості земських училищ у Харківській губернії на початку XX ст., пов'язане з реалізацією програми по запровадженню загальної початкової освіти, сприяло актуалізації проблеми нестачі педагогічних кадрів, у тому числі, й законовчителів. Серед викладачів Закону Божого зросла частка осіб без середньої

освіти [14, арк. 131]. Зокрема, у Харківському повіті в 1911 р. зі 125 законовчителів трохи більше половини (68) закінчили курс духовної семінарії [15, с. 6]. З 1906-1908 років кількість земських шкіл у Харківській губернії перевищувала кількість священиків і дияконів, які у них викладали. Частина законовчителів займались педагогічною діяльністю одночасно у декількох школах. Подібна практика не була новою. Наприклад, у середині 1870-х рр. протоієрей І. Бешеновський обіймав посади законовчителя у чоловічому й жіночому земських училищах селища Коломак Валківського повіту [16, арк. 12, 20]. На початку XX ст. ряд місцевих самоврядувань Харківської губернії виплачували законовчителям, які були вимушені працювати у віддалених одна від одної школах, так звані «роз'їзні» гроші. Зокрема, Вовчанське повітове земство сплачувало законовчителю балабаївського училища додатково 20 карбованців [17, с. 26]; у Лебединському повіті 40 законовчителів отримували по 25-30 карбованців [18, с. 100-131], у Богодухівському – роз'їзні для декількох священиків становили 15 карбованців на рік [19, арк. 9-10, 77]. Харківські повітові земські збори 4 жовтня 1911 р. постановили доплачувати тим священикам, що проживають далі ніж за версту від шкіл, у яких працюють, додатково по 5 карбованців на рік за кожну версту [20, с. 52].

Місцеве самоврядування намагалось подолати дефіцит кадрів законовчителів шляхом отримання дозволу на викладання Закону Божого народними вчителями. Подібна стратегія земств не викликала ентузіазму місцевого духовного начальства, але ігнорувати проблему воно не могло. Восени 1911 й 1912 рр. Єпархіальною училищною радою у приміщенні Харківського духовного училища організовувались учительські курси Закону Божого, на які, серед іншого, було запрошено й учителів земських шкіл (не більше трьох від повіту), «відомих своєю релігійністю й чеснотами». З різних причин у 1911 р. повітові земства не зреагували на це запрошення, наступного ж року ряд сільських педагогів мали змогу відвідати курси. А от клопотання Єпархіальної училищної ради 1916 р. до Ізюмського земства про відкриття за кошти місцевого самоврядування педагогічних курсів для підготовки законовчителів з числа псаломщиків не знайшло підтримки ні повітової управи, ні земських зборів [21, с. 6, 45-46].

За викладацьку діяльність у земських школах Харківської губернії органи місцевого самоврядування виплачували священикам жалування з власних коштів [22, арк. 17, 20]. Лише в Охтирському повіті до кінця XIX ст. практикувалась оплата праці законовчителів безпосередньо сільськими громадами [23, с. 36]. Середня заробітна плата законовчителів Харківської губернії у 1875 р. становила 28 карбованців на рік у сільських школах і 57 у міських [24, арк. 33]. Наприкінці XIX ст. більше п'ятої частини викладачів Закону Божого отримували менше ніж 50 карбованців на рік, частина з них узагалі працювала безкоштовно. Майже 70% законовчителів одержували від 50 до 100, біля 10% – більше 100 карбованців на рік [25, с. 100].

Найвищий рівень оплати праці законовчителів спостерігався у Лебединському, Сумському й Старобільському повітах, де ще на початку 1880-х рр. було встановлено норму заробітної плати у розмірі 60 карбованців на рік. У Охтирському повіті п'ята частина законовчителів отримували по 25 карбованців на рік, у решти

розмір жалування коливався від 50 до 100 карбованців. У інших повітах Харківської губернії ситуація з оплатою праці викладачів Закону Божого у 1880-х – 1890-х рр. була гіршою, їхня заробітна плата становила в середньому біля 30-50 карбованців на рік [26, арк. 17].

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. Сумське й Охтирське земства поставили розмір учительської зарплати у залежність від кількості дітей, що навчались у школі. Народні училища Сумського повіту було поділено на три групи. До шкіл першого розряду було віднесено такі, у яких навчалось близько 25 учнів, другого і третього – 50 і 100 школярів відповідно. Отже, законовчителі, що працювали в училищах перших двох розрядів отримували 60, а третього – 100 карбованців на рік [800, арк. 14]. Аналогічний підхід, однак з більш складною системою диференціації заробітної плати був застосований у Охтирському повіті: тут існували норми жалування у 25, 50, 55, 65, 75, 85 і 100 карбованців [27, арк. 5].

Ряд місцевих самоврядувань Харківської губернії практикували поурочну оплату праці законовчителів. Піонером виступило Зміївське повітове земство, яке з першої половини 1870-х рр. встановило норму оплати праці священників у розмірі 40 копійок за урок. До кінця XIX ст. ця сума збільшилась до 50 копійок [28, арк. 5]. Тоді ж до подібної практики вдалися самоврядування Куп'янського [29, арк. 80зв.] та Богодухівського [30] повітів.

На особливому положенні перебували законовчителі деяких двокласних земських училищ, чие жалування наприкінці XIX – на початку XX ст. сягало 150-300 карбованців. Так, законовчителі пархомівського, староводолазького та котельвського училищ Богодухівського повіту отримували по 150 [31, арк. 3, 14, 15], а законовчитель Сумського жіночого земського училища – 180 карбованців на рік [32, с. 143].

Під час реалізації програми по запровадженню загальної початкової освіти уряд перебрав на себе зобов'язання по виплаті жалування законовчителям, у 1917 р. його розмір становив 60 карбованців на рік для викладачів Закону Божого, які працювали у однокомплектних школах [33, арк. 7-8].

Викладання в школі не було основним заняттям священників, а учительське жалування – єдиним джерелом доходів. Звільнитись з учительської посади священник міг лише за поданням повітової училищної ради та згоди єпископа у випадку наявності іншої кандидатури, яка була в змозі зайняти вакантну посаду. Представники духовенства, навантажені своїми безпосередніми обов'язками, а також веденням присадибного господарства, були змушені не приділяти достатньої уваги роботі у школі. Деякі з них намагались неформально перекласти свої обов'язки на когось із церковнослужителів (псаломщика, пономаря) або на диякона [34, с. 176]. У звіті товариша міністра народної освіти М. С. Волконського, який у 1883 р. здійснював ревізію Харківського навчального округу, містяться відомості про випадки пропусків занять законовчителями у школах Харкова та Сум. У сільській місцевості ситуація не могла бути кращою. Втім, було б несправедливим говорити про те, що всі законовчителі приділяли школі недостатньо уваги, значна частина щиро й сумлінно виконувала свої обов'язки [35, л. 233]. Найбільш активних і відданих освітній справі священнослужителів намагалось підтримувати місцеве

самоврядування, училищне начальство та церква. Заохочення з боку земств здійснювалось, як правило, у грошовій формі. Так, Лебединське повітове земство у 1883 р. «за сумлінну працю» видало священику Гризодубову, законовчителю будківського училища, 25 карбованців премії та збільшило розмір жалування зі 180 до 200 карбованців на рік [36, арк. 80-82]; за результатами роботи у 1909-1910 навчальному році 15 законовчителів Ізюмського повіту отримали премії у розмірі від 33 до 36 карбованців [37, арк. 1]. За поданням училищної ради законовчитель мав можливість отримати заохочення від єпархіального начальства. Так, у 1883 р. нагородження священиків Чижевського, Давидова й Трипільського наперсними хрестами, а також священика Завадовського скуфією відбулося, в тому числі, й за багаторічну сумлінну працю в школах Лебединського повіту [36, арк. 26-27].

На особливу увагу заслуговує питання стосунків законовчителів із викладачами загальноосвітніх предметів у земських школах. Напружені взаємини між учителем і законовчителем не були рідкісним явищем. Вважаючи свої обов'язком доглядати за ходом шкільної справи, моральним кліматом у парафії, священик міг робити учителю зауваження, а якщо вони не мали достатнього впливу – доводити свої претензії до відома училищного начальства. Так, у липні 1883 р. Лебединська повітова училищна рада звільнила з посади учительку антипського училища Неліхову, у зв'язку з тим, що священик О. Давидов повідомив членам ради про факти недбалого відношення учительки до своїх професійних обов'язків. Остання, будучи дружиною сільського лікаря, систематично покидала місце роботи, у результаті чого жоден з 80 учнів першого відділення не був переведений до другого класу [36, арк. 41-42]. Інколи училищне начальство було змушене розв'язувати непорозуміння, що виникали між учасниками освітнього процесу. У грудні 1913 р. священик церкви у селищі Луб'янка Старобільського повіту М. Іваницький подав архієпископу Харківському та Богодухівському Арсенію скаргу з вимогою звільнення учительки Є. Гаврилової, яка протягом навчального року не постилася й не ходила до церкви. Лише втручання інспектора народних училищ Старобільського повіту та його пояснення, що причиною подібної поведінки учительки була її вагітність, дозволило уладнати конфлікт [38, арк. 67-70]. На думку відомого російського педагога другої половини XIX ст. С. Рачинського, відсутність у частини священиків великого ентузіазму щодо шкільної справи була зумовлена, насамперед, «зверхнім, зневажливим ставленням» до них з боку вчителів-носіїв «передових ідей» [39, с. 35]. Особливе занепокоєння викликали ті прибічники атеїстичного світогляду, які намагались залучити школярів до протистояння зі служителями церкви. Зокрема, одна з учительок у Куп'янському повіті демонстративно прибрала з класної кімнати картини священної історії [40, с. 135]. Не дивно, що на з'їзді учителів і законовчителів, який проходив у Харкові в грудні 1913 – січні 1914 рр., дискусія між учасниками освітнього процесу щодо релігійного й морального виховання в школі перетворилась на обмін звинуваченнями. Група священиків дорікала викладачам загальноосвітніх предметів, що останні здійснюють «розбещуючий вплив на населення» [41, с. 12]. Доповідь отця Гораїна про педагогів-розпусників виявилась настільки пристрасною, що довела до сльоз багатьох присутніх учительок, одна з яких від почутого знепритомніла [42].

Висновки дослідження. Отже, священники – викладачі Закону Божого у земських школах складали специфічну групу сільських учителів, для яких педагогічна діяльність не була основною. Одночасне підпорядкування декільком інституціям, складна система працевлаштування та звільнення, символічна оплата праці не сприяли підтриманню високого рівня трудової дисципліни в середовищі законовчителів. Земське самоврядування та органи управління освітою намагались відзначати сумлінних педагогів, заохочувати їх матеріально, доводити до відома єпархіального начальства інформацію про успіхи священників на освітній ниві. Негативний відбиток на організацію шкільної справи накладали факти напружених відносин викладачів загальноосвітніх предметів із законовчителями, викликані розходженням у поглядах щодо цілого комплексу питань.

Список літератури: 1. *Белозьорова Н. О.* Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. О. Белозьорова. – Харків, 2011. – 23 с.; 2. *Степаненко Г. В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.; 3. *Котломанітова Г. О.* Релігійне виховання в історії освіти України (60-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.): автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г. О. Котломанітова. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.; 4. *Южный край.* – 1909. – 28 января; 5. *Держархів Харківської області*, Ф. 635, Оп. 1., Спр. 20, 6 арк.; 6. *Держархів Сумської області*, Ф. 254, Оп. 1, Спр. 3, 162 арк.; 7. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 860а, 36 арк.; 8. *Южный край.* – 1906. – 19 декабря; 9. *Держархів Харківської області*, Ф. 306, Оп. 1, Спр. 12, 90 арк.; 10. *Отчёт Харьковской губернской земской управы по земскому отделу за 1898 год* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков, 1900. – 212 с.; 11. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 785а, 8 арк.; 12. *Отчёты* Купянской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию 7 сентября 1895 года / Купянская уездная земская управа. – Харьков, 1895. – 86 с.; 13. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 785, 12 арк.; 14. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 832, 235 арк.; 15. *Отчёт* Харьковской уездной земской управы по народному образованию за 1913 год / Харьковская уездная земская управа. – Харьков, 1914. – 209 с.; 16. *Держархів Харківської області*, Ф. 636, Оп. 1., Спр. 13, 36 арк.; 17. *Журналы XLVII очередного Волчанского уездного земского собрания сессии 1911 года* / Волчанское уездное земское собрание. – Волчанск, 1911. – 139, XX с.; 18. *Доклады* уездной земской управы Лебединскому очередному уездному земскому собранию 1911 года по школьному отделу / Лебединская уездная земская управа. – Лебедин, 1911. – 174 с.; 19. *Держархів Харківської області*, Ф. 306, Оп. 1, Спр. 1, 130 арк.; 20. *Журналы* очередного Харьковского уездного земского собрания заседания 30 сентября и 2, 3 и 4 октября 1911 года с приложениями / Харьковское уездное земское собрание. – Харьков, 1911. – XIII, 115 с.; 21. *Журналы* очередного Изюмского уездного земского собрания 28-30 октября 1916 г. с приложениями. Свод постановлений / Изюмское уездное земское собрание. – Изюм, 1917. – VIII, 260 с.; 22. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 878, 37 арк.; 23. *Журналы* Ахтырского очередного уездного земского собрания 6, 7, 8, 9 и 10 октября 1877 г. с приложениями к ним / Ахтырское уездное земское собрание. – Харьков, 1878. – 148 с.; 24. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 67, 525 арк.; 25. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы по земскому отделу за 1898 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков, 1900. – 212 с.; 26. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 110, 88 арк.; 27. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 158, 20 арк.; 28. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 2986, 21 арк.; 29. *Держархів Харківської області*, Ф. 51, Оп. 1, Спр. 147, 116 арк.; 30. *Харьковские губернские ведомости.* – 1888. – 14 мая; 31. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 219, 69 арк.; 32. *Журналы* Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884

года и чрезвычайного 20 октября 1884 года с приложениями / Сумское уездное земское собрание. – Харьков, 1885. – IV, 198 с.; **33.** ЦДАВО України, Ф. 2201, Оп. 1, Спр. 954, 49 арк.; **34.** Ковалевский М. М. Очерки по истории политических учреждений в России / М. М. Ковалевский. – М., 2007. – 240 с.; **35.** Российский государственный исторический архив, Ф. 733, Оп. 717, Д. 70, 277 л.; **36.** Держархів Сумської області, Ф. 254, Оп. 1., Спр. 7, 122 арк.; **37.** Держархів Харківської області, Ф. 82, Оп. 1., Спр. 1226, 26 арк.; **38.** Держархів Харківської області, Ф. 266, Оп. 1., Спр. 871, 80 арк.; **39.** Рачинский С. А. Заметки о сельских школах / С. А. Рачинский. – СПб., 1883. – 123 с.; **40.** Корнілов В. В. Основні етапи розвитку освіти на Харківщині / В. В. Корнілов // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині. – Харків, 1992. – С. 120-222; **41.** Школа и жизнь. – 1914. – № 5; **42.** Утро. – 1914. – 3 января.

Надійшла до редколегії 15. 04. 2013 р.

УДК 94 (477.54): 373.3 «XIX/XX»

Законоучителі земських шкіл Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / С. М. Жуков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 29-35. Бібліогр.: 42 назви.

В статье рассматривается проблематика, касающаяся педагогической деятельности представителей низшего православного духовенства в земских школах Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX вв. Дана характеристика социально-правового статуса законоучителей и мероприятий земства, направленных на материальную поддержку и поощрение священнослужителей, охарактеризованы взаимоотношения законоучителей с другими участниками образовательного процесса.

Ключевые слова: земство, земская школа, законоучитель, духовенство, Харьковская губерния.

The article is devoted to the problem of the pedagogical activity of the orthodox clergy in the zemski schools in the Kharkiv province in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. Social status of the religion teachers has been characterized; the local self-government activities in the field of clergy's encouragement have been described. The priests and teachers affairs have been analyzed.

Keywords: zemstvo, peasant schools, clergy, Kharkiv Province.

Е. Ю. ЗАХАРЧЕНКО, аспирант, ХНУ имени В. Н. Каразина, Харьков

КОНСТРУИРОВАНИЕ ОБРАЗА ДУХОВЕНСТВА В УКРАИНСКИХ ПАРЕМИЯХ И ПРОБЛЕМА РОЛИ СВЯЩЕННИКА В ПОЗДНЕИМПЕРСКОМ ОБЩЕСТВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

В статье рассматривается конструирование образа священнослужителя на материалах малорусского фольклора XIX – начала XX вв. Образ священника на материалах паремий представляет собой своеобразный «антипортрет». Совокупность характерных черт и стереотипов поведения, которые приписывались священнослужителям, вмещаются в концепцию семи смертных грехов. В конструировании данного образа прослеживаются две тенденции: наделение священника негативными чертами характера и неприятие отдельных элементов церковно-приходских практик общины.

Ключевые слова: украинский/малороссийский фольклор, паремии, духовенство, конструирование образа.

Образ православного духовенства в XIX – начале XX вв. представляет собой яркую мозаику разнообразных характерных черт и стереотипов поведения, которые иногда справедливо, а подчас заведомо ложно, приписывались представителям духовного сословия. Придирчивый взгляд прихожан подмечал достоинства и пороки своего священника, который, практически всю свою жизнь, от рукоположения и до самой смерти, был в центре внимания своей паствы. Эти разнообразные замечания сохранились в пословицах, поговорках, сказках и прочих жанрах фольклора, которые дошли до наших дней. Анализ материалов устного народного творчества дает возможность представить многогранный образ приходского духовенства XIX – начала XX вв. и понять как именно воспринималось духовное лицо и какими чертами его наделяли в фольклоре и почему.

В данном исследовании внимание уделяется паремиям, в которых, нашел свое отражение образ представителя духовного сословия, стереотипы его поведения во время службы и повседневной жизни. Роль и функции паремий (поговорок), как исторического источника, весьма неоднозначны. Проблеме исследования жанров фольклора как исторического источника в разные периоды развития гуманитарного знания уделялось большое внимание в работах Н. Сумцова, В. Мельника, А. Андриевского и др. [8; 7; 1]. В рамках данного исследования мы попытаемся сконцентрироваться не на самой поговорке, а на том материале и семантическом окрасе, который присутствует в ней и касается приходского духовенства. Совокупность характерных черт, специфических форм и стереотипов поведения с ярко выраженным семантическим окрасом по отношению к духовному лицу представляет собой определенный собирательный образ священника, который был сконструирован в паремийном материале XIX века.

В рамках данного исследования была создана база данных Microsoft Access, в которой содержится 260 паремий, объектами которых выступают представители

духовного сословия. Источниковую базу данного исследования составляют материалы украинского – «малороссийского» фольклора. Данные материалы были опубликованы в работах этнографических экспедиций Русского географического общества, в собрании поговорок и пословиц М. Номиса, а также в работах И. Мажуры, П. Ефименко, Н. Беленьковой и др. [9; 10; 5; 4; 2]. Основной целью создания базы данных было выявление наиболее часто повторяющихся черт характера и стереотипов поведения священника, которые являются частью конструируемого образа. Это, в свою очередь, дает возможность представить некий «портрет» или «антипортрет» священника, который был «законсервирован» в паремиях того времени.

При анализе материалов базы данных следует учитывать проблему выборки. Поскольку генеральная совокупность нам неизвестна, процент репрезентативности паремий, попавших в базу данных, практически невозможно определить.

Проанализировав материалы базы данных, можно проследить обличение духовенства в «семи грехах», относящихся к первому виду смертных грехов, которые упоминаются в Катехизисе («Православное исповедание Кафолической и Апостольской Церкви Восточной») Киевского митрополита Петра Могилы, датированном XVII веком. К ним следует относить грехи, которые служат источником для множества других грехов, а также греховные страсти или пороки, например, чревоугодие, блуд, корыстолюбие, гнев, гордость, зависть, лень. По частоте встречаемости в базе данных паремий можно составить определенную диаграмму, наглядно свидетельствующую о наиболее и наименее приписываемых «грехах» священнослужителям.

Корыстолюбие является одним из наиболее часто упоминаемых и приписываемых духовенству грехов: «Богу слава, а попу шмат сала», «Піп дерун – дере з живого і з мертвого», «Піп дзвонить для своєї користі: чує де б хаптури поїсти». Однако, наряду с этим, объектом высмеивания в данных паремиях выступают и сами церковно-приходские практики, заложником которых оказался священник: «Перший смужок – попу на кожушок», «Іде на попа і з живого і з мертвого», «Піп жиє з олтаря, а писар – з каламаря», «Шерть-верть, бери чверть – вийшло рокове», «родись, хрестись, женись, помирай – за все попові гроші давай». Таким образом, в процессе конструирования образа священника произошла определенная подмена понятий. Главным объектом критики «народной мысли» оказался священнослужитель, а не механизмы и законы, которые определяли положение духовного лица в обществе и его источники дохода. В данном случае, можно говорить о том, что в образе священнослужителя нашла свое отражение глобальная проблема выбора и определения источников доходов для обеспечения как самого духовного лица конкретно, так и его семьи. Интересно заметить, что причисление подобных качеств на материале паремий прослеживается исключительно по отношению к священнику и ни коим образом не касается его детей и крайне редко – его жены.

Лень – второй по частоте упоминаемый грех в малороссийских поговорках, который нашел свое отображение в паремиях: «Нема нікому так добре на світі, як попові та котові: обидва лежать та хліб дурно їдять», «Громадський бугай од попа

кращий чоловік», «Нехай дзвонять – їх на панщину не гонять», «Піп ніколи не тратиться - все йому дурниця». Обвинения в лености священника происходит с использованием ярких сравнений и аллегорий, что само по себе указывает на гиперболизацию данного качества в конструируемом образе.

Чревоугодие – третий по частоте упоминаемый грех. Здесь следует отметить, что наряду с чревоугодием в паремиях присутствует высмеивание и других качеств характера священника, например, таких как «лживость», «лихоимство» и др. Например: «Попи піст розповідають, а самі скоромне обідають», «У попа рило, як барило», «У попа вовчі очі, а ведмеже черево», «Попа одним обідом не нагодуєш», «Камілавку під лавку, а гуску при на стіл». В последней паремии отразилась неписанная традиция чествования священника во время праздничного хождения по селу. Следует также отметить, что часто священник сам становился заложником подобной традиции. Так как, батюшка, отказывающийся вкушать пищу со стола своей паствы, мог подвергнуться порицанию со стороны общины и обвинениям в гордыне, что потом могло отразиться негативно во время сбора урожая, поскольку сам священник не мог самостоятельно обрабатывать свой надел и прибегал к помощи своих прихожан [6, с. 77-78]. Помощь прихожан во время сбора урожая, как и угощение батюшки, а также всевозможные подношения в виде продуктов и предметов быта воспринималась не как отдельная плата за исполнение треб, а как определенное вознаграждение и поддержка святого отца, который фактически находился в центре крестьянской общины.

Следующим по частоте встречаемости в поведении и характере духовных лиц, которыми они наделялись в паремиях, представлен блуд. Здесь следует понимать «блуд» не только как некие развратные действия и прелюбодеяние, но в более широком контексте как некие неподобающие действия, которые не приличествуют духовенству: образу его жизни и как часто говорится в самих паремиях и ходу мыслей. Следует отметить, что открыто о подобных действиях паремии не указывают, однако содержание и некоторые особенности контекста тонко намекают на это: «Образ божий у бороді, а подоба в вусах», «Постава свята, а сумління злодійське», «Роби тее, що піп каже, а не роби того, що він робить», «Сам блудить, а інших судить», «Свищи попонько, бо вже донька за жовніром пішла».

Гордыня, гнев и зависть приписывались духовенству сравнительно реже по сравнению с вышеуказанными грехами. Гордыня по отношению к гневу и зависти встречается намного чаще и, как правило, касается не столько самого священника, сколько членов его семьи, а именно жены священника: «Доти попада княгиня, поки піп не згине», «Коли б нашій попаді та попова борода, - давно б благочинним була», «Пишається, як попівна у гостях». Гнев и зависть представлены крайне мало, лишь в единичных поговорках и упоминаются косвенно: «Лучче бути добрим хлопом, як злим попом», «Не видали попа в боярах!».

Среди паремий, касающихся духовенства, следует выделить отдельно категорию, в которой происходит сравнение священника с нечистой силой. Наделение его сверхъестественными способностями, указывает на определенную «демонизацию» образа священника в глазах прихожан: «Як перейде дорогу - щастя не буде, хіба одплюєшся», «Убрався піп у ризи, а чорт у рядно, та й тягнуть одно»,

«Толкуйся, чорте, з попом, а я з тобою», «Один чорт піп, що стрижений, що кудлатий, – усі люблять брати», «Не буде ямарку, бо піп дорогу перейшов!», «Де піп стане, там трава в'яне». Это связано с переплетением языческих архетипов и традиций, твердо законсервировавшихся в крестьянской общине под видимым налетом христианства и восприятия религии, не столько путем веры, сколько обрядности, что привело к развитию обширных, мало чем подкрепленных суеверий, в том числе и в отношении священника [3, с. 148-149]. Священник, выступающий как «соль мира – соль земли», по меткому замечанию митрополита Фотия, в представлениях крестьян оказывался как бы на грани двух миров, между земным и небесным миром, а вместе с этим выступал и как заступник от потусторонних сил. Данная категория паремий указывает на определенное сопряжение нескольких образов тождественных по смысловому наполнению, но различных по семантическому окрасу и форме. Это привело к «демонизации» образа священника и наделению его сверхъестественными способностями, граничащими по своей силе, а иногда и преобладающими силу нечистую.

Проанализировав имеющееся количество материалов, можно констатировать, что конструируемый пословицами и поговорками образ духовенства наделял священнослужителей пороками и негативными качествами, стремясь высмеять в первую очередь их жадность, чревоугодие, леность и блуд. Тот факт, что основные лейтмотивы паремий укладываются в простую концепцию «семи смертных» грехов говорит о том, что сами носители фольклора указывали на земную природу священников и их грешность в большей степени, чем воспринимали священника как «духовного отца» и «наставника» как того требовали церковные архиереи. Для прихожан, таким образом, священник выступал скорее не как духовный отец, а именно как батюшка или поп. Стоит отметить, что некоторые паремии высмеивают/описывают не черты характера духовенства, а особенности повседневных практик священнослужителей, связанных с выполнением своих духовных обязанностей – исправление треб и обрядов: венчание, крещение, поминование, крестный ход и др. Это свидетельствует в пользу того, что в паремиях транслировалось не только слепое неприятие личности священника как духовного отца и наставника в силу каких-либо его пороков. В конструируемом образе так же присутствует критическая точка зрения носителей фольклора на механизмы церковно-приходских практик в Русской православной церкви. В основе этой критики лежала уже избитая дилемма относительно источников дохода семьи священнослужителя и часто обсуждаемый в духовной и светской прессе вопрос о том, должны ли/могут ли священнослужители обрабатывать самостоятельно земельные наделы. Паремии конструируют образ священника, выдвигая на первый план такие негативные гиперболизированные качества духовного лица, которые явно не вписываются в понятие земного, мирского труженика. Подобный взгляд находит свой отклик и среди либеральной интеллигенции, воспитанной на западной достаточно секуляризированной культуре.

Анализируя базу данных, важно и то, что не одна пословица или поговорка не репрезентирует духовное лицо в позитивной коннотации. Абсолютно все поговорки носят ярко выраженный негативный семантический окрас. Это дает повод поставить

несколько важных вопросов и коснуться проблемы собирания фольклорных материалов в XIX в. – с чем связан такой характер выборки, которая сохранилась и дошла до нас в виде трудов этнографов-фольклористов? Была ли это действительная иллюстрация отношения народа, которое «законсервировалось» в фольклоре или же фольклорный материал был сформирован в связи с личными общественно-политическими предпочтениями самих ученых?

Итак, конструируемый образ приходского духовенства на материалах паремий малороссийского/украинского фольклора имеет ярко выраженный негативный оттенок, это некий «антипортрет» приходского священника, «энциклопедия девиаций» в поведении священника и в чертах его характера. Однако, определить, кто конструировал этот образ, сам народ/прихожане или представители фольклорно-этнографического исследовательского цеха, на данном этапе невозможно. С другой стороны более важным является вопрос не о том, кто конструировал этот образ, а чем же, по сути, являлся данный конструкт. Конструируемый образ на основе паремий представляет собой отдельный уровень фиксации одного и того же дискурса, который прослеживается на протяжении всего XIX века. В центре этого дискурса стояла проблема обсуждения источников дохода семьи священнослужителя, его роли, места и функций в обществе Российской империи. Этот дискурс проявился на разных уровнях общественного мышления в светской и духовной периодике, а так же, как мы можем увидеть и в паремиях простых обывателей.

Список литературы: 1. *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору. – Т. 1. – Київ, 1930. – 823 с.; 2. *Беленькова Н.* Пословица не мимо молвится – Нема приповідки без правди. Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками. – Київ: Дніпро, 1969. – 247 с.; 3. *Бернштам Т. А.* Приходская жизнь русской деревни: Очерки по церковной этнографии. – СПб., 2005. – 413 с.; 4. *Ефименко П.* Дополнение к украинским пословицами поговоркам. – Пермь: Б. ч., 1860. – 12 с.; 5. *Казки прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжурою.* – Дніпропетровськ, 2003. – 239 с.; 6. *Макарова В. Ю.* «...Он хотя и выпивает, но не упивается»: отношение крестьян к пьянству священников / Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии // Под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова (Серия *Studia Ethnologica*, вып. 3.) – СПб.: Изд-во Европ. Ун-та в С-Петербурге, 2006. – С. 72-85.; 7. *Мельник В. М.* Фольклор як історичне джерело. – Львів, 1967. – 183 с.; 8. *Сумцов Н. Ф.* Опыт исторического изучения малорусских пословиц. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1896. – 12 с. 9. *Труды статистическо-этнографической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные П. Чубинским.* – Т. 1. – СПб., 1872. – 468 с.; 10. *Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О. В. Марковича та ін. / Укл. М. Номис.* – Київ: Либідь, 2003. – 351 с.

Надійшла до редколегії 17. 05. 2013 р.

Конструирование образа духовенства в украинских паремиях и проблема роли священника в позднеимперском обществе Российской империи / Е. Ю. Захарченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 36-41. Бібліогр.: 10 назв.

У статті розглядається конструювання образу священнослужителя на матеріалах малоросійського фольклору XIX – початку XX ст. та його співставлення. Образ священника на матеріалах паремій представляє собою певний «антипортрет». У конструюванні даного образу можна виділити дві тенденції: наділення священника негативними рисами характеру та неприйняття елементів церковно-парафіяльних практик общини.

Ключові слова: український/малоросійський фольклор, паремії, духовенство, конструювання образу.

The article analyses the designing of the priest's image on the materials of Little Russian folklore in the XIX-early XX century. On the materials of proverbs the image of the priest represents peculiar "anti-portrait". While designing this image two trends can be traced: endowing the priest with negative personality traits and rejection of certain elements in parish community practice.

Key words: Ukrainian/Little Russian folklore, proverbs, clergy, designing the image of the priest.

М. М. ЗЕРКАЛЬ, канд. іст. наук, доцент Навчально-наукового інституту історії та права МНУ імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ЗМІН В СИСТЕМІ ПЕРЕПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ШКІЛ З ЕТНІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ НАВЧАННЯ (1990 – 2000-І РР.)

У статті автор на основі різнопланових джерел досліджено історичні особливості змін в освітньому потенціалі етноменшини України. З'ясовані рівні етнічної ідентифікації, та ступінь освітнього ренесансу, розкрито умови, які сприяли чи стримували здобуття освіти.

Ключові слова: освіта, етноси, політика, школа, регіони.

Постановка проблеми. Здобуття незалежності це не лише державотворчий акт, це також принципова зміна виховання та навчання у всій освітній системі, в тому числі і етнічних меншин, які в умовах процесу глобалізації починають відігравати все більшу роль в житті будь-якої країни. В роки незалежності, з метою поліпшення якості навчально-виховного процесу, належна увага надавалась підвищенню професійної майстерності вчителів загальноосвітніх закладів для національних меншин.

Метою і завданням даної розвідки є дослідження історичних особливостей змін в освітньому потенціалі етноменшин України, з'ясування рівнів етнічної ідентифікації, та ступінь освітнього ренесансу, розкриття умов, які сприяли чи стримували здобуття освіти, на основі різнопланових джерел. Зазначена проблема залишалась малодослідженою в українській історіографії. Окремі її сюжети

розглядалися в роботах філософів, політологів, соціологів, педагогів: М. Шульги, В. Євтуха, Т. Рудницької. В дослідженнях В. Трощинського, І. Кураса, О. Майбороди присвяченим теоретичним проблемам етнонаціональної політики, історії етносів, лише фрагментарно аналізувалися питання освіти та її регіональні особливості.

Розвивалась інфраструктура методичних центрів. Вже на початку 1990-х років на базі науково-дослідних центрів, інститутів післядипломної освіти створювалися підрозділи з проблем навчання (вивчення мов етнomenшин). У районних (міських) методичних кабінетах вводились посади методистів із мов нацменшин. Так, у Закарпатській області з 1990 р. розпочато роботу з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів на базі обласного Інституту навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів із залученням для цього педагогів і вчених з Угорщини і Румунії.

Починаючи з 1991 р. Кримський інститут удосконалення вчителів щорічно вів перепідготовку до 100 фахівців [9].

З 1997 р. у Чернівцях і Ужгороді працювали регіональні науково-методичні центри для задоволення освітніх потреб етносів.

У 1997 р. в Закарпатті з ініціативи Центру «Лінгвістика і культура», Інституту вдосконалення вчителів і кафедри педагогіки і психології Ужгородського університету почала реалізовуватись програма «Експериментальні класи за моделлю двомовного навчання». Практична робота розпочалась з проведення семінарів-практикумів для підготовки вчителів, обміну досвідом з іноземними спеціалістами, підбору підручників для експериментальних класів, виготовлення дидактичних матеріалів. Міжсемінарська робота включала популяризацію моделі двомовності в інших школах (з румунською мовою навчання), підготовку та подання до Міністерства освіти України нових навчальних планів і програм для їх затвердження, розробка посібників, засобів унаочнення, створення групи експертів для догляду за ходом експерименту, пошук видавців тощо [1, с. 34].

Дана проблема залишалась малодослідженою в українській історіографії. Окремі її сюжети розглядалися в роботах філософів, політологів, соціологів, педагогів: М. Шульги, В. Євтуха, Т. Рудницької. В дослідженнях В. Трощинського, І. Кураса, О. Майбороди присвяченим теоретичним проблемам етнонаціональної політики, історії етносів, лише фрагментарно аналізувалися питання освіти та її регіональні особливості.

На Львівщині успішно функціонувала система підготовки педагогічних кадрів, а саме: для загальноосвітніх навчальних закладів з російською та польською мовам навчання. Спеціалістів готував Львівський національний університет ім. Івана Франка та Дрогобицький державний університет ім. Івана Франка.

Допомогу в підвищенні кваліфікації педагогів, які працювали у школах для національних меншин або викладали мови національних меншин у загальноосвітніх навчальних закладах Львівщини, надавав Львівській обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.

У 2002 р. для 32 учителів російської мови було організовано 72-годинні курси з актуальних проблем філологічної освіти. Аналогічні курси, на яких навчалися 29

учителів, працювали в інституті в 2003 р. Для 32 учителів зарубіжної літератури, які викладали у школах також і російську мову, було організовано на курсах додатково спецкурс «Актуальні проблеми викладання російської мови та літератури» (16 год.).

Підвищенням кваліфікації учителів було також їх участь в апробації навчальної літератури, яка відбувалася під керівництвом інституту. Так, у 2002/2003 навчальному році апробувалися підручники «Русский язык. 1 класс», «Русский язык. 2 класс» різних авторів. В апробації брали участь чотири школи Львова (шестеро учителів). Для них інститут організовував навчальні семінари, пов'язані з проведенням апробації та експертною оцінкою змісту і оформлення підручників.

Інститут співпрацював зі школами, в яких навчання відбувалося мовами національних меншин, у напрямку забезпечення цих шкіл якісною навчально-методичною літературою. Зокрема, на замовлення видавництва «Світ», науково-педагогічні працівники та методисти інституту давали експертну оцінку рукописам підручників для шкіл з польською мовою навчання, укладали спільно програми спецкурсів, завдання для державних атестацій.

У 2003 р. школи з польською мовою навчання були забезпечені підручниками на 90%, з російською мовою – на 80%. Навчання в школах національних меншин здійснювалося за підручниками Міністерства освіти і науки України, а також використовувалася навчальна література Республіки Польща, Росії. Були укладені угоди між Головним управлінням освіти і науки Львівської облдержадміністрації та кураторіями міст Перемишль, Люблін, Підкарпатським воєводством (Польща) про підвищення кваліфікації вчителів, які працювали у загальноосвітніх навчальних закладах з польською мовою навчання [4, с. 159-160].

Вчителі болгарської мови і літератури мали можливість підвищити свою кваліфікацію в Одеському інституті удосконалення вчителів, а також у закладах післядипломної освіти міст Варна та Габрово (Болгарія). Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти щорічно проводив п'ять семінарів для вчителів болгарської мови.

Педагогічні кадри для шкіл з вивченням болгарської мови готували Бердянський педагогічний інститут, Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Ізмаїльський державний педагогічний інститут та Білгород-Дністровське педагогічне училище. Випускники цих закладів мали можливість проходити практику у болгарських селах і працевлаштуватися за місцем проживання.

Для забезпечення навчальних закладів навчальною і методичною літературою працювала науково-методична лабораторія національних мов та літератур при Одеському інституті удосконалення вчителів. Її фахівцями розроблено і видано навчальний болгарсько-російський словник, підручники для 7-8 класів, 12 навчально-методичних посібників для вчителів болгарської мови та літератури, програми з болгарської мови та літератури, в яких є навчальний матеріал з історії Болгарії для шкіл II-III ступенів, підручник «Болгарська мова» для 2 класу. Також побачили світ видання: «Бессарабські світанки» (твори бессарабських поетів та прозаїків для дітей молодшого та середнього шкільного віку), «Під рідною

стріхою», «Болгарські національні райони в Україні» (автор обох – М. Дихан) [5, с.271-272].

З метою проведення скоординованої роботи з наукових досліджень, розробки навчальних планів, програм, підручників, посібників, словників для закладів освіти з молдовською, румунською мовами навчання або вивчення був створений регіональний науково-методичний центр Міносвіти України на базі Чернівецького науково-методичного інституту післядипломної освіти.

В 2000-і роки Міністерством освіти і науки проведено Всеукраїнські семінари для фахівців обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти (в Ужгороді, Києві, Луцьку, Сімферополі). Учасників ознайомлювали зі змістом проекту Євросоюзу «Релігійне розмаїття та міжкультурна освіта» та підходами до забезпечення полікультурної освіти в умовах України; міжнародні семінари в Чернігові та Форосі (Автономна Республіка Крим). Українські педагоги взяли участь у міжнародних семінарах «Культурна та релігійна різноманітність через освіту» (в Грузії та Франції). В Українському дитячому центрі «Молода гвардія» (м. Одеса) щорічно проводилися Міжнародні конкурси-фестивалі дитячої та юнацької творчості «Усі ми діти твої, Україно!». Метою конкурсу-фестивалю була державна підтримка обдарованих дітей та юнацтва, розвиток інтелектуальних та творчих здібностей українців та представників національних меншин України, учнівської молоді українського походження із зарубіжжя, виховання у молодого покоління любові до Вітчизни, толерантності, шанобливого ставлення до культурних надбань українців і представників інших національностей. Проводилися Всеукраїнські історико-літературні конкурси «Моя Батьківщина – очима дітей різних етносів України». Мета конкурсу – виявлення юних обдарувань та талантів, популяризація культурних надбань етносів, які проживали в Україні, виховання у підростаючого покоління національної самосвідомості, шанобливого ставлення до культур і традицій народів країни та світу й формування у молоді відчуття гідності громадянина.

Протягом 2006 – 2008 рр. для методистів та вчителів, що проживали в етнічних школах проводились науково-методичні семінари: «Особливості вивчення болгарської мови за новими навчальними програмами і підручниками» (2006 р., м. Бердянськ Запорізької області); «Реалізація принципу діалогічності культур у системі літературної освіти школярів» (2006 р., м. Одеса); «Реалізація інноваційних підходів до забезпечення неперервної мовної освіти школярів: досвід румунськомовних регіонів» (2007 р., м. Тячів Закарпатської області); «Використання сучасних технологій на уроках польської мови і літератури» (2007 р., м. Городок Хмельницької області); «Шляхи реалізації мовної, соціокультурної змістових ліній навчальної програми на уроках кримськотатарської мови у 12-річній школі» (2007 р., м. Бахчисарай АР Крим); «Освітні інноваційні технології та сучасні методики навчання російської мови і літератури» (2008 р., м. Луганськ); «Особливості вивчення гагаузької мови у 12-річній школі» (2008 р., м. Одеса); «Реалізація сучасних технологій та особливості вивчення словацької мови у 12-річній школі» (2008 р., м. Ужгород); «Культурологічний аспект при вивченні російської мови і літератури в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням

російською мовою» (2008 р.); «Формування комунікативної компетентності на уроках польської мови і літератури» (2008 р., м. Львів); «Нові технології особистісно зорієнтованого навчання румунської мови і літератури» (2008 р., м. Чернівці).

Відповідно плану підвищення кваліфікації вчителів російської мови і літератури в Донецькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти в 2006 р. проводились курси: загальної підготовки (144 години); проблемні курси (72 години, 108 годин); тематичні (72 години, 108 годин); за авторською методикою (72 години); за дистанційною формою (108 годин). Крім того, проводилися практикуми, тренінги, лабораторні роботи, імітаційні та не імітаційні ігри, моделювання, проектування, творчі майстерні, майстер-класи тощо.

Курси керівних кадрів (директорів навчальних закладів та їх заступників) проводились за програмами спецкурсів «Методика викладання російської мови в школах України», «Стилістика та культура мови».

Вчителі користувались анотованими електронними каталогами: перспективного педагогічного досвіду з російської мови і літератури; навчально-методичного та дидактичного забезпечення курсів «Російська мова», «Література» на електронних носіях; міні-бібліотекою навчально-методичної літератури російських видавництв; методичними кейсами; навчально-методичними посібниками щодо організаційно-педагогічного супроводу викладання російської мови і літератури для всіх суб'єктів педагогічного процесу (збірники диктантів, переказів, монологічних висловлювань, творчих завдань, завдань для організації самоосвіти, комунікативно-ситуативних вправ, хрестоматії тощо) [6].

Посильну допомогу в підвищенні кваліфікації педагогів, які працювали у школах для етноменшин або викладали мови національних меншин у загальноосвітніх навчальних закладах Львівщини, надавав Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.

У 2003 р. для 32 учителів російської мови було організовано 72-годинні курси з актуальних проблем філологічної освіти. Для 32 учителів зарубіжної літератури, які викладали у школах також і російську мову, було запропоновано на курсах додатковий спецкурс «Актуальні проблеми викладання російської мови та літератури» (16 годин). Підвищенням кваліфікації учителів бала також їх участь в апробації навчальної літератури, яка відбувалася під керівництвом інституту. Так, у 2002/2003 навчальному році були апробовані укладені різними авторами підручники «Русский язык» для 1 та 2 класів. В апробації взяли участь шестеро вчителів із 4 шкіл Львова. Для них інститут організовував навчальні семінари, пов'язані з проведенням апробації та експертною оцінкою змісту й оформлення підручників. Крім підвищення кваліфікації педагогічних працівників, інститут співпрацював із школами, де навчання велося мовами етноменшин, у напрямку забезпечення цих шкіл якісною навчально-методичною літературою. Зокрема, на замовлення видавництва «Світ» науково-педагогічні працівники та методисти інституту давали експертну оцінку рукописам підручників для шкіл із польською мовою навчання, укладали спільно програми спецкурсів, завдання для державних атестацій [7].

У 2008 р. в обласному інституті післядипломної освіти Львівської області велося систематичне підвищення кваліфікації педагогічних кадрів львівських освітян. Головним управлінням освіти і науки облдержадміністрації створювалися умови для стажування вчителів у Польщі. В м. Дрогобичі працювала філія Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти України, яка координувала роботу по задоволенню освітніх потреб польської національної меншини. Її основне завдання – зміст освіти в освітніх закладах з польською мовою навчання.

Педагогічні працівники, що працювали в класах з навчанням мов, історії, культури етносів підвищували кваліфікаційний рівень. Для цього в Україні було створено низку курсів підвищення кваліфікації, проводились методичні дні тощо. У 2010 р. методичний центр університету ім. Матея Бела м. Банська Бистриця (Словаччина) провів мовно-фахові курси для вчителів словацької мови. Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти та його філія в Береговому організовували стажування медпрацівників у навчальних закладах Угорщини [15].

В 2000-і роки на базі Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти проводилися всеукраїнські курси вчителів польської мови і літератури.

Вчителі грецького та польського товариств м. Мелітополь брали участь в обласному конкурсі «Кращий вчитель року по новогрецькій та польській мовах» [2].

Значну методичну роботу проводили міські і районні відділи освіти. Головною її формою залишались науково-практичні семінари. В жовтні 2006 р. на базі відділу освіти Бердянської міської ради Запорізької області був проведений Всеукраїнський науково-практичний семінар «Особливості вивчення болгарської мови у 12-річній школі».

Протягом 2008-2011 рр. для поліпшення вивчення державної мови, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів здійснювалися різнопланові заходи обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти. Закарпатський інститут провів три цільові курси (в містах Ужгород, Тячів, Берегове) для вчителів 9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами меншин, які працювали за новими навчальними програмами і підручниками. Здійснив курсову перепідготовку вчителів початкових класів (дві групи) загальноосвітніх навчальних закладів з угорською та румунською мовами навчання. Крім цього, на базі Великодобронської ЗОШ I-III ступенів Ужгородського та Середньоводянської ЗОШ I-III ступенів Рахівського районів було проведено обласні семінари вчителів початкових класів з проблем вивчення державної мови. З метою удосконалення володіння українською мовою для вчителів, які викладали інші предмети, на базі районних та міських методичних кабінетів було запроваджено проведення щомісячних спеціальних курсів. Працівники інституту вивчали питання рівня навчальних досягнень учнів шкіл з угорською мовою навчання в Березівському, Тячівському і Мукачівському районах.

Було проведено щорічну обласну олімпіаду з української мови і літератури для учнів вищезгаданих шкіл. Результати олімпіад засвідчили поступове зростання навчальних досягнень частини учнів.

Протягом 2008/2009 навчального року було проведено 3 етапи конкурсу на кращий кабінет української мови і літератури в загальноосвітніх навчальних закладах з угорською мовою навчання. Конкурс сприяв поліпшенню умов для вивчення української мови і літератури, виявлення перспективного досвіду організації діяльності кабінетів, стимулювання активної участі відділів (управлінь) освіти райдержадміністрацій та міських рад, керівників навчальних закладів, учителів у зміцненні навчально-матеріальної бази закладів освіти. Створено творчу групу вчителів, яка досліджувала нові підходи у викладанні української мови і літератури. Частину узагальнених матеріалів було видруковано у навчально-методичному виданні «Інноваційні освітні технології як один із напрямів перебудови вивчення української мови і літератури у загальноосвітніх навчальних закладах із навчанням мовами національних меншин» [8].

Налагоджувалося стажування вчителів в зарубіжних установах. В жовтні 1991 р. в Грецію на стажування виїхала перша група викладачів.

В 1992 р. 30 вчителів румунської мови пройшли двотижневу перепідготовку в навчальних закладах Сучавського повіту Румунії [10].

Перед педагогами відкривалися нові можливості для підвищення кваліфікації та перепідготовки в педвузах та навчальних закладах Польщі, Румунії, Угорщини, Болгарії. У 1992 р. згідно з угодами про співробітництво в галузі науки і освіти у вузах Болгарії навчалося 80, Польщі – 300 випускників. З Румунією проводився т.з. безвамотний обмін студентами [11].

Протягом 1992 – 1995 рр. в Болгарії пройшли перепідготовку і підвищення кваліфікації 525 вчителів різних категорій з Одеської області [12].

Всього протягом 1993 – 1997 рр. у Болгарії пройшло перепідготовку і підвищення кваліфікації 805 вчителів різних категорій та керівників навчальних закладів України [13].

Щорічно вчителі новогрецької мови удосконалювали свої знання у вищих учбових закладах Греції та Кіпру. З Донецької області за різними програмами за кордон було направлено більше 30 вчителів, деякі з них пройшли стажування в Кіпрському університеті, інші навчалися у вузах Греції, за програмою Фондації Онасіса. Щорічно в Маріуполі проводилися Всеукраїнські навчальні семінари вчителів новогрецької мови за участю викладачів з Греції та Маріупольського державного гуманітарного університету. Традиційно у квітні проходили олімпіади школярів з новогрецької мови, історії, культури Греції і греків України, в яких брало участь більше 600 дітей з інших регіонів України [6].

Організовувався обмін вчительськими кадрами. В 2010/2011 навчальному році в школах Закарпаття працювало п'ять вчителів зі Словацької Республіки, які викладали в 5-11 класах словацьку мову як предмет [14].

Розширюється обмін викладачами української та польської мов і літератур. Так, у 2009/2010 навчальному році у загальноосвітніх навчальних закладах України працювали 22 вчителі польської мови і літератури з Республіки Польща.

У 2003 році 6 учителів російської мови Тернопільської області підвищували кваліфікацію на курсах у м. Воронежі, 1 – у Москві (РФ). Троє вчителів польської мови проходили стажування у Любліні (Польща).

В 2003 р. Міністерство освіти і науки Болгарії вчителів, які здійснили вагомий внесок у вивчення рідної мови відмітило нагородами і відзначило почесними званнями – Д. Богданова, А. Стоянову, М. Пінті, Т. Саказли, С. Намлієва, А. Паскалова, В. Радолова, В. Іванова, М. Буц, В. Кібаніну.

Відповідно угоди між головним управлінням освіти і науки Львівської обласної держадміністрації і кураторі ями міст Перемишля, Любліна, Підкарпатським воєводством (Польща) про підвищення кваліфікації вчителів, які працювали у загальноосвітніх навчальних закладах із польською мовою навчання. Налагоджувалися двосторонні культурні, оздоровчо-відпочинкові, навчальні зв'язки між центрами молоді Польщі (міста Краків, Перемишль, Люблін) і позашкільними навчальними закладами Львівської області, зокрема Центром творчості дітей та юнацтва Галичини.

На виконання положень міжнародних, міждержавних, міжурядових, міжвідомчих угод, протоколів і програм здійснювались заходи щодо направлення викладачів української мови до вищих навчальних закладів Румунії, Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччини, Хорватії, викладачів для довготермінової педагогічної роботи до вищих навчальних закладів, а також прийому викладачів болгарської, польської, словацької, угорської, хорватської, арабської, французької, німецької мов до загальних середніх та вищих навчальних закладів України. Здійснювався відбір кандидатур, рекомендованих управліннями освіти і науки, обласних державних адміністрацій та вищими навчальними закладами України, на повний та частковий курс навчання, до аспірантури, на наукове стажування до вищих навчальних закладів Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Туреччини, Польщі.

З метою поліпшення стану навчально-методичного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням словацькою мовою, педагогічні працівники загальноосвітніх навчальних закладів брали участь у курсах підвищення кваліфікації, методичних днях, організованих Закарпатським інститутом післядипломної педагогічної освіти та мовно-фахових курсах, організованих методичним центром університету ім. Матея Бела м. Банська Бистриця (Словаччина).

В 2000-і роки вчителі словацької мови підвищували рівень своєї педагогічної майстерності на мовно-фахових курсах, організованих методичним центром університету ім. Матея Бела м. Банська Бистриця (Словаччина).

Відповідно до угод між Україною і Польщею проводилася значна робота за такими напрямками, як обмін досвідом в галузі освіти, перепідготовка та підготовка кадрів у формі повного і часткового навчання, аспірантури, докторантури, наукових стажувань та ін. На базі Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти проводилися всеукраїнські курси вчителів польської мови і літератури. Інститутом налагоджено тісні стосунки з Центром удосконалення вчителів у м. Любліні. Викладачі цього Центру запрошувалися на семінари та курси, що проводилися для вчителів польської мови і літератури загальноосвітніх

навчальних закладів України. Проводився обмін вчителями польської і української мови. У 2008 р. в Україні працювало 22 вчителів з Республіки Польща [3].

Таким чином, можна зробити наступні узагальнення. Справа підготовки і перепідготовки вчителів до роботи у школах з етнічним контингентом – це багатогранний процес, який потребував удосконалення законодавства та нормативно-правової бази, модернізації навчально-виховного процесу педуніверситетів, педучилищ. Протягом досліджуваних років в Україні вдалося зробити чимало. Постійно розширювався контингент навчальних закладів, які цим займалися. Педуніверситети і педучилища створювали відповідні можливості для надання такого виду освітніх послуг. Поліпшувалися умови проходження перепідготовки фахівців, що працювали у відповідних класах шкіл.

Список літератури: 1. Білявська І. Двомовна освіта: спроба міжкультурного підходу / І. Білявська // Відродження. Часопис. – 1997. – №1. – С.34. 2. *Звіт про хід виконання програми підтримки розвитку культур національних меншин та роботу сектору з питань релігій, міграцій національних меншин виконкому Мелітопольської міської ради за 2007 р.* //www.melitopol.org.ua 3. Лазар Я. І. Національна політика України в освітній сфері (на прикладі польської меншини Прикарпаття) //www.nbuv.gov.ua 4. *Міжнаціональні відносини і національні меншини в Україні: стан, тенденції, перспективи*/ Д.В. Табачник, Г.Г. Москаль, В.М. Воронін та ін, - К.: Етнос, 2004, - 584 с. 5. *Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан та перспективи* / Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко (упорядник). — К. : Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. — 394 с. 6. *Перша періодична доповідь України про використання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин* //www.odm.dp.ua 7. Пилипенко Т. І. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи / Т. І. Пилипенко // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / за заг. ред. Ю. Тищенко. — К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. — 312 с. 8. ПА МОНМіС Укр. – Ф.166. Листування з міністерствами та відомствами. – Спр.1/12. – 2009. 9. ЦДАВО. – Ф.2. – Оп.15. – Спр.3028. – Арк.94. 10. ЦДАВО. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.219. 11. ЦДАВО. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.67. 12. ЦДАВО. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.231. 13. ЦДАВО. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.96. – Арк.59. 14. <http://www.mon.gov.ua/mein.php> 15. <http://www.mon.gov.ua/mein.php>.

Надійшла до редколегії 06. 05. 2013 р.

УДК 94(477):329.71 «1989/2010»

Дослідження історичних змін в системі перепідготовки педагогічних кадрів для шкіл з етнічним компонентом навчання (1990 – 2000-і рр.) / М. М. Зеркаль // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 41-50. Бібліогр.: 15 назв.

На основе разноплановых источников исследованы исторические особенности изменений в образовательном потенциале этнических меньшинств Украины. Определены уровни этнической идентификации, и степень образовательного ренессанса, раскрыто условия, которые способствовали или сдерживали получения образования.

Ключевые слова: образование, этносы, политика, школа, регионы.

Based on diverse sources the historical features of the changes in the educational potential etnomenshyny Ukraine. Elucidated the level of ethnic identification, and the degree of educational renaissance, reveals conditions that facilitated or hindered education.

Key words: education, ethnos, politics, school, regions.

УДК 94(477) «192»:334.713

В. В. КАБАЧЕК, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

ДО ПИТАННЯ ПРО КООПЕРАЦІЮ КУСТАРІВ НА ПОЧАТКУ НЕПУ

Стаття присвячена розвитку кустарного виробництва в Радянській Україні на початку 1920-х рр. Основну увагу приділено кооперуванню кустарів, об'єктивним та суб'єктивним складовим цього процесу, його наслідкам та впливу на подальший розвиток.

Ключові слова: нова економічна політика, кустар, кооперація, ринок, кредит.

Постановка проблеми. Попри загальне зниження інтересу дослідників до непівської проблематики протягом двох останніх десятиліть, дослідженню історії розвитку кооперативного руху, у т. ч. – кустарно-промислової кооперації та кустарної промисловості взагалі, відносно «пощастило». Досить популярна у радянській історіографії тема [див., напр.: 1-6] викликає зацікавленість і сучасних істориків – публікуються статті, захищаються дисертації, присвячені як загальним процесам у кооперативному русі 1920-х рр., так і їх регіональним особливостям [7-11 та ін.]. Вірогідно, це не в останню чергу пов'язано із достатньою актуальністю теми. Мова йде не лише про певну схожість епохи непу з відносно нещодавніми подіями, а й про те, що чимало нинішніх представників пострадянського бізнесу почали свій підприємницький шлях саме у лавах кооперативного руху, що відроджувався за часів «перебудови».

Водночас досі у літературі не так часто можна побачити постановку питання про загальну доцільність тих істотних зусиль, що докладала радянська держава протягом 1920-х рр. до кооперування дрібних виробників. Ті ж дослідники, які зачіпають цей аспект, висловлюються досить строкато. Дехто, багато в чому наслідуючи позицію радянських істориків, оцінює вказаний процес однозначно позитивно [див., напр.: 12]. Разом з тим, бачимо у пострадянській історіографії і апріорно негативістські

підходи. Зокрема, можна згадати характеристику більшовицької політики як «непівський експеримент» над кооперацією, що був складовою частиною «велетенського за масштабами, нещирого і фарисейського за своєю сутністю соціального експерименту, який увійшов в історію під назвою непу» [13, с. 53]. Відтак, дана стаття є певною спробою на підставі аналізу як вже відомих фактів, так і нових матеріалів з'ясувати питання щодо кооперації кустарів на початку 1920-х рр. – у той саме час, коли закладалися основи нової економічної політики, які багато в чому визначили подальшу долю непу.

Виклад основного матеріалу. Кустарне виробництво відігравало традиційно велику роль у промисловості України. В довоєнні часи по українських губерніях Російської імперії нараховувалось понад 370 тис. кустарів та дрібних ремісників (у т. ч. – сільських), які за рік виготовляли продукції на 144 млн. крб. (близько 10 % всього промислового виробництва) [14, с. 461-462]. І, хоча за офіційними даними кількість кустарів істотно скоротилася (на початку 1921 р. було взято на облік 80,5 тис. кустарів [3, с. 61]), як і саме кустарно-ремісницьке виробництво (на 30 % [4, с. 12]), питома вага кустарної промисловості за рахунок катастрофічного обвалу великої та середньої тільки зросла – за підрахунками В. І. Горбаня в 1921 р. міські дрібні виробники дали близько 32,5 % всієї промислової продукції України [3, с. 56]. По окремих регіонах кустарна та дрібна промисловість відігравала взагалі вирішальну роль, як це було на Полтавщині, що займала перше місце в Україні і за кількістю кустарів, і за значенням кустарного виробництва для економіки. Ще в 1910 р. тут з 451 тис. дрібних селянських господарств 181 тис. (понад 40 %) займалися промислами, а по деяких повітах – майже всі [15, оп. 1, спр. 209, арк. 61-61зв.; спр. 327, арк. 96зв.].

На збільшення ваги кустарного виробництва впливали й інші чинники. Так, розвиток кустарної промисловості в Кам'янець-Подільському повіті Подільської губернії підштовхнуло припинення поставок австрійських та румунських виробів, пов'язане з війною [16, с. 17-18]. Що ж стосується промислово розвинених губерній, відносно зростання кустарної промисловості там було пов'язано з розпорошенням середньої та великої індустрії – саме це констатувала Катеринославська губекономнарада [17, с. 67] (економічні наради діяли у якості постійних комісій з господарських питань при губвиконкомах), хоча Укркустпром (відділ кустарної промисловості Української ради народного господарства) відносив Катеринославщину до губерній, де кустарні промисли розвинені слабо [18, оп. 2, спр. 48]. Відтак, зважаючи на стихійний відлив частини промислових робітників до кустарного виробництва, насамперед, через матеріальні труднощі (у січні 1921 р. середній заробіток робітника цензової промисловості Катеринославщини, враховуючи грошові й натуральні видачі, становив 3,9 % від рівня 1913 р. [19, с. 61]), значну натуралізацію селянського господарства (перехід до саморобного взуття, одягу, предметів побуту), а також на те, що за умов жорстокого тиску з боку держави багато хто прагнув ухилитися від офіційного обліку та трудмобілізацій, реальна кількість кустарів, разом з нелегалами, була явно більшою за вказані 80,5 тис.

Велика питома вага кустарного виробництва не могла не привернути до нього уваги уряду ще на початку непу. Власне кажучи, саме у цьому сегменті відбулися перші зміни, пов'язані із зміною економічної політики у промисловості. Історики вказували на позитивне значення декретів РНК УСРР, спрямованих на розвиток кустарної та дрібної промисловості, що ухвалювалися протягом кінця весни – осені 1921 р. Всім громадянам дозволялося організовувати дрібні підприємства та займатися кустарними промислами, використовувати найману працю (до 20 робітників [20, оп. 20, спр. 611, арк. 58]), вільно розпоряджатися виготовленою продукцією, закуповувати сировину та обладнання [Див., напр.: 14, с. 228; 3, с. 59-60]. До цього варто додати, що постанови РНК УСРР від 11 та 15 листопада 1921 р. скасовували декрети часів воєнного комунізму, які накладали істотні обмеження на дрібне виробництво (в т.ч. – припиняли націоналізацію дрібних підприємств, не скасовуючи вже проведеної до 21 червня 1921 р.); конфіскація майна приватних осіб та товариств тепер була можлива лише за судовим вироком [20, оп. 20, спр. 612, арк. 140, 144].

Втілення в життя урядових постанов про вільний розвиток дрібної та кустарної промисловості вже з травня 1921 р. стало завданням місцевих органів державної влади. Місцеві ради реєстрували та надавали дозволи на ведення кустарно-ремісницького виробництва. При цьому у стосунках держави з доморобами здійснювався перехід до більш цивілізованих умов. Так, у травні 1921 р. місцева влада Маріупольського повіту Донбасу встановила, що продукти кустарного виробництва надходять до державних органів двома шляхами: через сплату натурподатку доморобами, а решта – на підставі відповідних угод [20, оп. 20, спр. 455, арк. 43]. Отже, як бачимо, прагнення держави до монополії щодо збуту кустарної продукції зберігалось.

Істориками відзначалися неабияка активність місцевих радянських і господарських органів з реєстрації, видачі дозволів на роботу кустарів, артілей і дрібних промислових закладів в другій половині 1921 р. Зверталася увага і на істотне зростання в цей час кількості офіційно зареєстрованих приватних та кооперативних дрібних підприємств, промислів з прикладами по окремих губерніях і повітах, що безпосередньо пов'язувалося з реалізацією зазначених рішень уряду та місцевої влади [див., напр.: 21, с. 140-141; 22, с. 104; 3, с. 59-62].

Власний аналіз інших друкованих та архівних джерел [23, с. 26, 36; 17, с. 67; 16, с. 18-19; 20, оп. 20, спр. 436, арк. 144; спр. 437, арк. 51; 24, оп. 1, спр. 310, арк. 135, 140, 160, 169, 182а-183, 199-200; спр. 772, арк. 13-14; 25, оп. 1, спр. 284, арк. 8-9; 15, оп. 1, спр. 10, арк. 5зв., 21зв.; спр. 209, арк. 61зв. та ін.] може доповнити вказане новими прикладами, проте наведені спостереження принципово не змінить. Припинення тиску на кустарне виробництво, певні пільги артілям, сприяли значному зростанню кількості кустарів, що почали «виходити з підпілля» й офіційно реєстрували свої промисли. Збільшення кількості зареєстрованих дрібних виробників у другій половині 1921 р. носило характер геометричної прогресії: достатньо відзначити, що вже на середину 1921 р. в одній лише Подільській губернії їх було понад 60 тис. [26, 1921, 3 липня] проти раніше згадуваних 80,5 тис. по всій УСРР на початок року. Істотного зросла і кількість їх продукції. Порівняно з

першим півріччям 1921 р. по Укркустпрому (управління УРНГ) вона збільшилася у різних галузях на десятки відсотків або навіть в 4-6 разів [3, с. 62].

Важливим напрямком діяльності державних органів вже у перші півтора роки непу стала організація при допомозі губкустпромів – відділів губернських рад народного господарства (ГРНГ), які, в свою чергу, виконували роль відділів губвиконкомів – артілей та товариств ремісників та доморобів, що працювали в основному на замовлення державних установ. Ця діяльність по кооперуванню кустарів досить непогано висвітлена в історіографії. Відзначалася велика роль урядових декретів і рішень місцевих державних органів, які надавали кооперації різноманітні пільги та привілеї, виділення промислової кооперації із споживчої, яке відбувалося наприкінці 1921 р. і завершилося створенням в січні 1922 р. «Українкустарспілки» (УКС) з її губернськими філіями – губпромспілками (кустарспілками). Аналізувалися основні форми кооперування кустарів у 1921-1922 рр., серед яких провідною, на думку дослідників, стали виробничі артілі. Наводилися й цифри швидкого зростання кількості кооперативів кустарів в другій половині 1921 р. [22, с. 25, 104; 21, с. 141; 3, с. 63-66, 101; 12, с. 31-35 та ін.]. Зокрема на кінець 1921 р. нараховувалося 6064 первинних кустарно-промислових об'єднання з 64175 членами [12, с. 32], а на початок 1922 р. тільки в містах і містечках України діяли 4,5 тис. промислових кооперативів, що об'єднували близько 50 тис. ремісників, кустарів та дрібних торговців – 20,4 % від їх загальної кількості [3, с. 64, 101].

І дійсно, в матеріалах місцевих радянських органів другої половини 1921-1922 рр. (від повітових виконкомів і економнарад до губернських з'їздів рад) – чимало рішень, спрямованих на розвиток промислової кооперації [27, 1922, №1, с. 78; 28, с. 25, 65; 24, оп. 1, спр. 310, арк. 174; ДАДО, 29, оп. 2, спр. 81, арк. 74; 15, оп. 1, спр. 10, арк. 5зв. та ін.]. А керівництво Подільської губернії простежувало прямий зв'язок між зростанням кустарно-промислової кооперації (на 1 квітня 1922 р. тут нараховувалося 230 артілей, що об'єднували 5600 кустарів) з наказом № 100 Подільського губвиконкому від 1 березня 1922 р., який зобов'язав губернські органи всі заготівлі й замовлення кустарно-промислового характеру передавати виключно промкооперативам [30, с. 380].

При цьому постає цілком логічне питання: в чому практичний сенс цієї величезної роботи по залученню дрібних виробників до кооперативних об'єднань (яка до того ж ані в 1921-1922 рр., ані в подальші роки непу не досягнула проголошеної мети – кооперувати більшість кустарів), чи дійсно вона сприяла відродженню промисловості? Так, дослідники підкреслювали значення промкооперації для подолання голоду 1921-1923 рр. – на півдні України голодуючих кустарів об'єднували в артілі, робота яких оплачувалася продуктами харчування (зрозуміло, легше надавати підтримку артілі, ніж розпорошеним одинакам), відзначали і роль кооперації в боротьбі з безробіттям – наприклад, з 1922 р. Київська біржа праці спільно з промкооперацією започаткувала створення артілей з безробітних і т. ін. [3, с. 72; 12, с. 32, 34 та ін.]. Проте ці завдання, при всій їх важливості, носили допоміжний характер.

Очевидно, первинними для держави були все ж таки суто політичні міркування. В кооперації вона, в першу чергу, бачила силу, що, як відзначалося в доповіді про кооперацію на IV губернському з'їзді рад Донбасу (липень 1921 р.), не дозволить «на терені вільного обміну та відродження ринку виникнути сильному, потужному і організованому класу посередників та великих виробників» [29, оп. 2, спр. 81, арк. 73]. Економічні ж міркування носили другорядне значення.

Показовою, з цієї точки зору, була і реакція полтавських господарників на лист громадянина С. Зільбермана, що надійшов на початку червня 1921 р. до місцевої ГРНГ. Він, зокрема, писав: «Тенденція націоналізувати кустарні майстерні та примушувати кустарів працювати в колективах не має ніякого практичного сенсу. В колективах кожний працює без зацікавленості, так би мовити, відбуває певну повинність... Інша справа, якщо кожний працює у власній майстерні», – і далі закликав заохочувати кустарів, використовуючи принцип матеріальної зацікавленості. Ніякого розгляду по суті викладених думок у ГРНГ, звичайно, не відбулося. Зацікавилися лише особою автора і досить швидко отримали довідку, що губернська надзвичайна комісія зараховувала С. Зільбермана до «групи спекулянтів» [15, оп. 1, спр. 10, арк. 64, 66]. На тому й заспокоїлися.

Водночас реалізація цих суто суб'єктивних політичних настанов про пріоритет суспільної (в т.ч. – кооперативної) форми власності над приватною та про необхідність за будь-яку ціну не допустити підсилення позицій приватного капіталу не зводилися лише до кооперування заради кооперування та механічного виконання указів центральних органів (хоча це, звичайно, було повсюдним явищем). Об'єктивно вона стосувалася досить важливої економічної проблеми. Дрібні виробники в переважній більшості не мали необхідних обігових коштів, сировини, а також – часу і можливості для роздрібної реалізації власної продукції. Їм був конче необхідний посередник. З економічної точки зору байдуже: чи державний, чи кооперативний, чи приватний. Значно важливіше – на яких умовах мала здійснюватись його співпраця з кустарями. При цьому слід враховувати реалії початку 1920-х рр.: через цілком зрозумілу недовіру до держави підприємці прагнули якомога швидше отримати максимальний прибуток. Відтак, умови, які вони виставляли кустарям, нерідко були кабальними, а це мало наслідком гальмування подальшого розвитку кустарного виробництва.

Ось тут дуже велику позитивну роль могли б відіграти державні та кооперативні органи, якщо б запропонували кустарям та іншим дрібним виробникам більш сприятливі умови. Усвідомлення саме цієї ролі прийшло до радянських, господарських і кооперативних працівників не одразу. Як відзначало керівництво харківського кустпрому в 1923 р., аналізуючи попередній досвід власної діяльності, він «фактично не потрібний», бо виконує суто посередницькі функції. Але якщо б його не було, це місце зайняв би приватний посередник, який обходився б кустарям значно дорожче [24, оп. 1, спр. 937, арк. 6]. Приблизно в той час подібні висловлювання чуємо і від кооперативних працівників [докл. див.: 12, с. 33-34].

Але, оскільки в більшості губерній місцеві кустпроми були надто слабкими для виконання цієї ролі, наприкінці 1921 – на початку 1922 рр. її спробувала взяти на себе промкооперація. Проявився і стихійний потяг багатьох кустарів до об'єднання

перед обличчям господарських труднощів: на Поділлі кустарні артільні восени 1921 р. самі почали створювати власні спілки на повітовому рівні [30, с. 379-380].

Проте кооперативні органи – і ті, що діяли в роки воєнного комунізму, і знов утворені, – хворіли тими ж хворобами, що й неповороткі державні структури: їм бракувало гнучкості, вони були занадто централізовані і т. п. На засіданнях місцевих радянських і партійних органів вже наприкінці 1921 р. неодноразово порушувалися проблеми недостатньої уваги кооперації до кустарів, надмірного централізму, в т. ч. – в питаннях ціноутворення [24, оп. 1, спр. 310, арк. 150; 20, оп. 20, спр. 578, арк. 141 та ін.]. Та дієво протистояти цьому заважали саме політичні міркування. Показовою є резолюція з питання про кооперацію VI Борзенського повітового з'їзду рад на Чернігівщині (листопад 1921 р.), який висловився за надання кооперативним організаціям «більше самостійності та ініціативи за неодмінної умови, що загальні завдання та напрямки роботи регулюються центральними організаціями, роботу яких легше узгодити з роботою центральних органів Радянської влади, що проводять диктатуру пролетаріату» [20, оп. 20, спр. 586, арк. 95зв.].

Та й завдання полегшення збуту кустарних виробів промкооперація виконувала явно недостатньо, значно більше займаючись суто торговельними операціями, не пов'язаними з кустарною промисловістю. На місцях цю тенденцію помітили ще наприкінці 1921 р. [див., напр.: 20, оп. 20, спр. 516, арк. 61; спр. 578, арк. 137-138], та ніякі указівки кооперативним органам на зразок рішення Кам'янець-Подільської повітекономради про необхідність більшої уваги до виробничої, а не комерційної діяльності [27, 1922, № 1, с. 78] не могли стримати цей процес, що відбувався і на всеукраїнському рівні. Посилаючись на нестачу коштів, необхідних для підтримки периферійних організацій, керівництво УКС цілком свідомо перейшло до звичайної торговельної діяльності, яка поширювалася навіть на хлібозаготівлю [12, с. 33]. Та, очевидно, більш важлива причина полягала в іншому – за умов виключних пільг і переваг, наданих державою кооперації, її діяльність не могла трансформуватися в бік торговельних операцій, що давали більший прибуток.

Отже, промкооперація лише частково виконувала завдання по полегшенню збуто-заготівельних операцій для дрібних виробників, не виправдавши тих надій, що покладалися на неї наприкінці 1921 р. Тому місцевим державним органам доводилося займатися цим безпосередньо, забезпечувати кустарів замовленнями, беручи при цьому на себе їх авансування грошима і сировиною [див. напр.: 26, 1921р, 15 липня; 31, с. 20]. Явна перевага при цьому віддавалася знов-таки губпромпілкам [3, с. 66-67]. Протягом 1922 р. відбулася ціла низка реорганізацій кустпромів, в результаті яких вони були поступово ліквідовані, а їх майно та апарат частково передано кооперації [32, оп. 1, спр. 390, арк. 36-38; 25, оп. 2, спр. 97, арк. 37, 39, 45; 29, оп. 1, спр. 7, арк. 1зв., див. також: 3, с. 62], а також прямим спадкоємцям губкустпромів – губкусторгам, що діяли на правах регіональних представництв Укркустторгу [15, оп. 1, спр. 260, арк. 58зв; 29, оп. 1, спр. 27, арк. 18, 22зв.] – правонаступника Укркустпрому. У їх розпорядженні знаходилися окремі державні майстерні [див., напр.: 15, оп. 1, спр. 121, арк. 17; спр. 260, арк. 59], але здебільшого кустторги займалися виконанням посередницьких функцій.

Проте і система култоргів залишалася недосконалою. Її вади досить помітні з великого за обсягом листа завідуючого Донецьгубкулторгом тов. Миронова голові Донецького губвиконкому М. Л. Рухимовичу [29, оп. 1, спр. 27, арк. 18-22зв.]. (Хоча точна дата в документі відсутня, та, виходячи з його змісту, можна достатньо впевнено стверджувати, що він відноситься до кінця 1922 – початку 1923 рр.). Через численні скарги у листі прозирає відомчість, боротьба різних структур за майно кулпромів в процесі їх реорганізацій, що призвело до ситуації, коли куларі самі не зовсім розуміють до кого звертатися, бо, окрім култоргів, у куларної промисловості водночас ще багато «хазяїв»: і ГРНГ, і промкооперація, і повітвиконкоми, і продкоми, і міліція, і фінвідділ. Разом з тим, в самих култоргах панує централізм: автор листа неодноразово наголошує, що губкулторг підкоряється лише Укркулторгу та виконує його централізовані замовлення, хоча сам Укркулторг нерідко «через голову» губкулторгу працює безпосередньо з повітами. За таких умов приватні посередники часто виграють конкуренцію за куларя у култоргів. Але вихід з ситуації керівник Донецьгубкулторгу бачив не в розширенні власної самостійності та більшій гнучкості, а у встановленні монополії култоргів на замовлення для куларної промисловості.

Висновки дослідження. Отже, вірного висновку, який би відповідав економічним реаліям, державні органи в перші роки непу не запропонували і не зробили. Хоча посередницька діяльність кулпромів і култоргів, як і промспілок, в тих випадках, коли вони дійсно пропонували більш вигідні для дрібних виробників умови, звичайно, впливала на загальну ситуацію на ринку куларної продукції і примушувала приватних посередників відмовлятися від надмірної цінової експлуатації. Проте загалом хибні політичні настанови не сприяли розвитку куларної промисловості. Податкові пільги подальших років (ще у вересні 1921 р. запорізькі партійні й господарські працівники вели мову про необхідність «врегулювання податкового питання для кулпромисловості, що докорінно підривається податками» [20, оп. 20, спр. 444, арк. 114], але до них не дуже прислухалися), а також преференції при кредитуванні стосувалися виключно кооперації [докл. див.: 22, с. 104; 3, с. 66-69, 72-74; 12, с. 34-35].

Вони стимулювали не стільки розвиток куларного виробництва, скільки перехід дрібних виробників до кооперації, а самої промкооперації – до вже згаданої суто торговельної діяльності. Це відбувалося об'єктивно, так само, як і використання сприятливими ділками вивіски кооперативів з метою отримання для власного бізнесу відповідних пільг і переваг. Звідси – постійні згадки у джерелах [див., напр.: 20, оп. 20, спр. 516, арк. 61; спр. 578, арк. 137] та в історичній літературі [33, с. 143; 12, с. 34 та ін.] про т.зв. «лжекооперативи» та безуспішну боротьбу з ними. Приреченість адміністративних заходів у боротьбі з «лжекооперативами» засвідчує те, що невдовзі після чергових компаній (перевірок, ревізій, «чисток») вони виникали знов – у 1928 р. не менш, ніж чверть кооперативів України «втратили трудовий характер» [34, с. 207]. Як бачимо, проблема, закладена на початку непу, так і не знайшла свого адекватного вирішення, що, в свою чергу, породжувало нові проблеми. В цьому досить яскраво відбилася внутрішня непослідовність і суперечливість системи непу.

Список літератури: 1. Бузлаева А.И. Ленинский план кооперирования мелкой промышленности / А.И. Бузлаева. – М.: Наука, 1969. – 175 с. 2. Веселов С.В. Кооперация и Советская власть: период «Военного коммунизма» / С.В. Веселов // Вопросы истории. – 1991. – № 9-10. – С. 25 – 37. 3. Горбань В.И. Вовлечение Коммунистической партией мелкой буржуазии города в мирное хозяйственное, социалистическое строительство 1921 – 1925 гг. (Опыт Компартии Украины): Дисс... канд. ист. наук / В.И. Горбань: 07.00.01 / КГУ им. Т. Шевченко – К., 1990. – 216 с. 4. Низова Л.В. Развитие промысловой кооперации на Украине в 20-е годы: Автореф. дисс... канд. ист. наук / Л.В. Низова: 07.00.02 / АН УССР; Ин-т истории. – К., 1988. – 16 с. 5. Свержин Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка) / Л. Свержин // Більшовик України. – 1928. – № 18. – С. 45 – 58. 6. Чумак О.Ф. Історичний досвід КПРС по соціалістичному перетворенню дрібної промисловості (1921 – 1932 рр.) / О.Ф. Чумак. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – 188 с. 7. Бутенко В.І. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921 – 1928) / В.І Бутенко // Вестник Харк. ун-та. – № 363. История. – Вып. 26. – Харьков, 1992. – С. 3 – 10. 8. Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук / В.В. Голець: 07.00.01 / Чернігівський державний пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2003. – 242 с. 9. Дзюбак С. Кустарно-промислова кооперація на Поділлі в 1921 – 1926 рр. / С. Дзюбак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : 36 статей. – 2001. – Вип. 12. – С. 122 – 128. 10. Мазур В.М. Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921 – 1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / В.М. Мазур: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 19 с. 11. Смирнов В.М. Політика і практика кооперативного будівництва в Україні у 20-ті роки: Дис... канд. іст. наук / В.М. Смирнов: 07.00.01 / Харківський політехніч. ін-т. – Харків, 1994. – 252 арк. 12. Олійник М.М., Смирнов В.М. Розвиток кустарно-промислової кооперації в Україні у 20-ті рр. / М.М. Олійник, В.М. Смирнов // Вісник Харк. політехніч. ін-ту. – № 18. Деякі питання історії Української держави. – Харків, 1993. – С. 31 – 37. 13. Файн Л.Е. Нэповский «эксперимент» над российской кооперацией / Л.Е. Файн // Вопросы истории. – 2001. – № 7. – С. 33 – 55. 14. Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921 – 1925 гг.: Дисс... д-ра ист. наук / Н.В. Черненко / Киевский политехнич. ин-т. – К., 1961. – Ч. 1-2. – IX, 602, [2] с. 15. Державний архів Полтавської області. Фонд Р-1503: Полтавський губернський виконавчий комітет Рад робітників, селянських і червоноармійських депутатів (Губисполком). 16. Каменецкий пролетарий. – 1922. – № 1: К III-й Каменец-Подольской уездной конференции профсоюзов: издание Каменец-Подольского уездбюро профсоюзов. 17. Отчет Екатеринославского губэкономсовещания Совету Труда и Обороне и Украинскому Экономсовещанию за период июль – сентябрь 1921 г. (по наказу СТО). – Екатеринослав: 1-я тип. ГСНХ, 1921. – 111 с. 18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд Р-34: Высший Совет Народного Хозяйства УССР (ВСНХ УССР). 19. Десять лет борьбы и строительства на Днепропетровщине (1917-1927): Издание окружной Днепропетровской комиссии по празднованию десятилетия Октябрьской революции. – Днепропетровск: Звезда, 1927. – 136 с. 20. Центральний державний архів громадських організацій України. Фонд 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У). 21. Кулаев В.Г. Борьба КП(б) Украины за укрепление местных Советов и усиление их деятельности в восстановительный период (1921-1925 гг.): Дисс... канд. ист. наук / В.Г. Кулаев: 07.00.01 / КГУ им. Т.Г. Шевченко; Ин-т повышения квалиф. преподав. обществ. наук. – К., 1973. – 198 с. 22. Духопельников В.М. Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921-1925): Дисс... канд. ист. наук / В.М. Духопельников: 07.00.02 / ХГУ им. А.М. Горького. – Харьков, 1979. – 241 с. 23. Хозяйственное строительство Подолии: Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому Совету за август – декабрь 1921 года. – Винница: 1-я гостипография, 1922. – 195 с. 24. Державний архів Харківської області. Фонд Р-203: Харьковский губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 25. Державний архів Одеської області. Фонд Р-1220: Одесский губернский совет народного

хозяйства (губсовнархоз). **26.** Вісті: орган губревкому Поділля та губкому КП(б)У. **27.** Хозяйство Подолии: ежемесячный журнал Подольского губернского экономического совещания. **28.** Отчет Харьковского губернского экономического совещания. 1 января – 1 октября 1921. – Харьков: Госиздат, 1921. – II, 153 с. **29.** *Державний архів Донецької області*. Фонд Р-1146: Донецкий губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. **30.** Отчет Подольского губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Апрель – сентябрь 1922 г.: С приложением краткого исторического обзора советского строительства и народного хозяйства на Подолии за 1917-1922 гг. – Винница: 1-я Гостинография, 1922. – VI, 416 с. **31.** Стенографический отчет 2-го губернского съезда Советов Подолии. 3-5 декабря 1921 г. – [Винница]: Издание Информстат. подотдела отдела управления Подольского губисполкома, 1922. – 58 с. **32.** *Державний архів Одеської області*. Фонд Р-99: Одесский губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком). **33.** *Самофалов В.М.* Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921-1925 рр.). – К.: Держполітвидав, 1963. – 378 с. **34.** *Очерки развития* социально-классовой структуры УССР. 1917-1937 / Под ред.: С.В. Кульчицкого, И.К. Рыбалко, Ф.Г. Турченко и др. – К: Наукова думка, 1987. – 238 с.

Надійшла до редколегії 06. 05. 2013 р.

УДК 94(477) «192»:334.713

До питання про кооперацію кустарів на початку непу / В. В. Кабачек // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 50-58. Бібліогр.: 34 назви.

Статья посвящена развитию кустарного производства в Советской Украине в начале 1920-х гг. Основное внимание сконцентрировано на кооперировании кустарей, объективным и субъективным составляющим этого процесса, его последствиям и влиянию на дальнейшее развитие.

Ключевые слова: новая экономическая политика, кустарь, кооперация, рынок, кредит.

The article is devoted to the development of handicraft production in the Soviet Ukraine at the beginning of 1920ies. The main attention is focused on the cooperation of handicraft makers as well as objective and subjective components of this process, its consequences and influence on the further development.

Keywords: New Economic Policy, craftsmen, cooperatives, market, credit.

Ю. А. КОНЮШЕНКО, канд. іст. наук, ст. наук. сп. 1-го науково-експозиційного відділу Харківського історичного музею

ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1888-1923 РР.) В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Стаття присвячена проблемі історіографії радянської доби з 1921 по 1990 р. у дослідженні історії функціонування Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті.

Ключові слова: Історико-філологічне товариство, Імператорський Новоросійський університет, Одеса, історіографія, Російська імперія.

Постановка проблеми. Нині створено умови для продуктивного функціонування різноманітних наукових об'єднань, що активно відроджуються, утворюються й плідно функціонують при вищих навчальних закладах України. Численні наукові структури, серед яких історичні, історико-археологічні, історико-філологічні технічні товариства існували в ХІХ – на початку ХХ ст. Свого часу учасники цих інституцій зробили вагомий внесок у розвиток української науки, культури та просвітництва. Актуалізація ролі історичної спадщини спонукає вітчизняних науковців звертатися до здобутків їхніх попередників. У цьому контексті проблема вивчення історії українських наукових об'єднань набуває актуальності.

Значні політичні, культурні та соціально-економічні зміни в Російській імперії, що відбулися у другій половині ХІХ ст., сприяли створенню при Новоросійському університеті в Одесі історико-філологічного наукового об'єднання. Ініціаторами його заснування виступили професори історико-філологічного факультету Новоросійського університету. За майже 35 річний період діяльності Історико-філологічне товариство при Імператорському Новоросійському університеті (далі ІФТІНУ – назва Історико-філологічне товариство при Імператорському Новоросійському університеті використовувалася до розпаду Російської імперії в 1917 р., після 1917 р. з назви товариства зникло слово Імператорський, а від 1921 р. – ліквідації українських університетів – Товариство дістало назву Історико-філологічне) стало одним з провідних наукових осередків Півдня України, сформувало солідні дослідницькі традиції, згуртувало навколо себе визначних науковців, відомих не лише в Російській імперії, але й за межами цієї держави.

Історіографію дослідження проблеми діяльності ІФТІНУ (1888–1923 рр.) нами умовно була поділена на три етапи. Перший із яких розпочався в 90-х рр. ХІХ ст. і тривав до 1921 р., коли внаслідок революційних подій 1917 р. і громадянської війни відбулося встановлення радянської влади на Україні. Початком другого етапу слід вважати 1921 р. – період закінчення громадянської війни та остаточного

встановлення радянської влади на території України, унаслідок чого розпочався новий період розвитку держави й системи освіти. Другий етап завершився з розпадом СРСР і зникненням жорстких ідеологічних меж. Від 1991 р., з утворенням незалежної України, розпочався третій етап у вивченні даного питання. Кожний із цих періодів відрізнявся не лише рівнем доступу дослідників до архівних матеріалів, можливостями використання цих даних і публікації результатів вивчення, а й характером висвітлення й оцінок.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблематики й полягає у дослідженні проблем історіографічного вивчення історії ІФТІНУ радянськими істориками у період з 1921 – по 1990-й рік.

Виклад основного матеріалу. Для радянського періоду розвитку вітчизняної історичної науки характерним було домінування марксистсько-ленінської ідеології, але наукові підходи у вивченні історії протягом цього часу змінювалися в залежності від політичної кон'юнктури. Загалом радянська історіографія розглядала діяльність українських дореволюційних учених і наукових організацій через призму панівної на той час думки про наявність кризи буржуазної історичної науки. Це проявилось в замовчуванні, а іноді навіть спотворенні наукових здобутків українських учених загалом і діячів ІФТІНУ зокрема. Методологічні підходи, принципи періодизації, структура і зміст літератури радянського періоду суттєво відрізняються від робіт з історії ІФТІНУ, написаних у дорадянський період.

Діяльність деяких членів ІФТІНУ побічно розглядалася у статтях та працях протягом усього радянського періоду. Так, в історіографічному огляді В. А. Бутенка «Наука новой истории в России», що був надрукований у журналі «Анналы» у 1922 р. [1] та третьому томі книги М. І. Кареева «Историки французской революции», що вийшов у 1925 р. [12], наведені дані про наукові роботи окремих істориків, у тому числі й деяких членів ІФТІНУ, зокрема Є. М. Щепкіна та П. М. Ардашева, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. займалися дослідженням всесвітньої історії.

Починаючи з 1930-х рр. історична наука опиняється під повним контролем тоталітарного режиму. У таких умовах радянські історики зверталися до історії ІФТІНУ лише для дослідження історії Одеського університету. На сторінках розвідок А. В. Крячуна «Одесский университет в 1865–1899 гг.» [13], А. В. Фадеева «Одесский университет в 1900–1917 гг.» [21], А. І. Гладковської «Одесский университет в 1914–1917 гг.» [2], П. А. Некрасова «З історії Одеського університету (1917–1920 рр.)» [14] діяльність ІФТІНУ згадується побіжно. Перш за все дослідників цікавили соціально-економічні передумови виникнення Новоросійського університету і його наукових студій.

Цікавими для дослідження діяльності одного з членів-засновників ІФТІНУ Ф. І. Успенського є праці Б. Т. Горянова «Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении» [5] і О. Г. Готалов-Готлиба «Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель», надруковані у «Византийском временнике» в 1947 р. [6]. У цих роботах висвітлена наукова та викладацька діяльність Ф. І. Успенського та місце, яке займав один із засновників ІФТІНУ у візантієзнавстві.

Для другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. характерними були процеси демократизації в суспільному житті, що викликало появу публікацій і про

діяльність ІФТІНУ. Основним мотивом на той час було прагнення показати корисну діяльність дореволюційних наукових об'єднань, у тому числі й ІФТІНУ. При цьому діяли певні стереотипи в оцінюванні внеску ІФТІНУ в розвиток історичної науки кінця XIX – початку XX ст. Це характерно для енциклопедичних видань цього періоду, зокрема «Української радянської енциклопедії» 1961 р. [8, 10]. Певна лібералізація суспільно-політичного життя викликала інтерес і до наукової діяльності істориків, зокрема й дореволюційних, але все ж таки погляди відносно окремих напрямів наукових досліджень учених ІФТІНУ часто були упередженими. Деякі оцінки та сторінки наукової діяльності вчених ІФТІНУ знайшли відображення у другому і третьому томах узагальнюючої історіографічної праці «Очерки истории исторической науки в СССР», надрукованій 1960 р. [15, 16]. Автори цього нарису проаналізували наукову діяльність вчених Російської імперії з кінця XVIII ст. до 1917 р., вперше впорядкували відомості про історичні товариства Російської імперії, виділивши з них університетські, у тому числі й ІФТІНУ [16, с. 607]. Досягнення дореволюційних вчених загалом були позначені негативною оцінкою та потребують переосмислення й критичного аналізу в наш час.

У 1968 р. до 100-річчя Одеського університету одеськими істориками, на чолі з ректором вузу професором О. І. Юрженком була підготовлена й видана ґрунтовна праця «Історія Одеського університету за 100 років», що стала суттєвим внеском у дослідження історії ІФТІНУ [11]. Незважаючи на ідеологічний вплив, ця робота витримана в більш-менш об'єктивному дусі. У ній уперше в радянській історіографії в контексті дослідження історії Новоросійського університету докладно розглянуто й проаналізовано основні види та напрями наукової, просвітницької і методичної діяльності ІФТІНУ та його структурних підрозділів: Візантійського й Візантійсько-слов'янського відділення та Педагогічного відділу. Проте автори, правильно зазначивши дату заснування Товариства, не надали інформації щодо дати припинення його роботи.

Загальні відомості з історії ІФТІНУ містять короткі замітки та інші публікації, надруковані у фундаментальних енциклопедичних виданнях, зокрема «Радянській енциклопедії історії України» 1970 р. [7, 9]. При цьому на тлі поступового згортання реформ періоду «відлиги», характерного для другої половини 60-х – першої половини 80-х років минулого століття, посилювався диктат компартійних структур на гуманітарні науки, діяли певні стереотипи в оцінюванні внеску ІФТІНУ в розвиток історичної науки кінця XIX – початку XX ст. Попри правдиві дані відносно основних напрямів діяльності, названі публікації містять неточності. Так, у них зазначається, що ІФТІНУ було засновано 1889 р. і припинило свою діяльність у 1917 р., що не відповідає дійсності [7, с. 268]. Тієї ж помилки у визначенні дати заснування ІФТІНУ припустився й А. М. Разгон в енциклопедичній статті «Исторические общества» [17]. Ця стаття містить список наукових історичних, історико-філологічних, археологічних та інших товариств, до якого увійшло понад 100 організацій, що функціонували на території Російської імперії до 1917 р., у тому числі й Одеське історико-філологічне товариство. Межі енциклопедичного видання не дали змоги автору більш широко розкрити роботу цих об'єднань.

Істотний внесок у дослідження проблеми діяльності ІФТІНУ було зроблено в 1975 р. дослідником О. Д. Степанським. Учений системно й комплексно підійшов до вивчення науково-історичних товариств, що функціонували в дореволюційній Росії [18, 19, 20]. У дослідженні «К истории научно исторических обществ в дореволюционной России» О. Д. Степанським було окреслено часові межі функціонування (роки заснування та ліквідації), короткий аналіз статутних документів, визначено основні напрями наукової та просвітницько-громадської діяльності, склад дійсних і почесних членів цих товариств [19]. Учений уперше в радянській історичній науці створив повну класифікацію всіх історичних товариств Російської імперії. У її основу було покладено предмет і напрями дослідження, мета і основні види діяльності цих наукових об'єднань, у числі яких було й ІФТІНУ.

Серед публікацій радянського періоду на особливу дослідницьку увагу заслуговують праці Ф. Л. Гольдіна. У статті «Одесское педагогическое общество» вчений вперше системно схарактеризував діяльність одного з підрозділів ІФТІНУ — Педагогічного відділу [3]. Дослідник докладно розглянув роботу відділу Товариства, розділивши її на періоди і охарактеризувавши діяльність кожного з них. Автор праці визначив форми й основні напрями роботи Педагогічного відділу.

Не менш вагомим, внеском у вивчення історії ІФТІНУ є статті Ф. Л. Гольдіна, у яких учений звертається до діяльності одного з найактивніших учасників і Голови Педагогічного відділу Товариства М. М. Ланге [4]. У статті «Участие Н. Н. Ланге в движении за реформу средней школы» дослідником були проаналізовані й оцінені основні напрями реформування школи Російської імперії початку ХХ ст., запропоновані М. М. Ланге. Разом із тим у міркуваннях Ф. Л. Гольдіна простежується домінування марксистсько-ленінської ідеології. Так, він нарікав, що в низці суджень М. М. Ланге простежувався ліберально-буржуазний підхід. Позитивним чинником у діяльності М. М. Ланге, на думку Ф. Л. Гольдіна, було почуття гуманізму та любові до батьківщини, що мали, безумовно прогресивний характер [4, с. 25].

Висновки дослідження. Для історіографічного періоду — радянського часу, — історія функціонування Одеського ІФТІНУ не стала предметом спеціального дослідження, але окремі аспекти роботи цього об'єднання і діяльності його учасників досліджувалися. У більшості випадків дослідники зверталися до формального наведення окремих фактів цієї проблеми, іноді, у кращому випадку, у науковій літературі розглядалися деякі аспекти історії функціонування ІФТІНУ без наміру відтворити цілісну картину діяльності Товариства та визначення його внеску у вітчизняну історичну й філологічну науку. У хронології функціонування ІФТІНУ й до сьогодні є суттєві неточності, а також некоректні висновки щодо оцінки діяльності Товариства та його членів.

В цілому, дані праці, мають історико-пізнавальне значення і сприяють накопиченню інформаційної бази про діяльність ІФТІНУ, що значно полегшує роботу сучасних науковців.

Список літератури: 1. Бутенко В. Наука новой истории в России : историографический обзор / В. Бутенко // *Анналы*. – СПб., 1922. – № 2. – С. 129–167. 2. Гладковская А. И. Одесский университет в 1917–1914 гг. / А. И. Гладковская // *Одесский университет за 75 лет (1865–1940)*. – Одесса, 1940. – С. 121–186. 3. Гольдин Ф. Л. Одесское педагогическое общество / Ф. Л. Гольдин // *Народное образование*. – М., 1966. – № 6. – С. 94–96. 4. Гольдин Ф. Л. Участие Н. Н. Ланге в движении за реформу средней школы / Ф. Л. Гольдин // *Материалы конференции посвященной 100-летию со дня рождения проф. Н. Н. Ланге (1858–1958)*. – Одесса, 1958. – С. 23–25. 5. Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении / Б. Т. Горянов // *Византийский Временник*. – М. : АН СССР, 1947. – Т. 1. – С. 29–108. 6. Готалов-Готлиб А. Г. Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель / А. Г. Готалов-Готлиб // *Византийский Временник*. – М. : АН СССР, 1947. – Т. 1. – С. 114–126. 7. Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті // *РЕІУ*. – К., 1970. – Т. 2. – С. 268. 8. Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті // *УРЕ*. – К., 1961. – Т. 5. – С. 540. 9. Історичні наукові товариства в Росії і СРСР // *РЕІУ*. – К., 1970. – Т. 2. – С. 273. 10. Історичні наукові товариства в Росії та СРСР // *УРЕ*. – К., 1961. – Т. 5. – С. 547. 11. Історія Одеського університету за 100 років / [відп. редактор проф. О. І. Юрженко]. – Київ : Київ. ун-т, 1968. – 423 с. 12. Кареев Н. И. Историки французской революции / Н. И. Кареев. – Ленинград, 1925. – Т. 3 : Изучение французской революции вне Франции. – 308 с. 13. Крячун А. В. Одесский университет в 1865–1899 гг. / А. В. Крячун // *Одесский университет за 75 лет (1865–1940)*. – Одесса, 1940. – С. 5–48. 14. Некрасов П. А. З історії Одеського університету (1917–1920 рр.) / П. А. Некрасов // *Труды Одесского государственного университета*. – Одесса, 1952. – Т. 147 – С. 291–304. – (Серия общественных наук : вып. 2). 15. Очерки истории исторической науки в СССР : в 3-х т. / [под ред. М. В. Нечкиной (главн. ред.) и др.]. – М. : АН СССР, 1955. – Т. 2. – 1960. – 862 с. 16. Очерки истории исторической науки в СССР : в 3-х т. [под ред. М. В. Нечкиной]. – М. : АН СССР, 1955. – Т. 3. – 1963. – 831 с. 17. Разгон А. М. Исторические общества // *СИЭ*. – М., 1965. – Т. 6. – Стб. 545. 18. Степанский А. Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России : пособие по спецкурсу / [под ред. Н. П. Ерошкина] / А. Д. Степанский. – М. : МГИАИ, 1987. – 86 с. 19. Степанский А. Д. К истории научно исторических обществ в дореволюционной России / А. Д. Степанский // *Археографический ежегодник за 1974 г.* – М., 1975. – С. 38–55. 20. Степанский А. Д. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII в. – февраль 1917 г.) / А. Д. Степанский // *Археографический ежегодник за 1978 г.* – М., 1979. – С. 69–80. 21. Фадеев А. В. Одесский университет в 1900–1917 гг. / А. В. Фадеев // *Одесский университет за 75 лет (1865–1940)*. – Одесса, 1940. – С. 49–68.

Надійшла до редколегії 20. 04. 2013 р.

УДК 930(47+57):378.4 (477.74):061.2: 81 «1888/1923»

Питання дослідження історії історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті (1888-1923 рр.) в історіографії радянського періоду / Ю. А. Конюшенко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2013. – № 25 (998). – С. 59-64. Бібліогр.: 21 назв.

Стаття посвячена проблемі історіографії советського періода с 1921 по 1990 г. в исследовании истории функционирования Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете.

Ключевые слова: историко-филологическое общество, Императорский Новороссийский университет, Одесса, историография, Российская империя.

The article is devoted to the historiography in the soviet period from 1921 to 1990 of the history of the Historical and Philological society activities under Imperial Novorossiia university.

Keywords: Historical and Philological society, Imperial Novorossiia university, Odessa, historiography, Russian Empire.

УДК 94 (477.54) : 343.81+376.58 «18»

Р. І. КРАВЧЕНКО, здобувач кафедри історії України,
ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

ТЮРЕМНА ШКОЛА У ХАРКОВІ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ.)

Стаття присвячена вивченню процесу створення наприкінці ХІХ ст. недільної школи грамотності при Харківській губернській в'язниці. Проаналізовано обставини виникнення школи, форми занять з арештантами, розглянуто участь громадськості міста у функціонуванні школи.

Ключові слова: виправлення, тюрма, школа, арештанти, читання.

Постановка проблеми. Однією з важливих особливостей діяльності пенітенціарних установ є їх підкреслено виправний характер. Сьогодні ми визнаємо неможливість повного виправлення засудженого без залучення особистої волі злочинця до процесу виправлення. При цьому дуже багато залежить від особистої культури злочинця, рівня його освіти, умов післятюремної соціалізації засудженого.

Перебування у в'язниці може стати справжньою школою, яка поставить перед особою питання про подальше життя, умови працевлаштування, можливе професійне зростання. При цьому залучення в'язнів до навчання, як необхідна умова виправлення, було визнано діями пенітенціарної галузі досить давно.

Аналіз історіографії. Серед досліджень істориків та правознавців окремі аспекти процесу створення та діяльності шкіл при тюремних установах розглядалися досить широко. Згадки про школи при місцях ув'язнення Харкова є в окремих працях, присвячених історії Слобожанщини [1–3].

В історико-правовій літературі різноманітні аспекти діяльності громадськості у пенітенціарній галузі аналізувались у працях С. К. Гогеля, Д. І. Тальберга, М. Ф. Лучинського, Д. І. Завалішина, О. Г. Савенка, П. П. Пусторослева, Д. О. Дриля [4–15]. Вивчаючи систему патронату, досить широко розповсюджену в імперській

Росії, дослідники розглядали історію створення та діяльності тюремних шкіл [16–19].

Загальна картина реформування пенітенціарної галузі була проаналізована у працях сучасних українських авторів О. П. Неалова, В. В. Россіхіна, І. В. Іванькова, О. М. Григор'єва, Д. В. Ягунова, Л. Мачуліна [20–25]. Зокрема, аналіз законодавчих основ виконання покарань щодо неповнолітніх здійснено в праці Ю. Соцького [26]. При цьому, створення та діяльності тюремних шкіл при харківських місцях ув'язнення не було предметом спеціального дослідження.

Метою статті є розгляд процесу створення та функціонування школи грамотності, що виникла наприкінці XIX ст. у Харківській губернській в'язниці.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. однією з найбільших каральних установ Харківщини була губернська в'язниця, розташована у районі сучасного Південного вокзалу. Вона виникла на початку XIX ст., поділялася на декілька відділень, зокрема одне з них було пристосовано для утримання злочинців-жінок. Саме тут з ініціативи групи громадських діячів було розпочато читання засудженим книг, що стало однією з форм залучення злочинців до освітнього процесу. Навчання у цій школі мало значний успіх завдяки енергії та працелюбству завідувачої школи Л. І. Дашкевич.

Школа у Харківській губернській в'язниці, точніше у її чоловічому відділенні, була відкрита ще в 1858 р. Вона призначалась для навчання дітей ув'язнених батьків та для малолітніх злочинців. Але зі створенням у 1881 р. поблизу Харкова виправного притулку малолітні злочинці направлялися саме туди, а кількість дітей при засуджених батьках у в'язниці зменшувалась. Тому необхідність існування школи поступово зникла і вона практично припинила свою діяльність.

26 червня 1893 р. перший Харківський губернський тюремний інспектор Є. П. Щиrowsький звернувся до начальника губернської в'язниці з листом, у якому вказував, що «на начальника тюрми покладался обов'язок прийняття заходів з покращення моральності ув'язнених, між іншим шляхом шкільного навчання» [27, с. 380]. Інспектор наказав з 15 липня 1893 р. організувати у в'язниці навчання неповнолітніх, доручивши цю справу псаломщику тюремної церкви, який, отримуючи 25 руб. на місяць, на думку губернського тюремного інспектора «... більше спав, ніж працював» [27, с. 380].

Школа була організована, навіть виявився бажаючий, учитель Васильківський, який погодився працювати безкоштовно. Але поступово не підкріплена матеріально ініціатива Васильківського згасла, і з жовтня 1893 р. заняття у школі при Харківській губернській в'язниці почав проводити псаломщик Микола Попов.

Заняття у школі проходили у великій камері, з 8.30 до 11.30. Уроки тривали по 45 хвилин з 15 хвилинними перервами. Був встановлений наступний розклад занять:

Понеділок – навчання читанню, письмо, арифметика.

Вівторок – закон Божий, читання, основи російської історії.

Середа – письмо, арифметика, читання.

Четвер – читання, закон Божий, письмо.

П'ятниця – арифметика, читання, географія.

Субота – закон Божий, читання, історія.

У неділю з 15 години священиком церкви о. Стефаном Любицьким проводились бесіди духовно-морального спрямування [28, с. 557].

Із закону Божого вивчалися та пояснювалися молитви, читалися розповіді зі Священного Писання, вивчалися життя святих. При читанні значну увагу звертали на правильність та виразність, а також на уміння переповідати прочитане. На уроках арифметики арештанти навчалися найпростішим діям з цифрами. З історії читалися розповіді про заснування Русі та діяльність російських царів. Також учням були повідомлені найважливіші дані про географію Російської імперії та вивчалися карти світу [28, с. 557].

12 січня 1895 р. лікар тюремної лікарні Харківської губернської в'язниці Ф. Письнячевський звернувся з листом до тюремного відділення губернського правління, у якому вказував «...добре відома мені сестра інженера Дашкевича, Любов Ірадіонівна висловила бажання проводити навчання грамоті і читанню у недільні дні у жіночому відділенні губернської тюрми» [29, арк. 23]. Далі він пропонував підтримати ініціативу Л. Дашкевич та повідомляв її домашню адресу для можливого офіційного листування [29, арк. 24].

Лист Ф. Письнячевського був розглянутий Харківським тюремним інспектором Є. П. Щиrowsьким. Ініціативу Л. Дашкевич підтримали, але тюремний інспектор не наважився без згоди губернатора втілювати ідею у життя. Крім того, він звернувся до Харківського поліцеймейстера з метою таємної перевірки моральної та політичної благонадійності Л. Дашкевич, написавши так «... я покорнейше прошу Ваше Высокоблагородие доставить мне необходимые сведения о нравственности и политической благонадежности г. Дашкевич. При сем считаю необходимым чтобы упомянутые сведения были собраны путем совершенно негласным, дабы г. Дашкевич не была чем либо случайно скомпрометирована» [30, арк. 61].

25 січня 1895 р. начальник Харківського губернського жандармського управління повідомив про те, що ніяких несприятливих у політичному відношенні даних про п. Дашкевич у справах жандармського управління не має [30, арк. 60]. Також повідомлялося, що «...Л. И. Дашкевич поведения хорошего, в политической неблагонадежности, а равно как и в чем то предосудительном замечена не была» [30, арк. 59].

Л. І. Дашкевич розробила план занять недільної школи при жіночому відділенні Харківської губернської в'язниці. Серед іншого вона вказувала, що навчання має бути винятково добровільним. Навчатися мали особи, які були засуджені на строк понад 3 місяці. Вони вчилися читанню, письму, закону Божому. Перед початком занять учениці мали бути розділені на групи в залежності від рівня їх знань. Заняття повинні були тривати не більше трьох годин, також вважалось необхідним показувати ученицям «туманные картинки» [31, с. 245].

3 листопада 1895 р. Л. Дашкевич у листі до тюремного інспектора Є. П. Щиrowsького вказала осіб, які крім неї погодилися безкоштовно працювати у недільній школі для арештанток: Лопатіна Любов Василівна, Іванова Катерина Василівна, Дашкевич Зінаїда Ірадіонівна, Мунтянова Віра Іллівна, Стаховська Ольга Михайлівна, Бекарюкова Клавдія Василівна. Для управління чарівним ліхтарем «були запрошені Александров Вячеслав Володимирович, Вебер Олексій

Адольфович, Звенигородський Яків Григорович, Кутневич Дмитро Андрійович» [29, арк. 12].

Протягом весни та літа 1895 р. Л. Дашкевич проводила читання у губернській в'язниці, для чого була виділена велика камера. Заходи могли відвідувати усі бажаючі. При читаннях використовувався «чарівний ліхтар», картини для якого надавалися безкоштовно Х. Д. Алчевською. Читання відбувались щонеділі та у святкові дні. Зазвичай на читаннях були присутні від 30 до 60 дорослих та близько 10 дітей. Для задоволення дітей зрідка показували рухомі картини комічного змісту.

Були прочитані «Начало христианства на Руси», «Земная жизнь Господа нашего Иисуса Христа», «Муму» І. Тургенєва, «Полтава» О. Пушкіна, «Песнь о купце Калашникове» М. Лермонтова, «Светлана» В. Жуковського, «Наши перелетные птицы» Д. Кайгородова, «О воздухоплавании», «О Голландии и Голландцах» [31, с. 245].

За свідченням Л. Дашкевич найбільше враження на слухачів справляли розповіді про страждання Ісуса Христа та оповідання «Муму»: «Арестанты очень редко высказываются и очень сдержаны в проявлении своих чувств. Но если рассказ им нравится, то в камере царит полная тишина, слушательницы боятся проронить слово, а по окончании многие подходят к чтецу, благодарят его, высказывают свои мысли» [31, с. 246].

Недільна школа при жіночому відділенні Харківської губернської в'язниці була відкрита 26 листопада 1895 р. о 3 годині дня. Порядок занять був наступний: протягом півгодини читався розділ з Євангелія у присутності усіх арештантів. Потім настоятель тюремної церкви о. Стефан Любицький пояснював незрозумілі місця. На цю бесіду допускалися усі бажаючі. Потім починався безпосередньо процес навчання читанню та письму. Після закінчення ученицям, які досить добре оволоділи читанням, видавалися книги з тюремної бібліотеки. Завершували заняття показ картинок «чарівним ліхтарем».

Пропозицію навчатися у недільній школі з радістю зустріли арештантки. Вже у перший день до школи записались вісім дорослих та двоє неповнолітніх. Восьмирічна донька однієї з пересильних арештанток, яка повинна була покинути Харківську губернську в'язницю, навіть просила «... мамо, залишимося тут, я ще повчуся» [31, с. 247].

Усі обов'язки у школі до 21 квітня 1896 р. було покладено на Л. І. Дашкевич. До школи приймали тільки неписьменних арештанток, навіть якщо строк утримання їх у в'язниці був малим і вони не встигали вивчити навіть алфавіт. Таким чином Л. І. Дашкевич намагалась розвинути й підтримати їх бажання вчитися. Але одна вчителька не могла швидко навчати таку кількість учениць. 21 квітня 1896 р. були допущені до викладання дві нові вчительки – М. В. фон-Магнус та З. І. Дашкевич, а час занять було збільшено на годину. Було створено три групи та справа пішла більш успішніше. Всього у школі протягом 1896 р. навчались 21 доросла та 2 неповнолітніх арештантки віком від 16 до 42 років. Більшість з них були мешканками сіл.

Навчання десяти учениць дало гарні результати. Тим з жінок, які вибували із в'язниці, видавались азбука, зошит та олівець та надавались різноманітні поради як продовжити навчання.

Аналізуючи власну роботу, Л. І. Дашкевич дійшла висновку про важливість найшвидшого навчання учениць читанню, щоб у подальшому вони могли самостійно навчатися. Планувалось навчити читати за 8–10 занять, при цьому увага письму майже не приділялась. Було вирішено у сформовані групи не включати додаткових учениць, щоб усі вони знаходились на одному навчальному рівні. Крім того було вирішено проводити заняття більш дрібними групами, щоб вчителька могла приділити більше уваги кожній учениці.

З ученицями, які вміли писати, проводились читання художньої літератури, герої якої відзначались високими моральними якостями. Шкільна бібліотека складалась з понад 300 книг, пожертвованих особами, які підтримували поширення народної освіти.

На Різдво Христове була проведена ялинка та роздані картинки із зображеннями релігійного змісту. На ялинці були присутні 40 дорослих жінок та 10 дітей. Дорослі отримали подарунки: книги, ситець на сукню, кофти та пакети із солодощами. Діти отримали одяг, взуття та солодоші. Витрати на проведення ялинки у розмірі 162 руб. 25 коп. були пожертвовані мешканцями Харкова [31, с. 247].

Школа продовжувала свою діяльність протягом 1896–1897 рр. Поступово збільшилась кількість учениць, покращились умови проведення занять. Школа набула певної популярності, «старі» учениці розповідали про неї новоприбулим та намагались залучити до неї нових учениць.

Збільшена була кількість вчителів (їх було шість осіб: М. І. Магнус, З. І. Дашкевич, В. В. Кирпичова, О. О. Аристархова, Ю. Н. Ренчицька, Л. І. Дашкевич). Крім того допомагали керувати «чарівним ліхтарем» М. П. Лазаревський, М. К. Ціглер, П. Л. Вейман, В. В. Александров. Неухильно дотримувались принципу першочергового навчання читанню. Подібний підхід витікав з короткочасності перебування більшості учениць у в'язниці та необхідності навчити їх хоча б елементарному читанню.

Протягом 1896 р. було проведено 23 заняття, які відбувались щонеділі з 13.30 до 17.30 та починалися з читання Євангелія. Потім неписьменних навчалися читанню, а писемні читали у голос. Більшість з 45 учениць були дорослими. За станом поділялися наступним чином: селянки – 28, міщанки – 10, солдатки – 2, дворянки – 1. Більшість жінок до того, як потрапили до в'язниці працювали служницями, кухарками, праями, швачками, гусятницями. З 37 повністю неписьменних не навчилися навіть читати чотири через повну нездатність до навчання. Деякі учениці перестали відвідувати школу без пояснення причин, деякі, особливо похилого віку, дуже боялись насмішок, тому не завжди відвідували заняття. Значно заважала навчанню невпевненість у своїх силах деяких учениць, особливо на початку, при вивченні алфавіту. Але як вони раділи, коли нарешті починали читати. Арештантка М. декілька разів збиралась покинути заняття у школі, але, коли нарешті пройшла алфавіт та почала читати «Новую азбуку» Л. Толстого, вона декілька разів казала «...ніколи і нізащо не розстануся з цією книгою» [31, с. 248].

Були зібрані відомості про сімейний стан учениць. Тільки 10 з 42 мали батьків, усі інші були сироти. Більшість виховувались у дуже важких умовах. Мати арештантки П. тримала шинок, арештантки М. була професійною злодійкою, вітчим арештантки С. був засланий до Сибіру за насильство над її рідною сестрою. Більшість жінок у віці 10–12 років були віддані «у люди». Перше місце «у людях» арештантки М. було у трактирі, арештантки С. – у дешевій їдальні, де вона мила посуд, арештантка П. з 12 років жила з досить багатим купцем, у якого вкрала золоту каблучку та намагалась продати її за 50 коп., бажаючи купити солодоші. Більшість жінок, які навчались у школі були селянками Харківської губернії. «Перед нами эти женщины – в неизменно полосатых платьях и беленьких платочках. Они обвиняются в краже юбок, зонтиков, полотенец, простынь, денег, часов и колец или в прожительство по подложному виду», – згадувала організатор школи Л. Дашкевич [31, с. 249].

«Никогда не бывает так, чтобы в воскресенье заключенные только учились. Несколько познакомившись с нами, они начинают рассказывать о своем горе. Они часто жалуются на судьбу, на злых людей, на несправедливость. Заключенные, обучающиеся в школе, требуют от нас самой разнообразной помощи. Это и написать прошение, и повидаться с адвокатом и попросить его поскорее приехать, то узнать, почему долго не назначают суда, узнать, почему дети не приходят на свидание, просят дать ботинки, кофту, юбку, сахару, чаю. Большинство просьб удовлетворяется.

Была сделана попытка дальнейшей опеки выходящих. Одна девочка была помещена в дом жены присяжного поверенного М. Она жила у них в семье, училась у старшей дочери М., получила много одежды. Но однажды ночью она сломала замок на чердаке и украла белье. Когда мы рассказали, о её поступке в школе, ее действия вызвали осуждение учениц.

Мы считаем необходимым, в таких случаях, рассказывать о поступках и обсуждать их. Заключенным выдавались деньги по выходу из тюрьмы для закупки материала и житья белья, покупались абонементы в народные читальни, что бы они могли продолжить образование, приискивались места для дальнейшего трудоустройства» [32, с. 303].

Висновки. Таким чином, завдяки активній громадській позиції групи мешканців Харкова на чолі з Л. І. Дашкевич, підтриману керівництвом губернської тюремної інспекції, в одному з найбільших каральних закладів міста – губернській в'язниці виникла школа грамотності. Створення школи стала важливим аспектом виправного впливу установи на засуджених та сприяло їх подальшій соціалізації та виправленню.

У процесі діяльності школи були вироблені прості правила: розділ учнів на групи у залежності від рівня освіченості та першочергове навчання читанню, як необхідна умова подальшого навчання. Також працівники школи намагалися надавати посильну моральну та економічну допомогу учням тюремної школи, що мало забезпечити їх подальше виправлення.

Створення школи було надзвичайно важливою справою, але залишалось лише приватною ініціативою групи осіб. Звичайно, орган тюремного управління,

губернська тюремна інспекція підтримав дану діяльність, але подальшого поширення вона не набула.

Список літератури: 1. *Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии*, составлен по распоряжению начальника Харьковской губернии Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым. – Х. : Тип. губ. правл., 1896. – 191 с.; 2. *Багалея Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования : Ист. моногр. : В 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х. : Репринт. изд., 1993. – Т. 1. – 572 с.; 3. *Кравченко О. В.* Історія благодійності на Харківщині : (До 350-річчя м. Харкова) : Бібліогр. покажч. : Ч. 1. / Укладач О. В. Кравченко. – Х., 2005. – 280 с.; 4. *Гогель С. К.* Роль общества в деле борьбы с преступностью / С. К. Гогель. – СПб. : Тип. “Общественная польза”, 1906. – 282 с.; 5. *Тальберг Д. И.* Исправительные колонии и приюты в России / Д. И. Тальберг. – СПб. : ГТУ, 1882. – 59 с.; 6. *Лучинский Н. Ф.* Наши тюремные и тюремно-благотворительные учреждения / Н. Ф. Лучинский // Журнал Министерства юстиции. – 1910. – № 1. – С. 165–197; 7. *Лучинский Н. Ф.* Тюремный патронат / Н. Ф. Лучинский // Тюремный вестник. – 1913. – № 11. – С. 1658–1661; 8. *Завалишин Д. И.* Исправительные заведения для малолетних преступников и порочных детей / Д. И. Завалишин. – М., 1868. – 234 с.; 9. *Савенко О. Г.* Строение и жизнь исправительных колоний и приютов для малолетних преступников / О. Г. Савенко. – Одеса: Тип. Фесенко, 1888. – 55 с.; 10. *Пусторослев П. П.* Наказательно-исправительные заведения для малолетних и несовершеннолетних преступников / П. П. Пусторослев // Ученые записки Юрьевского университета. – 1893. – № 4. – С. 65–70; 11. *Дриль Д. А.* К вопросу об исправительном воспитании / Д. А. Дриль // Журнал Министерства юстиции. – 1897. – № 9. – С. 26–40. 12. *Дриль Д. А.* Тюрма и принудительное воспитание / Д. А. Дриль. – СПб. : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – 91 с.; 13. *Дриль Д. А.* Учение о преступности и мерах борьбы с ней / Д. А. Дриль. – СПб. : Шиповник, 1912. – 568 с.; 14. *Дриль Д. А.* Постановка дела нравственного воспитания в России / Д. А. Дриль // Тюремный вестник. – 1905. – № 5. – С. 350–358; 15. *Дриль Д.* Добрые начинания в тюрме / Д. Дриль // Вестник благотворительности. – 1898. – № 9. – С. 59–60; 16. *Фидлер А. А.* О мерах борьбы с детской преступностью / А. А. Фидлер. – М. : Тип. ун-та, 1905. – 124 с.; 17. *Шимановский М. В.* Патронат в России / М. В. Шимановский. – Одесса : Тип. Одесского Вестника, 1888. – 72 с.; 18. *Баранцевич Е. М.* Патронат в жизни России (Средства борьбы с преступностью) / Е. М. Баранцевич. – Томск : Тип. приюта и дома трудолюбия, 1914. – 430 с.; 19. *Гернет М. Н.* Социальные факторы преступности / М. Н. Гернет. – М. : ГТУ, 1905. – 203 с.; 20. *Неалов О. П.* Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Неалов Олександр Павлович. – Х., 2003. – 197 с.; 21. *Россіхін В. В.* Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / В. В. Россіхін. – Х., 2005. – 20 с.; 22. *Іваньков І. В.* Тюремні установи в Україні в системі карально – охоронного механізму держави (кінець XIX – середина XX ст.) : автореф. дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / І. В. Іваньков. – К., 2005. – 20 с.; 23. *Григорьев О. М.* Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. : історико – правове дослідження (на прикладі українських губерній) : ввтореф. дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / О. М. Григорьев. – К., 2007. – 21 с.; 24. *Ягунов Д. В.* Державне управління пенітенціарною системою України : історія, сучасність, перспективи / Д. В. Ягунов. – Одеса : ОРІДУ, 2005. – 251 с.; 25. *Мачулин Л. И.* История тюремного Харькова (1668–1917 гг.) / Л. И. Мачулин. – Х. : Мачулин, 2005. – 208 с.; 26. *Соцький Ю.* Особливості виконання покарань у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх за законодавством Російської імперії / Ю. Соцький // Право України. – 2004. – № 11. – С. 122–124; 27. *Женицина в тюрме* // Тюремный вестник. – 1899. – № 9. – С. 380; 28. *Церкви и школы при Харьковских тюрьмах* // Тюремный вестник. – 1897. – № 11. – С. 557; 29. *Державний архів Харківської області* (Далі Держархів Харківської області), ф. 4, оп. 119, спр. 819; 30.

Державний архів Харківської області, ф. 4, оп. 123, спр. 793; 31. Отчет воскресной школы при Харьковской женской тюрьме // Тюремный вестник. – 1898. – № 5. – С. 244–249; 32. Воскресная школа при Харьковской женской тюрьме // Тюремный вестник. – 1906. – № 4. – С. 303.

Надійшла до редколегії 05. 04. 2013 р.

УДК 94 (477.54) : 343.81+376.58 «18»

Тюремна школа у Харкові (кінець XIX ст.) / Р. І. Кравченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 64-71. Бібліогр.: 32 назв.

Стаття посвящена изучению процесса создания в конце XIX в. воскресной школы грамотности при Харьковской губернской тюрьме. Проанализированы обстоятельства возникновения школы, формы занятий с арестантами, рассмотрено участие общественности города в деятельности тюремной школы.

Ключевые слова: исправление, тюрьма, школа, арестанты, чтения.

The article covers the research of the creation process of the Sunday literacy school by the Kharkiv province prison in the end of the 19th century. There have been analyzed the circumstances of the school creation, the forms of classes for the prisoners and the city public participation in the prison school activity.

Key words: reformation, prison, school, prisoners, reading.

УДК [001. 89: 930.1] (477) «19»

Н. М. МАЛИНОВСЬКА, канд. іст. наук, доцент ПВНЗ Міжнародний Слов'янський університет, Харків

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ А. П. КОВАЛІВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізований розвиток уявлень про сутність і основні напрямки наукової діяльності А.П. Ковалівського в історіографії в зв'язку зі змінами суспільно-політичної ситуації в Україні 1920-х – поч. 2000 рр.

Ключові слова: історіографія, А.П. Ковалівський, сходознавство, джерелознавство, ібн Фадлан, Харківський університет.

Актуальність дослідження. Ім'я Андрія Петровича Ковалівського (1895 – 1969), чиї життя і наукова діяльність нерозривно пов'язані з Харковом, добре відоме як серед українських, так і серед закордонних вчених перш за все завдяки тим своїм дослідженням, які присвячені арабським джерелам з історії народів Східної Європи.

Постановка проблеми. Вивчення історіографії наукової діяльності А. П. Ковалівського безпосередньо пов'язане з розв'язанням низки актуальних наукових і науково-педагогічних проблем. Перш за все це необхідність на новому рівні осмислити досвід попередніх поколінь українських істориків з метою розробки сучасної і самостійної концепції історії України; далі – продовження і розвиток найбільш плідних ідей вітчизняної гуманітарної науки в галузі теорії і методики історичного і джерелознавчого дослідження.

© Н. М. Малиновська, 2013

Мета цієї статті – простежити розвиток уявлення про сутність і характер наукової діяльності А. П. Ковалівського в науковій та науково-публіцистичній літературі, виявити його загальні закономірності і характерні особливості.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі, як українській, так і російській, розглядалися лише окремі аспекти наукового доробку А.П. Ковалівського; в останні десятиліття здійснювалися спроби відтворити цілісну картину життя історика і визначення його внеску до вітчизняного суспільствознавства. Ці спроби обмежувалися вступними статтями до публікацій праць вченого, кількома короткими замітками у добірках науково-бібліографічного характеру та публікаціями з нагоди ювілеїв історика.

Інтерпретація наукової діяльності А. П. Ковалівського в усій цій різноманітній літературі має певні закономірності, які помітно виявляються при її розгляді за хронологічним принципом. У розумінні сутності дослідницької роботи харківського вченого умовно слід виокремити два нерівнозначних періоди: до перекладу і коментарів «Подорожі Ахмеда ібн Фадлана до царя волзьких булгар» [12] і після початку праці з вивчення цього джерела.

Деякі аспекти наукової діяльності А. П. Ковалівського, яка передувала вивченню «Книги» ібн Фадлана, розглянуті в кількох рецензіях, які протягом 1920-х рр. публікувались в українських періодичних виданнях. Сам період 1921 – 1934 рр. був найбільш плідним у науковій біографії харківського вченого, принаймні за кількістю наукових і науково-публіцистичних праць, за тематикою, проблематикою і методологією досліджень.

Перші відгуки про наукову діяльність А. П. Ковалівського відбили своєрідні умови розвитку української гуманітарної науки першого десятиліття після встановлення радянської влади. Перед українською інтелігенцією ставилося завдання створення принципово нової «пролетарської» науки, «пролетарських» літератури та мистецтва, розробки ефективних методик масової освіти в зв'язку із залученням до активного громадського життя, до науки і культури широких народних мас. Публікації А. П. Ковалівського привернули увагу літературознавців того часу – М. В. Доленги, О. К. Дорошкевича, С. Г. Козуба, В. П. Петрова [6, 9, 10, 18, 22]. У їх рецензіях здійснювалися спроби аналізу світоглядних і теоретико-методологічних принципів А. П. Ковалівського, його місця і ролі в українській науці. Оцінки, висловлені згаданими рецензентами, різноманітні і виразні, часто емоційні (в цьому плані особливо відзначаються зауваження київського літературознавця О. К. Дорошкевича) і іноді навіть не дуже коректні. Часом це не стільки аналіз публікації, скільки висловлення автором власної думки з порушеного питання і визначення ступеню згоди з рецензованим. Йшлося про такі роботи А. П. Ковалівського як «Питання економічно-соціальної формули в історії літератури» [16], «Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди в зв'язку з його життям» [17], «З історії української критики» [13], «Історичний коментар та економічно-соціальне з'ясування літературного твору» [14]. Рецензенти однозначно погоджувались з актуальністю тематики робіт, однак ідею вивчення художньої літератури як історичного джерела, послідовно сповідувану харківським вченим, або відкидали як непотрібну (С. Козуб, В. Петров), або ігнорували (О. Дорошкевич). Відповідно

дослідницьку методологію рецензованого визначали як суперечливу або вульгарно-соціологічну [10], яка не має нічого спільного з марксистсько-ленінською літературною критикою. Маючи на увазі аналіз розвитку уявлення про сутність і характер наукової діяльності А. П. Ковалівського немає особливої потреби докладно висвітлювати відгуки і визначення згаданих рецензентів, варто лише відзначити деякі особливості українського культурного життя 1920-х рр., а саме складні літературні взаємовідносини харківської і київської інтелігенції, про які спеціально написав харківський дослідник (біолог і літературознавець, близький товариш А. П. Ковалівського) М. Доленко [6]. Він, зокрема, відзначив: «Взагалі «дух» харківської творчості несвідомо анархічний, іноді з бандитськими ухилами і не кожний його витримує. Тут його головні недоліки і головна цінність його. Звідси впливає і так званий «харківський імпресіонізм» і взагалі харківська ірегулярність, що так погано впливає на нерви київських рецензентів, навіть найрадикальніших» [6]. До речі, цей публіцист схвально відгукувався про літературознавчі принципи А. П. Ковалівського, він же – єдиний харків'янин з тих, чиї відгуки згадані вище.

Таким чином, в літературі 1920-х рр. певного погляду на наукову діяльність А. П. Ковалівського не склалось, що значною мірою було зумовлене долею української науки цього періоду: репресії, яких зазнало українське суспільство наприкінці 1020-х – на початку 1030-х рр., згортання українізації, реформи в системі освіти, цілеспрямована і централізована зміна напрямків, тематики і методів історичних і літературознавчих досліджень – все це порушило спадковість у вітчизняній науці та культурі.

Більша частина наукової літератури, в якій в тій чи іншій мірі висвітлена наукова діяльність А. П. Ковалівського або її окремі аспекти, з'явилась під впливом його досліджень арабських середньовічних джерел з історії народів Східної Європи. Окремо слід відзначити публікації з нагоди 70, 90, 100-літнього ювілеїв з дня народження А. П. Ковалівського, в яких здійснювалися спроби відтворення цілісної картини життя і наукового шляху вченого. Однак відомості, що містилися в них, мали суто інформаційний характер. Як правило, ці публікації характеризували А. П. Ковалівського як дослідника арабських джерел з історії народів СРСР. Подібна характеристика була поверховою, формальною за сутністю і не відбивала дійсного місця, яке займав А. П. Ковалівський в історичній науці свого часу.

На початку 1960-х рр., коли в розпорядженні істориків опинилась більшість значних робіт А. П. Ковалівського, коли чітко визначились суспільно-політичні погляди вченого, у вітчизняній історіографії були здійснені перші спроби дати комплексну оцінку науковій діяльності харківського професора. З нагоди присвоєння вченому звання Заслуженого діяча науки України історики Харківського університета склали і видали бібліографію опублікованих праць А. П. Ковалівського.

Необхідно відзначити, що практично вся вітчизняна література 1930-х – 1960-х рр., в якій висвітлювалась наукова діяльність А. П. Ковалівського, створювалась в безпосередньому співробітництві з самим вченим, котрий таким чином отримав можливість значною мірою на свій розсуд визначати спрямованість і зміст публікацій, які характеризували його наукову біографію і дослідницькі принципи.

Безпосередній вплив А. П. Ковалівського найвідчутніший у роботах Я. Р. Дашкевича та В. М. Бейліса, у меншій мірі – у статтях А. І. Митряєва.

Львівський історик і джерелознавець Я. Р. Дашкевич в своїх публікаціях, присвячених науковій діяльності А. П. Ковалівського, намагався показати його внесок у розвиток українознавства, звертаючи увагу дослідників на праці А. П. Ковалівського 1920-х рр., у яких розглянуті деякі аспекти історії духовної культури в Україні, зокрема, дохристиянські вірування і світоглядні основи творчості Г. С. Сковороди. Завдяки Я. Р. Дашкевичу в українській науці знову було підняте питання про визначальну наукову ідею А. П. Ковалівського – про принципи і методи вивчення творів мистецтва, перш за все літератури, як історичних джерел, причому як джерел, що мають самостійне, а не лише допоміжне значення для вивчення історії [5].

Арабіст В. М. Бейліс не лише засвоїв основні дослідницькі принципи А. П. Ковалівського, але цілеспрямовано розвивав їх у своїх працях. Його авторству належать публікації, в яких в тій чи іншій мірі аналізувались деякі аспекти дослідницької методології А. П. Ковалівського, зокрема ті, які найяскравіше виявились у його роботі з вивчення арабських джерел [2].

Найбільшим досягненням радянської історіографії життя і творчості А. П. Ковалівського стала колективна стаття, присвячена пам'яті харківського вченого, авторами якої були В. І. Астахов, В. М. Бейліс, С. М. Королівський, І. К. Рибалка, С. І. Сідельников, Г. В. Фрізман, Б. А. Шрамко – колеги і учні А. П. Ковалівського [1]. В цій статті вперше було визначено етапи наукової діяльності історика, причому віхою в його науковій біографії визнано виступ із доповіддю про завдання і шляхи вивчення арабських джерел з історії Східної Європи, прочитаної у 1930 р. в Українському інституті сходознавства [1, с. 245]. В цій статті порушені також і загальні питання, що стосувалися світоглядних, методологічних основ всієї творчості вченого. Як найбільш характерні риси наукового світогляду історика названо прив'язаність до Харкова і його культурно-наукових традицій [1, с. 244], послідовну діяльність як популяризатора науки [1, с. 244]. Окремо показано особливості викладацької діяльності А. П. Ковалівського [1, с. 246]. Цю публікацію можна вважати найбільш послідовною спробою висвітлення цілісної картини життя і наукової творчості вченого.

З нагоди 90-літнього ювілею з дня народження А. П. Ковалівського було опубліковано науково-публіцистичну статтю Ю. Кочубея «Вірність обраному шляху» [19]. Цю публікацію треба відзначити як першу, коли автор, київський історик, співробітник Інституту сходознавства, використав матеріали особистого фонду А. П. Ковалівського, зокрема його автобіографію. У центрі уваги Ю. Кочубея було опрацювання вченим джерел з історії України, зокрема опису подорожі Павла Алеппського та твору аль Масуді. Матеріал супроводжувався публікацією уривків з цих перекладів. У статті наявні були деякі викривлення і замовчування певних фактів з наукової біографії А. П. Ковалівського, зокрема репресій, долі «Антології літератур Сходу», зумовлених особливостями розвитку української історичної науки 1970-х – поч. 1980-х рр., так званого періоду «застою».

На початку 1990-х років, зі зміною світоглядних орієнтирів вітчизняних істориків, увагу дослідників привернули до того замовчувані аспекти життя і наукової творчості А. П. Ковалівського, зокрема незаконні репресії, яких він зазнав. Харківський історик був внесений у список радянських сходознавців, складений у межах дослідницької програми Науково-інформаційного центру Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал» [24, с. 124].

Певний внесок у висвітлення наукової творчості А. П. Ковалівського зробили ті історики, які наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років вивчали історію Харківської науково-дослідної кафедри ім. Д. І. Багалія – В. В. Кравченко, О. М. Богдашина [3], О. Л. Рябченко, С. Г. Водотика. По суті цей напрям досліджень був продовженням праць 1970-х років з історії освіти у Радянській Україні. Однак відтепер він здійснювався на якісно новій джерельній базі. Історики широко використовували раніше маловідомі фонди Народного комісаріату освіти в Україні, праці призабутих чи репресованих істориків, зокрема М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, М. І. Яворського, О. Ю. Гермайзе та інших.

Результатом названих досліджень стало висвітлення призабутого періоду наукової діяльності А. П. Ковалівського, пов'язаного з дослідженням історії культури в Україні, зокрема дохристиянських вірувань та розвитку української літератури та літературної критики. У цих публікаціях на новому рівні було поставлене питання про особливості наукового світогляду історика, а саме про його приналежність до марксистського напрямку в українській історіографії.

Суттєві зміни у вивченні життя і наукової творчості А. П. Ковалівського виявились у ході низки заходів і публікацій з нагоди 100 - річного ювілею з дня народження історика у 1995 році [22, 25].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років на дослідженні питань, пов'язаних з життям і творчістю А. П. Ковалівського, зосередився харківський медієвіст А. І. Митряєв, колишній співробітник і значною мірою учень історика. Його авторству належать численні публікації, як наукового, так і науково-публіцистичного характеру, у яких здійснювалися спроби відтворення цілісної картини життя і творчості А. П. Ковалівського [напр. 20], які мали стати основою спеціальної монографії. А. І. Митряєв здійснив величезний обсяг роботи з розшуку та упорядкування джерел, що могли характеризувати наукову діяльність історика. Завершити цю працю вчений не встиг.

На початку 1990-х рр. суттєво розширилося коло питань, при вивченні яких так чи інакше звертались до наукової діяльності А. П. Ковалівського: до історії Харківського університету, історії українського сходознавства, історії науки в Україні додалися вивчення історії та культури Слобожанщини, а саме козацької старшини, життя і творчості Г. Сковороди, просвітницької діяльності харківської інтелігенції, її участі в політичному житті першої чверті ХХ ст. Таким чином до вивчення нових аспектів наукової діяльності та біографії А. П. Ковалівського було залучене широке коло істориків і дослідників і інших спеціальностей, зокрема літературознавців. Це дозволило суттєво розвинути уявлення про характер і сутність наукової діяльності вченого, про його місце в історії Харківщини і в історії української науки.

В цілому ювілейні збірки, присвячені А. П. Ковалівському, систематизували певний фактичний матеріал і дозволили скласти загальне враження про основні напрями діяльності А. П. Ковалівського і деякі риси його наукового світогляду. Однак опубліковані матеріали, оцінки й висновки іноді суперечили одне одному, що перешкоджало становленню певного цілісного уявлення про сутність і результати наукової творчості А. П. Ковалівського.

Одночасно деякі аспекти наукової діяльності А. П. Ковалівського висвітлювались у працях російських дослідників, зокрема А. А. Долініної [8] та О. Г. Большакова [4]. А. А. Долініна в своїй монографії, присвяченій життю і науковій творчості російського і радянського арабіста, академіка І. Ю. Крачковського, на базі матеріалів особистого архіву вченого виклала період перебування А. П. Ковалівського в штаті Інститута Схodosнавства АН СРСР (1935 – 1948 рр.) Це дослідження допомогло конкретизувати уявлення про місце «ленінградського періоду» в житті і творчості харківського вченого, оскільки намітилась тенденція це місце безпідставно перебільшувати. Російський дослідник О. Г. Большаков присвятив роботі харківського історика «Книга Ахмеда ібн Фадлана...» окрему статтю, в якій визнав, що переклад А. П. Ковалівського витримав випробування часом і нікого не ввів в оману. Арабіст виклав два зауваження загального характеру відносно перекладу і трактування термінів «сакаліба» і «гулям», переважна більшість подальших окремих зауважень мала стилістичний характер.

В останні роки київський історик В. А. Потульницький звернув увагу на історіософський аспект наукового доробку А. П. Ковалівського, а саме на його розуміння специфіки українського історичного процесу [23], котре являє безсумнівний інтерес з точки зору актуальної проблеми інтеграції української історії до світової. При цьому у поле зору київського історика потрапила лише одна робота А. П. Ковалівського з низки тих, у яких порушено окремі аспекти питання, що його цікавили; ознайомитися з іншими, в силу різних обставин, йому та іншим авторам досить проблематично. Це слід відзначити окремо: вивчення наукової спадщини харківського історика ускладнюється обмеженням доступом до його навіть опублікованих робіт.

Висновки дослідження. Аналіз історичних і історіографічних публікацій на межі 1990-х – 2000-х рр. свідчить про те, що в міру розширення кола дослідницьких проблем історики все частіше звертались то творчої спадщини А. П. Ковалівського. Однак уявлення про дослідницьку діяльність вченого, котре на даний момент склалося у вітчизняній науці, слід визнати поверховим, неповним і внутрішньо суперечливим. Це по суті набір уривчатих повідомлень і окремих тематичних викладок, причому автори і не вдавалися ні до яких спроб їх узгодити. У дослідженні життєвого шляху і наукового доробку А. П. Ковалівського спадковості як такої не спостерігається, роботи або ізольовані одна від одної, або здійснюються до статті-некрологу, до якої в залежності від інтересів автора додається певний тематичний матеріал. Українські історики по суті ніколи не зверталися до наукового доробку А. П. Ковалівського, присвяченого дохристиянським віруванням в Україні, життю і творчості Г. С. Сковороди, не намагалися аналізувати його теоретико-

методологічні виступи з історії української літератури, виявити їх коріння, взвгали відновити історіографічний контекст життя і творчості вченого В літературі в якості його вчителів регулярно згадуються П. Г. Ріттер та А. Ю. Кримський, однак в чому саме полягав їх вплив на формування дослідницької манери А. П. Ковалівського, простежити не вважалося за необхідне. При користуванні перекладами, виконаними А. П. Ковалівським, вже виникло чимало суперечностей і непорозумінь, причина яких – в самій сутності дослідницької філософії вченого, в тих реальних, а не лише задекларованих цілях і завданнях, які він перед собою ставив, відповідно до яких переклад основного тексту «Книги Ібн Фадлана» є невід’ємна частина дослідження історії духовної культури в Україні, а саме дохристиянських вірувань. Це одна з тих обставин, які слід враховувати, користуючись результатами досліджень А. П. Ковалівського, заради уникнення подальших неузгодженостей і зайвих дискусій.

Список літератури: 1. Астахов В.И. Памяти Андрея Петровича Ковалевского: [Историк, востоковед] / В.И. Астахов, В.М. Бейлис, С.М. Короливский и др. // Народы Азии и Африки. – 1970. – № 3. – С. 244–246. 2. Бейлис В.М. П’ять видань книги Ібн-Фадлана / В.М. Бейліс. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 3. – С. 145–150. 3. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія. (1921 – 1934 рр.) / О. М. Богдашина. – Х., 1994. – 195 с. 4. Большаков О.Г. Уточнения к переводу “Записки” Ибн Фадлана // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 / О.Г. Большаков. – М., 2000. – 496 с. – С. 54–63. 5. Дашкевич Я.Р. (Рецензія): Ковалівський А.П. (упоряд). Антологія літератур Сходу. – Х., 1962. / Я.Р. Дашкевич. // Науково-інформаційний бюллетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 5. – С. 77–78. 6. Доленго М.В. Київ та Харків – літературні взаємовідношення / М.В. Доленго. // Червоний шлях. – 1927. – № 6–7. – С. 151–157. 7. Доленго М.В. (Рецензія): Ковалівський А.П. Питання економічно-соціальної методи в літературі. – Х., 1923 / М.В. Доленго. // Книга. – 1923. – №4. – С. 37. 8. Долинина А.А. Невольник долга / А.А. Долинина. – СПб., 1994. – 462 с. 9. Дорошкевич О.К. (Рецензія): Ковалівський А.П. З історії української критики. – Х., 1926 / О.К. Дорошкевич. // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 126–127. 10. Дорошкевич О.К. (Рецензія): Коцюбинський М.М. Fata morgana. – Х., 1926. – 220 с. О.К. Дорошкевич. // Життя і революція. – 1926. – № 2–3 – С. 133–135. 11. Заслуженний діяч науки України професор Андрій Петрович Ковалівський. Біобібліографія. – Х., 1966. – 32 с. 12. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. / А.П. Ковалевский. – Х., 1956. – 345 с. 13. Ковалівський А.П. З історії української критики / А.П. Ковалівський. – Х., 1926 – 162 с. 14. Ковалівський А.П. Історичний коментар та економ.-соціальне з’ясування літературного твору / А.П. Ковалівський. // Коцюбинський М. Fata morgana. – Х., 1926. – С. 167–207. 15. Ковалівський А.П. Картографічний метод в етнології / А.П. Ковалівський. // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Ч. 7. – 1927. – С. 53–62. 16. Ковалівський А.П. Питання економічно-соціальної формули в історії літератури / А.П. Ковалівський. // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 195–215. 17. Ковалівський А.П. Розвиток етичних поглядів Г.С. Сковороди в зв’язку з його життям / А.П. Ковалівський. // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії України. – Вип. 1. – 1924. – С. 69–98. 18. Козуб С. (Рецензія): Коцюбинський М. Fata morgana. – Х., 1926. – 220 с. / С. Козуб // Червоний шлях. – 1926. – №4. – С. 244–247. 19. Кочубей Ю. Вірність обраному шляху / Ю. Кочубей. // Всесвіт. – 1985. – № 1. – С. 149–151. 20. Митряев А. Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського (до 100-річчя від дня народження) / А. Митряев. // Східний світ – 1995. – №2. – С. 7 – 23. 21. На честь заслуженого діяча науки України А.П. Ковалівського. Зб. тез доповідей. – Х., 1995. – 67 с. 22. Петров В.П. (Рецензія): Ковалівський А.П. Розвиток етичних поглядів Г.Сковороди в зв’язку з його життям (Наук. збірник Харківської науково – дослідної кафедри історії України. – Ч. 1. – 1924. – С. 69 –

98.) / В.П. Петров. // Записки історично-філологічного відділу (всеукр. Акад. наук). – Кн. 5. – 1925. – С. 229 – 233. **23.** *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / В.А. Потульницький. – К., 2002. – 480 с. **24.** *Репрессированное востоковедение* // Народы Азии и Африки. – 1990. – № 4. – С. 123 – 125. **25.** *Східний світ.* – 1995. – №2.

Надійшла до редколегії 27. 04. 2013 р.

УДК [001. 89: 930.1] (477) «19»

Наукова діяльність А. П. Ковалівського в історіографії / Н. М. Малиновська // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 71-78. Бібліогр.: 25 назв.

В статті проаналізовано розвиток представлень о сутності и основных направлениях научной деятельности А. П. Ковалевского в историографии в связи с изменениями в общественно-политической ситуации в Украине 1920-х – начала 2000 гг.

Ключевые слова: историография, А. П. Ковалевский, востоковедение, источниковедение, ибн Фадлан, Харьковский университет.

The development of ideas on the essence and principal directions of A. P. Kovalivsky's scientific work in historiography in connection with the change of social and political situation in Ukraine in 1920 – 2000 years has been analysed in the article.

Keywords: historiography, A. P. Kovalivsky, Orientals, source, ibn Fadlan, Kharkiv university.

УДК 94(477.54) «1926/1930»:323...3-058.17

С. І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ДОКУМЕНТІВ ЩОДО РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН, ПОЗБАВЛЕНИХ ВИБОРЧОГО ПРАВА (1926-1930 РР.)

У статті аналізується низка нормативно-правових документів 1926-1930 рр., в яких відображена політика більшовицьких урядів СРСР та УСРР щодо громадян, позбавлених виборчого права, головні недоліки і протиріччя процесу штучної маргіналізації радянського суспільства, вплив внутрішньополітичної кон'юнктури на становище українських «позбавленців».

Ключові слова: нормативно-правові документи, «позбавленці», репресії, постанова, інструкція, циркуляр, бюрократія.

Постановка проблеми. Дискримінаційна політика радянського уряду відносно певних прошарків і груп населення, які штучно перетворювалися на «позбавленців» (осіб, позбавлених виборчого права), супроводжувалася безперервним процесом створення і вдосконалення відповідного законодавчого підґрунтя. Накази, постанови, інструкції, роз'яснення, «провідні вказівки» були покликані спрямувати виконавців цієї політично важливої, але так і не раціоналізованої до кінця, державної справи. Зайва завзятість радянських чиновників у боротьбі за дзеркальну чистоту радянського соціуму, прискіпливий пошук «определённо чуждой

прослойки в нашем пролетарском доме» [1, стор. 44] та виключення її із соціального середовища, закономірно призводили до перегинів та помилок, викликали незадоволення постраждалих громадян, які не втрачали надію домогтися перегляду своїх справ. Посилення в другій половині 1920-х рр. тоталітарного режиму сприяло й посиленню репресивної політики щодо «позбавленців». Кількість помилкових вироків, що призводили до різкого обмеження в громадянських правах, значно збільшилася. Все це неодмінно призводило до постійного перегляду діючого законодавства й розробки нової документації.

У статті **аналізуються** виявлені в Державному архіві Харківської області та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління м. Києва **нормативно-правові документи** Президії Центрального виконавчого комітету (ЦВК) СРСР, Ради Народних Комісарів СРСР та УСРР, Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), датовані 1926-1930 рр. **Метою** роботи є визначення головних недоліків і протиріч процесу штучної маргіналізації радянського суспільства в період непу, розуміння впливу внутрішньополітичної кон'юнктури на становище «позбавленців» радянської України. Дослідження дозволяє усвідомити механізми насильницької трансформації соціуму в тоталітарній державі, принципи функціонування радянської бюрократичної машини.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на певний досвід боротьби радянської влади з «колишніми людьми», до 1926 р. цей процес залишався досить нечітким. Вивчення нормативних документів і зіставлення їх з архівними документами іншого характеру, переконливо доводить, що найбільш розповсюдженою проблемою залишалося визначення «кола осіб, позбавлених виборчих прав» [2, арк. 6]. Здавалося б, головні категорії «позбавленців» були чітко окреслені ще в Конституції РСФРР 1918 р. та Конституції УСРР 1919 р. Не обирали і не мали права бути обраними особи, які користувалися найманою працею «з метою отримати прибуток», особи з нетрудовими доходами (відсотками від капіталу, доходами від підприємств, майновими надходженнями) приватні торговці і комерційні посередники; ченці та духовенство всіх церков і культів, члени царського дому Романових; службовці та агенти царської поліції, особливого корпусу жандармів, охоронних відділів, а також особи, які раніше керували діяльністю поліції, жандармерії, каральних органів; засуджені; визнані у встановленому порядку душевнохворими й божевільними [3].

Надалі, «враховуючи ... численні питання з місць», категорії «позбавленців» регулярно уточнювалися в Постанові ВУЦВК 1924 р. про виборчі права громадян; Постанові ВУЦВК й РНК УСРР «Про виборчі права громадян і порядок проведення виборів» від 18 листопада 1925 р.; Постанові ВУЦВК й РНК УСРР «Про міські і сільські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» від 28 жовтня 1925 р.; Інструкції ВУЦВК «Про вибори до рад» 1926 р. та в багатьох інших документах [4, арк. 12; 5; 6]. 1925 р. нова українська Конституція знов виокремила небажаних радянській владі осіб, що користувалися найманою працею, жили або «живуть зараз» на нетрудові прибутки, а також займалися чи займаються торгівлею, мали невідповідне класове походження [2, арк. 6 об]. Але й ці заходи не поклали

край бюрократичному безладу на місцях.

В Українській Соціалістичній Радянській Республіці ситуація взагалі була особливою і ускладнювалася пошуком додаткових, притаманних тільки даному регіону, категорій «позбавленців». Саме тому ВУЦВК значно розширив Інструкцію ЦВК СРСР «Про вибори до рад» від 18 грудня 1926 р. [7, арк. 4]. У республіці здійснювався пошук ще й членів Директорії, членів особливих нарад при урядах Денікіна і Врангеля, градоначальників, військових отаманів, губернських і повітових комісарів Центральної Ради і Директорії, прокурорів воєнно-окружних судів, членів воєнно-слідчих комісій, мирових посередників, польових жандармів, всіх службовців Державної Варти, службовців контррозвідувальних відділів і пунктів, «осведомительних» відділів всіх контрреволюційних урядів [7, арк. 4]. Цього ж, 1926 р., завдяки ідеологічному завзяттю українських радянських бюрократів, був затверджений докладний перелік колишніх служителів культів, які підлягали позбавленню прав голосу – православного, католицького, старовірчеського, лютеранського, караїмського, іудейського, магометанського, членів раціоналістичних та містичних сект, із зазначенням найдрібніших посад від митрополита, равіна, ксьондза, мулли до різника, органіста і кантора [2, арк. 3; 4, арк. 7 об]. Подібна законотворчість членів ВУЦВК на чолі із А. Буценко, а також особисто народного комісара юстиції та генерального прокурора України М. Скрипника, була не тільки предметом їхньої гордості, але й прикладом для московських колег. «... в минулому році РСФРР у нас взяла надзвичайно багато з наших матеріалів до свого закону», – не без пихатості звітував на одному з засідань «товариш Буценко» [8, арк. 275, 279].

Втім, не зважаючи на безперервно триваючу діяльність, вичерпного розуміння принципів «категоризації» населення за класовою ознакою у більшовицьких чиновників так і не з'явилося. Збереглася, наприклад, датована 1926 р. стенограма дискусії між членами ВУЦВК, які все ще намагалися розібратися, хто ж такі, в решті решт, особи вільних професій та кустар-одинак; чим підсобне підприємство відрізняється від промислу; чи має право артіль наймати працівників, кого вважати учнями артільників, який відсоток найманої праці взагалі має право використовувати артіль і хто з її членів повинен позбавлятися права голосу [8, арк. 275-277]. З'ясувалося, що на місцях спостерігалось викривлення політики штучної десоціалізації: «... А ось такий факт. Якщо син торговця або син попа вчиться в нашій трудовій школі. ... Звичайно, має право вибору. У нас в законі сказано, що такі особи мають право вибору. ... А на місцях таких учнів позбавляють права голосу, якщо він є членом сім'ї, скажімо, сином попа, який на свої гроші вчить сина в трудовій школі. Тут ... неясність і потрібно її роз'яснити місцям» [8, арк. 276].

«Непорозуміння», які призводили до безпідставного ураження громадян в правах, зовсім не були прикрими випадковостями, а траплялися зі злочинною регулярністю. Ось лише кілька прикладів, за даними на 1927-1929 рр. Харківські «позбавленці» Яковенко, Несветов і Кульчицький отримали цей статус через визнання білими офіцерами, хоча насправді тільки мешкали на окупованій білогвардійцями території; «позбавленець» Рорбоконт також знаходився на білогвардійській території, але був визнаний таким, що служив в білій армії і

активно допомагав їй під час евакуації; колишній городовий Ольховський працював в поліції «по нужді» всього 24 дні, втім, втратив громадянські права; «позбавленця» Баришева безпідставно звинуватили в приналежності до компаньйонів мануфактурної торгівлі, а насправді він таким не був [9, арк. 71; 10, арк. 72, 74-75]. Однією з головних причин цих неприпустимих помилок було те, що лєвова частка вироків виносилася виключно на підставі голослівних доносів сторонніх осіб, які або намагалися вирішити таким чином власні питання кар'єрного, житлового чи будь-якого іншого, меркантильного характеру, або займалися доносительством з суто ідеологічних міркувань.

Поряд з тим, зустрічалися й помилки іншого роду, коли через недостатню пильність місцевих бюрократів «класово чужі» знаходили можливість влаштуватися на роботу в такі організації та установи радянської України, де «позбавленців», здавалося б, не мало бути в принципі. Рада народних комісарів, Наркомат юстиції, Наркомат фінансів, Наркомат внутрішніх справ, Наркомат землеробства, Наркомат освіти, Вища рада народного господарства, Держбанк, Будинки примусових робіт, вищі і середні навчальні заклади, науково-дослідні інститути – ось де час від часу виявляли «колишніх» [11, арк. 19-26].

Посилити ясність в питаннях позбавлення виборчого права радянські чиновники намагалися і надалі. Так, 1927 р. були видані Інструкції Центральної виборчої комісії по виборам до Рад при НКВС УСРР та Циркуляр НКВС УСРР «Про порядок складення списків громадян, що мають виборчі права і позбавлені їх»; 1928 р. – Інструкція ЦВК СРСР «Про виборчі права громадян» і Циркулярний лист Центральної виборчої комісії при ВУЦВК про втілення в життя цієї Інструкції; протокольна постанова ВУЦВК «Інструкція про вибори до Рад»; 3 жовтня 1928 р. затверджена Інструкція ВУЦВК і РНК УСРР «Про вибори до Рад»; 21 жовтня 1928 р. – Інструкція ВУЦВК «Про постійний поточний облік осіб, позбавлених виборчих прав» [12; 13; 14; 15]. Перелічені документи не давали вичерпні відповіді на спірні питання, але закріплювали вже існуючі постулати щодо «позбавленців» і помітно посилювали їх переслідування. Найбільш показовим в цьому відношенні є останній документ.

Інструкція ВУЦВК від 21 жовтня 1928 р. була підписана головою ВУЦВК Г.Петровським і заступником голови РНК УСРР Я.Дудніком. Одразу привертає увагу загальний тон документу, який здається більш тривожним і, навіть, зловісним. Між тим, в умовах посилення репресій («масових операцій» Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) 1927 р., спрямованих проти «колишніх людей», початку масового розкуркулювання, боротьби з так званими «лівою опозицією» і шкідництвом), алармістський характер чергового документу, покликаного посилити пильність у боротьбі з міфічними ворогами народу, був цілком очікуваним. Згідно Інструкції, максимально посилювався поточний облік персонального складу «позбавленців» на підставі щоденного контролю над всіма змінами природнього та механічного характеру [15, арк. 6, 8]. З цією метою, належало збирати інформацію від фінансових відділів, органів ОДПУ й охорони здоров'я, адресних бюро, загсів, архівних установ [15, арк. 6, 7]. Відомості, які поступали від домоуправлінь, домовласників «або безпосередньо від самої

людності» в обов'язковому порядку мали перевірятися через органи міліції [15, арк. 7]. Особлива увага зверталася на молодь, передусім, призовного віку «в інтересах добору до учбових закладів та до лав Робочо-Селянської Червоної Армії та Фльоти» [15, арк. 8]. Окрема функція покладалася на адресні «бюра», які «на адресових картках всіх цих осіб наліплюють заздалегідь виготовлені типографським способом червоного або іншого різкого кольору етикетки з написом «Позбавленець». Розмір етикетки має бути 8-10 мм завширшки і 4-5 см заввишки і її наліплюють вгорі на лицевій сторінці адресової картки. У разі вибуття, зміни квартири, смерті або повернення позбавленця з етикеткою на картці, бюро не пізніше другого дня має повідомити про це свій адмінвідділ чи райадмінвідділок, зазначивши всі відомості про переміщення» [15, арк. 8]. Отже, очевидне посилення тотального контролю над особами позбавленими виборчого права, активізація їх пошуку і контролю над ними.

Зворотнім у долях десятків тисяч «позбавленців» стало 22 березня 1930 р., коли через двадцять днів після опублікування статті Й.Сталіна «Запаморочення від успіхів. До питань колгоспного руху» були підписані два важливих документи досить принципового змісту: Постанова Президії ЦВК СРСР за підписами М. Калініна і А. Єнукідзе щодо заходів, спрямованих на припинення порушень виборчого законодавства під час виявлення «нетрудових та експлуататорських елементів», а також таємна Постанова Президії ВУЦВК «Про надання, на виняток із чинного законодавства, виборчих прав деяким категоріям громадян з числа деклясованої містечкової єврейської бідноти» [16, арк. 3; 14]. Пояснити такий неочікуваний сплеск показової самокритики з боку сталінського уряду, який нібито визнавав власні помилки, докладав зусиль для їх виправлення і встановлення, нарешті, пресловутої соціальної справедливості більшовицького зразку, неважко. Серйозна небезпека для державного ладу – наслідок зростаючого у відповідь на форсовану колективізацію та розкуркулення антирадянського опору селянства – призвела до послаблення репресій не тільки проти сільського населення, а й і проти маргіналів - «позбавленців», оскільки їх потенційна реакція на багаторічні утиски також загрожувала суспільним вибухом (тим більше, що прецедент вже був створений).

Причина підписання Постанови Президії ЦВК СРСР вказана в самому документі: «у зв'язку із скаргами про випадки неправильного застосування закону про позбавлення виборчих прав і з метою недопущення фактів незаконних додаткових обмежень громадян, позбавлених по закону виборчих прав» [16, арк. 4]. Постанова доводить, що побоювання сталінського уряду мали реальні підстави. З документу стають чітко зрозумілими волаючі «порушення і перекоси», які систематично допускалися під час позбавлення виборчих прав. Виявилося, що перманентна чехарда з категоріями позбавлених виборчого права була далеко не єдиним «перекосом» у боротьбі за соціальну чистоту. Більш жахливими виявилися карні заходи, яким не мали піддаватися, але протягом тривалого часу піддавалися «позбавленці», та загальна неконтрольована розгнужданість місцевих чинуш, які буквально на власний розсуд вирішували долі десятків тисяч людей. Судячи зі змісту Постанови, зрозуміло, що в умовах «настоящего революционного

содержания, крупных тем, планетарных заданий и героического пафоса – одним словом, полной и высокой идеологии ... на общем фоне громадных масштабов и идей» [17, стор. 195-196], долі людей, які уособлювали ганебне минуле знищеної імперії, не викликали у істинних більшовиків ані жалості, ані співчуття, лише бажання боротися з ними й викорінювати вщент. Документ підтверджує систематичну, більш ніж 20-річну практику надмірного переслідування істинного і мнимого «чужинного елементу», інакше цей документ взагалі б не з'явився.

У Постанові йшлося про те, що надалі органам влади забороняється «у разі подання громадянами заяв щодо неправильного позбавлення їх виборчих прав... до остаточного розгляду їх заяв... не застосовувати до них будь яких обмежень, крім обмеження права участі у виборах» [16, арк. 4]. Далі перераховувалися «окремі випадки, що мали місце» додаткових обмежень для «позбавленців» та членів їх родин: виселення з квартир і міст, «огульне позбавлення забірних книжок», позбавлення медичної допомоги, позбавлення прав забудови, виключення дітей зі шкіл, позбавлення виборчих прав членів родин «позбавленців», які не знаходилися на їх утриманні (до речі, вступає у протиріччя певна термінологія, коли йдеться про регулярність порушень – «окремі випадки» і «огульне позбавлення» – Авт.) [16, арк. 4]. Виконавчим комітетам союзних республік було доручено вжити заходів «до безумовного усунення» цих додаткових обмежень [16, арк. 4]. Місцевим органам влади суворо заборонялося доручати складання списків позбавлених виборчих прав фабрично-заводським комітетам, будівельним управлінням, місцевим комітетам профспілок, колгоспам, бригадам та всім іншим організаціям, крім виборчих комісій [16, арк. 4]. Оприлюднення списків «позбавленців», тобто публікація, дозволялося лише після їх остаточного затвердження виборчою комісією [16, арк. 4]. Наказувалося повернути виборчі права тим дітям «позбавленців», які з 1925 р. досягли повноліття і почали займатися суспільно-корисною працею [16, арк. 4]. Постанова категорично вимагала твердого й неухильного застосування виборчого законодавства СРСР; розглядання у трьохмісячний термін у всіх інстанціях заяв позбавленців, незадоволених обмеженням в правах; суворих заходів республіканських центральних виконавчих комітетів відносно посадових осіб, які допускали порушення виборчого законодавства [16, арк. 4].

Таємна Постанова Президії ВУЦВК щодо етнічних євреїв - «позбавленців» також є рідкісним проявом гуманізму сталінського режиму стосовно громадян другого сорту. У документі, зокрема, зазначалося: «Зважаючи на специфічні умовини життя єврейської бідноти, Президія ВУЦВК ухвалює: при переведенні перевірки й виправлення порушень і перекручувань виборчого законодавства ... надати виборчого права таким категоріям громадян з числа ... єврейської бідноти, що в минулому займалися торгівлею, якщо вони не підлягали позбавленню виборчих прав з інших причин, а саме а) незаможним учасникам громадянської війни і колишнім червоноармійцям та їхнім родинам, б) незаможним родинам і сиротам забитих і тяжко поранених під час контрреволюційних погромів, в) іншим позбавленцям з числа містечкової єврейської бідноти, що проводила торгівлю за патентом 1-го і 2-го розряду якщо вони раніше не вживали найманої праці, не належали до службовців релігійного культу» [18, арк. 3]. Але разом з тим,

постанова створювала простір для нової бюрократичної плутанини у розгляді справ, для нових, безмежних паперових потоків, традиційне слідство яких – поверховість і наспіх прийняті рішення.

Втім, результати переглядів справ «позбавленців» внаслідок прийнятих в 1930 р. постанов, не змусили на себе довго чекати. Ось дані лише по місту Харкову. Харківській міськраді «довелося констатувати відсутність точного обліку тих осіб, що мають активне та пасивне виборче право, як й осіб, що таким правом не користуються – позбавленців», тому було санкціоноване створення спеціальної комісії для подолання «викривлення клясової лінії» [19, арк. 106]. У результаті перевірки 13 714 харківських «позбавленців», 1 254 поновили у виборчих правах, виявили і викреслили зі списків 4 906 «позбавленців», які виїхали до інших місць СРСР, і крім того, завдяки «мобілізації уваги громадян» позбавили виборчого права 2 942 осіб, що довгий час приховували своє соціальне походження та ідеологічно невідповідну діяльність [19, арк. 106].

Висновки. Таким чином, наприкінці нової економічної політики продовжувала здійснюватися репресивна політика більшовицьких урядів СРСР та УСРР проти громадян, позбавлених виборчого права. Аналіз нормативно-правової документації свідчить, що до кінця 20-х рр. процес виокремлення «чужого елементу» з метою його соціальної ізоляції так і не набув чіткості, а невизначеність принципів категоризації потенційних «позбавленців», незаконне переслідування членів їх родин, тотальне впровадження додаткових обмежень в громадянських правах перетворилися на злочинну норму. Становище «позбавленців» безпосередньо залежало від загальної репресивної політики сталінського уряду, посилення якої автоматично тягло за собою втілення нових санкцій проти радянських ізгоїв. 1930 р., у відповідь на посилення антирадянських настроїв в суспільстві, були прийняті постанови щодо перегляду окремих принципів обмеження в правах, які, зокрема, стосувалися етнічних євреїв. Але, на жаль, подібні заходи не сприяли відновленню соціальної справедливості в повній мірі.

Список літератури: 1. Зоценко М.М. Рассказ про няню, или Прибавочная ценность у этой профессии / Зоценко М.М. Собрание сочинений в 3 Т. – Т.2. Голубая книга / М.М.Зоценко. – М.: АСТ: Зебра Е, 2010. – С. 41-51. 2. *Постанова* Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР «Про вибори до рад»/ Центральный державный архив вищих органів влади та управління м. Києва (далі – ЦДАВО м. Києва), ф. 1, оп. 4, спр. 1080, арк. 6-18. 3. *Конституция* (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918>. 4. *В Центральный Исполнительный Комитет* Союза ССР/ ЦДАВО м. Києва, ф. 1, оп. 3, спр. 1892, арк. 12-13. 5. *Положение* ВУЦИК об избирательных правах граждан и о порядке производства выборов/ ЦДАВО м. Києва, ф. 1, оп. 2, спр. 2162, арк. 11-23. 6. *Инструкции* центральной избирательной комиссии по выборам в Советы при Наркомвнуделе УССР/ ЦДАВО м. Києва, ф. 5, оп. 3, спр. 44, арк. 1-78. 7. *Сравнительный обзор* новой редакции украинской инструкции о выборах в Советы с союзным избирательным законодательством/ ЦДАВО м. Києва, ф. 1, оп. 4, спр. 1080, арк. 4-5. 8. *Без назви*/ ЦДАВО м. Києва, ф. 1, оп. 2, спр. 3087, арк. 261. 9. *Витяг* з протоколу 814 Засідання підкомісії Міськвиконкому по розгляду заяв осіб позбавлених виборчого права/ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської області), ф. Р-408, оп. 4, спр. 1253, арк. 71. 10. *Протокол № 7* Заседания Журавлёвского Райизбиркома. 23 февраля 1929 г/ Держархів Харківської

області, ф. Р-408, оп. 4, спр. 840, арк. 72-73. **11.** *Список* лишённых избирательных прав/ Там само, арк. 19-26. **12.** *Циркуляр* Наркомвнудела УССР о порядке составления списков граждан, имеющих избирательные права и лишённые их/ ЦДАВО м. Києва, ф. 1, оп. 3, спр. 527, арк. 5. **13.** *Циркулярное письмо* Центральной избирательной комиссии при ВУЦИК всем окружным избирательным комиссиям о претворении в жизнь инструкции ЦИК СССР «Об избирательных правах граждан» от 28 сентября 1928 г./ ЦДАВО м. Києва. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 1007. Арк. 187. **14.** *Протокольное постановление* ВУЦИК «Инструкция о выборах в Советы». Оригинал/ ЦДАВО м. Києва, ф. 1, оп. 4, спр. 14, арк. 330-347. **15.** *Інструкція* «Про постійний поточний облік осіб, позбавлених виборчих прав»/ Держархів Харківської області, ф. Р-408, оп. 4, спр. 1571, арк. 5-10. **16.** *Постановление* Президиума ЦИК СССР/ Держархів Харківської області, ф. Р-408, оп. 4, спр. 1571, арк. 4. **17.** *Зощенко М.М.* Сентиментальные повести. Предисловие к первому изданию / Зощенко М.М. Собрание сочинений в 3 Т. – Т.1. Пчёлы и люди: рассказы, фельетоны, повести / М.М.Зощенко. – М.: АСТ: Зебра Е, 2010. – С. 195-196. **18.** *Постанова* Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про надання на виняток із чинного законодавства виборчих прав де яким категоріям громадян з числа декласованої містечкової єврейської бідноти»/ Держархів Харківської області, ф. Р-408, оп. 4, спр. 1571, арк. 3. **19.** *Облік виборців й позбавленців*/ Держархів Харківської області, ф. Р-408, оп. 4, спр. 1574, арк. 106-107.

Надійшла до редколегії 10. 04. 2013 р.

УДК 94(477.54) «1926/1930»:323...3-058.17

Аналіз нормативно-правових документів щодо радянських громадян, позбавлених виборчого права (1926-1930 рр.) / С. І. Мешковая // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - №.25 (998) – С. 78-85. Бібліогр.: 19 назв.

В статті аналізується ряд нормативно-правових документів 1926-1930 гг., в которых отражена политика большевистских правительств СССР и УССР относительно граждан лишённых избирательного права, главные недостатки и противоречия процесса искусственной маргинализации советского общества, влияние внутривнутриполитической конъюнктуры на положение украинских «лишенцев».

Ключевые слова: нормативно-правовые документы, «лишенцы», репрессии, постановление, инструкция, циркуляр, бюрократия.

This article analyzes a number of legal documents 1926-1930, which reflected the policy of the Bolshevik governments of the USSR and the Ukrainian SSR for the citizens deprived of suffrage, the main shortcomings and contradictions of the process of artificial marginalization of Soviet society, the impact of political conditions on the position of Ukrainian "pozbavlentsy".

Keywords: legal documents, «pozbavlentsy», repression, ruling, instruction, circular, bureaucracy.

В. К. МОСКАЛЕЦЬ, здобувач, Докторська Школа НаУКМА, Київ

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ ДРОГОБИЧА І БОРИСЛАВА ЯК ІНДИКАТОР МОДЕРНОСТІ

Автор аналізує благодійну діяльність єврейської спільноти Дрогобича та Борислава, зокрема підприємців в другій половині XIX століття. Метою статті є продемонструвати харитативні стратегії та напрямки діяльності як організацій так і окремих осіб і з'ясувати роль західноєвропейських товариств у зміні цих стратегій.

Ключові слова: благодійництво, єврейська спільнота, шпиталі, школи, соціальна поведінка.

Постановка проблеми. Дрогобич є цікавим та важливим для дослідження єврейської благодійності, з огляду на присутність у ньому в XIX ст. значної кількості, як єврейських підприємців, так і робітників. Благодійність, як засіб для об'єднання різних соціальних прошарків єврейської громади дозволяє по новому глянути на стосунки між підприємцями та робітниками та на життя спільноти в цілому.

Якщо ми глянемо на Дрогобич кінця XIX ст., то побачимо, що там присутні різні моделі благодійності, які могли співіснувати водночас. Перша з них – це благодійність, представлена західноєвропейськими організаціями Фундації барона і баронеси Гірш та Альянс Ізраеліт Універсаль. Ці організації, які, втім мали місцеві філії, були спрямовані на акультурацію та інтеграцію східноєвропейського єврейства, зокрема в Галичині. Іншою моделлю благодійності була діяльність дрогобицьких підприємців та лідерів спільноти, яку вони провадили за допомогою власних товариств.

Метою статті є з'ясувати які види благодійності існували у Дрогобичі та Бориславі, щоб зрозуміти їхню залежність від індустріального середовища регіону, та прослідкувати як з'являються перші ознаки благодійності нового типу.

Виклад основного матеріалу. Благодійна активність, як складова діяльності підприємців XIX-XX ст. є також важливою для розуміння ідентичності та ієрархії цінностей певних груп. Зокрема це стосується євреїв, через специфіку їхньої релігійної приналежності. В юдаїзмі благодійність, стимульована релігійною необхідністю бути милосердним до бідних, а також ідеєю, що багаті повинні ділитися частиною заробленого з менш щасливими людьми, була важливою частиною суспільного життя в домодерну добу. Вона також визначала респектабельність у товаристві [1, Р.192]. В XIX столітті портрет благодійника змінюється. Імплицитною ціллю благодійності стало соціальне конструювання та вплив на бідних. Метою благодійника стає не просто нагодувати бідних людей, але, насамперед, заохотити їх до роботи, навчити ощадливості і забезпечити політичну лояльність. Для підприємців та банкірів благодійність була важлива як символічний капітал, який дозволяв краще інтегруватися у суспільство. При цьому важливими є вибір мети та засобів здійснення благодійності і риторика філантропів, як маркери

ціннісних орієнтирів середнього класу [2, S.391]. Зміна традиційної моделі ситуативної благодійності, на благодійність заплановану у Західній Європі припадає на ХІХ ст. Патерналістське ставлення до робітників, а також віра в те, що орієнтація на молодих людей забезпечить більшу ефективність призвели до зміни методів та стратегій. Серед нових стратегій, можна також відзначити спосіб збору грошей. В новому типі благочинності це організація добродійних балів, публікація брошур, жіночі комітети, як у випадку єврейських еліт Петербурга. У випадку столиці Росії, ще однією з характерних рис була орієнтація не на місцевих євреїв, а на тих, хто жив у смузі осілості [3, Р.146].

Питання оригінальності єврейської благодійності, трохи підважує факт, що в ХІХ ст. єврейські благодійні організації, такі як Альянс Ізраеліт чи фундація барона Ротшильда наслідують французькі моделі та стратегії благодійництва. З кінця ХVІІІ ст. серед єврейських філантропів поширюється ідея благодійництва, як центрального для консолідації єврейства. Гаскала сприяла тому, що ідеї благодійництва починають включати в себе концепції зміни занять серед євреїв для їхньої кращої адаптації до неєврейського суспільства. Світська освіта та продуктивні професії мають сприяти включенню євреїв до суспільства та, зокрема, ліквідації бідності [4, Р.105]. Як ми можемо помітити, концепції благодійності серед неєврейських філантропів та, близьких до Гаскали єврейських є дуже схожими. Частково цю схожість можна пояснити бажанням маскілів адаптуватися до суспільства, однак, можна припустити, що такі погляди виникали на певному етапі розвитку еліт (єврейських та неєврейських) та зміні їхніх поглядів на ідею благодійності. Варто також зазначити, що ці поділи не є абсолютними і діяльність одного благодійника могла підпадати водночас під різні категорії, як, зокрема, у випадку Мозеса Монтефіорі [5, 649].

Діяльність дрогобицьких благодійників

Мотив допомоги бідним з'являється у біографічних та автобіографічних текстах, які стосуються представників єврейського підприємницького кола. Здебільшого це вимога формули, необхідна деталь у біографії. Ашер Зеліг Ляутербах, підприємець, згадує благодійну активність в біографічних зарисах своєї сім'ї, підкреслюючи безкорисливість та анонімність благодійництва. Наприклад він описує історію своєї бабусі Ханни, яка продала всі коштовності для того, щоб допомогти «бідним народу ізраїльського» [6, Р.11], згадує своїх батьків, дім яких «був відкритим для всіх» [7, Р.88]. В некролозі своєї дружини Хаї Басі (1820-1890) він перш за все зазначає, що вона завжди простягала руку допомоги і намагалася, щоб ця допомога була анонімною. Власне дружина надихнула Ляутербаха побудувати дім навчання та молитви, де власноручно подавала чай [6, Р.19]. Автор підкреслює, що ця допомога стосувалася саме євреїв.

Згадки про благодійність людей безпосередньо пов'язаних з бізнесом (які становлять групу нашого зацікавлення) також з'являються в творах і спогадах про них. В тексті на пам'ять Самуеля Апфеля, головного бухгалтера фірми «Гартенберг, Гольдгаммер, Ляутербах» відзначення благодійної активності покійного займає значну частину тексту. Одним з лейтмотивів позитивної оцінки Самуеля Апфеля є те, що йому було «простіше давати, аніж отримувати». Апфель, зокрема був

засновником «Єврейської народної кухні» і головою «Жіночого товариства» [8, S.19]. В заповіті Апфель наказує створити з його грошей благодійний фонд і назвати його іменем. Така практика була досить популярною, зокрема створення благодійних фондів у своїх заповітах відзначили дрогобицькі єврейські підприємці Гірш Гольдгаммер і Мозес Гартенберг [9; 10]. Благодійна діяльність становила невід'ємний елемент портрету людини з високим суспільним та майновим статусом при цьому її значення могло виходити за межі єврейської спільноти. Так, про благочинну діяльність дружини підприємця Мозеса Гартенберга Отилії Гартенберг схвально відгукувалася і неєврейська преса. Зокрема «Кур'єр Дрогобицький» в 1914 році випустив статтю з нагоди річниці смерті благодійниці. Автор високо відзначив турботу Отилії Гартенберг про знедолених, зокрема згадавши дім старців, однак оминув будь-які згадки про єврейське походження благодійниці [11, S.1]. Хоча благодійна діяльність Отилії Гартенберг була скерована, здебільшого, на єврейське населення (при будинку старців, наприклад, був лише єврейський молитовний дім), сам факт філантропської діяльності підкреслював її високе суспільне становище у громаді.

Організаційно єврейська благодійність у Дрогобичі здійснювалася навколо декількох товариств. Напрямки благодійності були досить традиційними, як для єврейських, так і для неєврейських підприємців ХІХ ст., а саме освіта, шпиталі і організація їдалень для бідних. Всі ці напрямки дозволяли заповнити прогалини у державній політиці, коли охорона здоров'я чи освіта часто були залишені приватним ініціативам. «Єврейська народна кухня» заснована в 1867 році об'єднувала лідерів громади – Герша Гольдгаммера, Александра Шорра, Самуеля Апфеля, Шулема Шраєра та інших. Метою організації було готувати кошерні страви для єврейської бідноти і розповсюджувати їх у холодну половину року з листопада по березень за найдешевшими цінами [12, S.1]. В 1892 році товариство змінило назву з «Єврейська народна кухня» на «Загальна народна кухня», що демонструє відхід від благодійництва, орієнтованого виключно на своїх одновірців [12, S.14].

Важливою благодійною інституцією у середньовіччі та в ранньомодерну добу був єврейський – хекдеш. Такі організації, які поєднували в собі шпиталь та притулок для бідних були осередками благодійності. В ХІХ ст. цю роль переймають на себе єврейські шпиталі. Про важливість шпиталю в Дрогобичі, свідчить перш за все місце, яке він займає в різних текстах, що стосуються благодійності. Зокрема, Ашер Зеліг Ляутербах, важливий єврейський підприємець, згадує про свої спроби організувати шпиталь у Дрогобичі у автобіографії. Шпиталь для бідних ізраелітів було відкрито в 1860 році, він містив 17 ліжок, що було досить небагато (для прикладу, схожий шпиталь у Бродах мав 80 ліжок) [13, S.622]. Шпиталь у Дрогобичі був потрібен, в тому числі, з огляду на близькість фабрик та існування потенційно небезпечних ситуацій. В 1867 році Ашер Ляутербах у газетній публікації згадує, що у дрогобицькому шпиталі лікуються євреї, які постраждали при пожежі на шахтах [14, S.246]. Цей проект виявився не дуже вдалим, оскільки, за словами Ляутербаха «недоброзичливці не дозволили його утримувати». Відкрити новий єврейський шпиталь вдалося лише в 1898 році, за кошти іншого підприємця, Мозеса Гартенберга та його дружини Отилії Гартенберг [15, S.14]. Відкриття було

приурочене до ювілею Франца Йосифа. Очевидно, однією з причин відкриття окремого єврейського шпиталю була необхідність забезпечити євреям доступ до кошерної їжі. Так, у критичній статті газети «ГаМагід» автор критикує дрогобицьку громаду, за те, що вона не спромоглася побудувати окремий єврейський шпиталь, і євреї змушені їсти некошерну їжу в християнському і загалом, почуваються закинутими [16, S.5]. В 1888 році підприємець Мозес Гартенберг та його дружина Отилія (в документі Хая Тіля) заснували дім для вбогих старих у Дрогобичі на 18 ліжок, який своєю метою та структурою також нагадував традиційні єврейські заклади [10, S.1].

Освіта була одним з найважливіших напрямків благочинності, як і в єврейському, так і в неєврейському середовищі. Значення освіти та школи у єврейському середовищі, втім, було особливим, з огляду на традицію вивчення Тори. Але, наприкінці XIX ст. підхід і ставлення до освіти змінюється. Школи та їхнє спрямування стають полем битви поміж маскілами і ортодоксами.

В 1874 році у Дрогобичі було засновано єврейську школу. Гроші на будівництво та утримання (2300 флоринів) виділив муніципалітет, решту грошей було зібрано за допомогою спеціального комітету, до якого увійшли Цві Гольдгаммер, Мордехай Беріш Гольдберг, Нахум Фрідман, Шломо Ляутербах, Шломо Ротенберг, Лейб Йосефберг, Еліаху Феєрштайн, Мендель Маурер, Нірш Хіос, Йозеф Ляутербах, Зеліг Ляутербах, Ліпе Бергверк, Йона Кухмеркер, Арон Зупнік і районний міністр Дзернік [17, S.76].

В 1879 році єврейську школу відкрила громада Борислава. При заснуванні школи були присутні також представники з ради міста і католицькі каноніки. Присутній пан Гомберг з Дрогобича заявив, що відкриття єврейської школи є підтвердженням того, що ізраеліти Борислава розуміють цінність освіти і ствердив, що вони безсумнівно мають бути рівними громадянами держави [18, S.4]. Цей випадок демонструє наскільки важливою була освіта для репрезентації єврейської громади в очах неєврейського оточення, зокрема для тих груп громади, які знаходилися під впливом єврейського просвітництва – Гаскали. Нижче ми розглянемо освіту в контексті благодійництва більш детально.

Дружини підприємців приймали активну участь у благодійній діяльності Дрогобича, в основному як членкині власних жіночих товариств. Однією з найактивніших благодійниць була Отилія Гартенберг, дружина Мозеса Гартенберга. Вона була президентом «Жіночого товариства», яке долучалося до допомоги бідним людям через збір коштів чи організацію благодійних балів, кошти з яких мали йти для «бідного єврейства» [19, S.7]. Втім, жіноча благодійність існувала окремо і не була поєднана з більшими благодійними товариствами. Характерно, що навіть головою «Жіночого товариства» був чоловік, Самуель Апфель.

Важливою є проблема «правильної» і «неправильної» благодійності, як вона з'являється в джерелах, зокрема єврейських. Як один з прикладів можна взяти фінансування Самуелем Апфелем будівництва огорожі навколо єврейського цвинтаря у Дрогобичі. У промові на його смерть роботу над цим очікувано розцінюють як вияв благодійності, оскільки від мертвих не чекають вдячності, а значить добрі наміри не затьмарені бажанням похвали [8, S.12]. Однак дописувач

газети «ГаМагід» критикує почин Апфеля, стверджуючи, що мешканці міста, які мають багато грошей повинні піклуватися не про мертвих, а про живих і відбудувати єврейський шпиталь, який уже деякий час лежить в руїнах [16, S. 5]. Заяви про «правильну» і «неправильну» благодійність дозволяють помітити поділи всередині громади, адже різні групи надавали пріоритетність різним видам благодійництва. Так, у статті в газеті ортодоксальної організації «Махзікей ГаДат» критикують єврейських підприємців у озокеритній індустрії – Ердгайма, Померанца, Корнгабера та Барбаша за те, що вони роздали бідним п'ять тисяч помаранчів. З точки зору автора статті, більш пріоритетною є підтримка школи «Талмуд Тора» та турбота про бідних дітей [20, S. 6]. У випадку Дрогобича та Борислава на прикладі взаємної критики стратегій благодійності можна спостерігати розподіли всередині єврейської громади.

Окремим видом діяльності, яку частково можна зарахувати до благодійності було створення братських кас при фабриках. Ці заклади, існування яких стало результатом нового гірничого законодавства 1888-1889 рр. мали страхувати робітників в разі хвороби, нещасних випадків чи непрацездатності. Так, в 1894 році існувало п'ять таких кас. Серед них були каси при єврейських фабриках, зокрема при копальнях товариства «Гартенберг, Ліберман і Вагман», при копальнях «М. І. Корнгабер і Компанія», а також у Волянці, при копальні Йозефа Лібермана існувала каса провізійна (не для хворих). Кожна каса мала свій шпиталь. Шпиталі з трьох кас – Галицького кредитного банку, Французької компанії та «Гартенберг, Ліберман і Вагман» разом мали 51 ліжко [21, 10]. Хоча братські каси не були частиною системи благодійних товариств, функції, які вони здійснювали у спільноті були близькими до функцій благодійних товариств нового типу.

Діяльність «Альянс Ізраеліт» та фундації барона Гірша

Благодійність капіталістичного типу у Дрогобичі, насамперед, була пов'язана з іноземними компаніями та організаціями, головним з яких було французьке відділення «Альянс Ізраеліт». Ця благодійна організація, заснована у Парижі в 1860-му році однією з основних, хоча й непроголошених цілей, бачила допомогу євреям у тому, щоб бути прийнятими довколишнім середовищем [22, Р. 7]. Центральний офіс організації мав на меті допомагати євреям бідніших провінцій, зокрема й Галичини. Водночас, міжнародний характер організації допомагав консолідувати євреїв у різних країнах. Вперше місцеве відділення Альянсу в Дрогобичі згадане в 1867 році і серед членів згадані Ашер Зеліг Ляутербах, Гірш Гольдхаммер, Александр Шор, Шмуель Апфель і Якоб Сегаль [23, S. 93]. Повний список членів може показати нам усіх найактивніших учасників місцевої еліти.

Однією з найважливіших ділянок діяльності Альянсу було сприяння єврейській світській освіті (що включала в себе викладання іврити). В 1887 Альянс через філантропічні зусилля барона Гірша заснував школу у Волянці, одному з найважливіших районів індустріального Борислава. На початку школа прийняла 118 дітей (в тому числі 13 християн) [24, S. 59]. Враховуючи, що більшість єврейського населення становили робітники, можемо розуміти стратегію діяльності барона Гірша в Дрогобицькому та Бориславському регіоні. Важливо, що до благодійної діяльності Альянсу долучалися іноземні фабрики регіону, наприклад Французька

Компанія, яка займалася видобуванням воску. Зокрема, в 1888 році Компанія організувала святковий вечір, на якому було оголошено про збір грошей на одяг для бідних дітей зі школи барона Гірша [25, S. 6].

В 1897 році у бориславській школі барона Гірша вчилися 500 дітей. Окрім того, представники місцевої еліти позитивно ставилися до ідеї школи. Ліпа Шутцманн, який був бургомістром та головою гміни посприяв передачі землі, яка належала гміні до школи. Часопис шкіл Гірша «Гамаор» позитивно відгукнувся про цю подію, зокрема зазначивши, що земля у Бориславі є капіталом і можливістю збагатитися, а тому передача її на школу має важливе значення [26, S.130].

В 1898 році школа барона Гірша звернула свою діяльність на самих робітників. Газета «Гамаор» оголосила про набір на вечірні курси для наглядачів копалень. Організація курсів була спричинена новими вимогами уряду, згідно з якими, наглядачі повинні були володіти державною мовою і здати екзамен. Важливим у цих курсах є те, що наглядачі, яким загрожувала втрата праці, самі звернулися з проханням допомоги до місцевого комітету школи Гірша, який у відповідь організував курси, слухачами яких стало 250 осіб. Автор статті підкреслює важливість Борислава, а зокрема єврейських робітників залучених в індустрію для Галичини загалом, оскільки своїм прикладом вони руйнують негативний стереотип єврея, який не хоче працювати фізично [27, S. 75].

Фундація барона Гірша була однією з організацій, яка перша відгукувалася на кризові ситуації у Бориславі. Наприклад, в 1892 році сто бориславських родин опинилися без заробітку через зниження видобування озокериту і вирішили звернутися до барона Гірша через «Альянс Ізраеліт» з проханням надати кошти на еміграцію та заснування колонії «Борислав» [28, S.1]. У 1898 році під час великої кризи промисловості, коли без роботи залишилися вже декілька тисяч робітників, фундація барона Гірша надавала кошти для підтримки голодуючих родин [29, S.7]. Характерно, що у більшості випадків преса намагалася подати заходи порятунку, як ініціативу самих робітників.

Висновки. В другій половині XIX ст. в Дрогобичі були присутні водночас різні моделі благодійності. Перш за все – це були приватні ініціативи та фундації підприємців, а також організації, які займалися опікою над бідними. Основними напрямками благодійної діяльності стали шпиталі та школи, а також збір грошей на бідних євреїв. Характерно, що до кінця століття організації у своїй діяльності починали декларувати підтримку не лише євреїв. Незважаючи на присутність у Бориславі декількох тисяч робітників, останні не ставали предметом зацікавлення дрогобицьких філантропів. Натомість благодійністю, орієнтованою на робітників займалися «Альянс Ізраеліт» та фундація барона Гірша. Така благодійність була радше характерна для організацій нового типу, які ставили собі за мету соціальне конструювання і вплив на робітників, а не лише підвищення власного статусу. Те що у Бориславі нова благодійність була представлена західноєвропейськими організаціями може свідчити про специфічний шлях розвитку Галичини і вплив на неї західних моделей соціальної поведінки.

Список літератури: 1. *Weissbach L.S.* The Nature of Philanthropy in Nineteenth-Century France and the mentalité of the Jewish Elite// *Jewish History*. – 1994. – Vol. 8. No. ½. – pp. 191-204. 2. *Lindner R.* Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860-1914//*L.Lindner*. – Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, 2006. – 555 s. 3. *Nathans B.* Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia//*B.Nathans*. – Berkeley: University of California Press, 2002. – 424 p. 4. *Penslar, D. J.* Shylock's children□: economics and Jewish identity in modern Europe//*D. J. Penslar*. – Berkeley: University of California, 2001. – 374 p. 5. *Green A.* Rethinking Sir Moses Montefiore□: Religion, Nationhood, and International Philanthropy in the Nineteenth Century//*American Historical Review*. – 2005. – pp. 631-658. 6. *Lauterbach L.* Chronicle of the Lauterbach family: bibliographical notes// *L. Lauterbach*. – Jerusalem, 1948. – 80 p. 7. *Ляутербах З.* Автобіографія//*З.Ляутербах*//*Сефер зікарон лі-Дрогобіч, Боріслав ега-сєвіва*; ред. Н.М.Гельбер. – Тель-Авів: Іргун Йоце Дрогобіч, Боріслав ега-сєвіва, 1959. – с.84-88. 8. *Schorr A.* Dem Andenken des am 15. December 1891 in Gott entschlafenen verdienstvollen Gemeindemitgliedes Samuel Abel Apfel: in Pietät und Dankbarkeit gewidmet vom Ier. Cultus-Vorstand in Drohobycz//*A. Schorr*. – Drohobycz, 1891 – 24 s. 9. *ЦДІАЛ – Ф.165*. – Оп.10а. – Спр.301 – 2 арк. 10. *ЦДІАЛ – Ф. 165*. – Оп.10а. – Спр.296- 4 арк. 11. *Z powiatu*//*Tygodnik Drohobyski*. – 23 Marca, 1912. – S.1. 12. *ЦДІАЛ – Ф. 146*. – Оп. 25. – Спр.137 – 15 арк. 13. *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1870*. – Lwów: z c.k. galicyjskiej drukarni rządowej, 1870 – 814 s. 14. *Ляутербах Зєліг*. Дрогобіч//*Іврі Анохі*. – 7 червня, 1867. – с.246-247 15. *Kronika*//*Nafta*. – 1 stycznia, - 1899. – Nr1. – S.14 16. *Іцхак Овен*. Міхтавім МеГаліція//*Гамагід*. – 10 Децембер, 1891. – C.5 17. *Gelber M.* History of the Jews of Drohobych. – Tel-Aviv: Association of former residents of Drohobycz, Boryslaw and Surroundings, 1959. – 114 p. 18. *Vermischte Nachrichten*. Boryslaw//*Der Israelit*. – 21 Februar, 1879. – S.4 19. *Lokal Bericht*//*Drohobyczer Zeitung*. – 16 Februar, 1884. – S.7. 20. *Хадашот*//*Махзікей Гадат*. – 3 Фебруар, 1888. – С.6. 21. *Statystyka przemysłu i górnictwa naftowego w Galicyi w roku 1894*//*Nafta*. – 20 maja 1896. – Nr1. –S.10 22. *Horowitz B.* Jewish philanthropy and enlightenment in late Tsarist Russia//*B. Horowitz*. – Seattle: University of Washington Press, 2008. – 342 p. 23. *Autriche*//*Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*. – July 1, 1867. – p.93. 24. *Rędziński K.* Fundacyjne szkolnictwo żydowskie w Galicji w latach 1881-1918//*K.Redzinski*. – Czestochowa: Wyzsza Szkola Pedagogiczna w Czestochowie, 1997. – 178 s. 25. *Lokal Bericht*//*Drohobyczer Zeitung*. – 5 Jänner, 1888. – S.6. 26. *Elwer J.* Korespondencye. Boryslaw//*Hamaor*. – 1 grudnia, 1897. – S.130. 27. *Elwer J.* Korespondencye. Boryslaw//*Hamaor*. – 1 lipca, 1898. – S. 75. 28. *Die Redaktion*. Die 100 Familien-Auswanderung aus Borislaw//*Drohobyczer Zeitung*. – 10 Juni, 1892. – S.1. 29. *Die Jüdischen Bergarbeiter von Boryslaw*//*Der Judischer Arbeiter*. –1898. –1 Oktober. – S.7.

Надійшла до редколегії 9. 05. 2013 р.

УДК 334.722.2:177.8(477.83-2) «1861/1900»

Благодійна діяльність єврейських підприємців Дрогобича як індикатор модерності / В. К. Москалець, здобувач, Докторська Школа НаУКМА // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - №. 25 (998) – С. 86-92. Бібліогр.: 29 назв.

Автор анализирует благотворительную деятельность еврейской общины Дрогобыча и Борислава, в частности предпринимателей во второй половине XIX века. Статья ставит за цель продемонстрировать харитативные стратегии и направления деятельности как организаций, так и частных лиц а также выявить роль западноевропейских обществ в изменении этих стратегий.

Ключевые слова: благотворительность, еврейское общество, госпитали, школы, социальное поведение.

Author analyses philanthropical activity of the Jewish community in Drohobych and Boryslaw, focusing on entrepreneurs in the second half of the XIXth century. The article aims to demonstrate charitable strategies and directions of the activity both of organizations and private philanthrops. Another point is to understand the role of Western European organizations in change of these strategies.

Keywords: charity, the Jewish community, hospitals, schools, social behavior.

Я. В. МОТЕНКО, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХП»;

Є. К. ШИШКІНА канд. іст. наук, доцент НТУ «ХП»

ДРУКАРСЬКА СПРАВА В УКРАЇНІ У СЕРЕДИНІ XV – XVI СТ.

У статті здійснено комплексний аналіз зародження та розвитку друкарської справи в українських землях у середині XV – XVI ст. Досліджено друкування у дофедорівський період, проаналізовані перші видання І. Федорова, встановлені особливості оформлення перших друкованих видань в українських землях.

Ключові слова: друкарська справа, поліграфія, книгодрукування.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційних технологій і поліграфічного мистецтва сучасності викликає все більший інтерес науковців і суспільства в цілому до історії друкарської справи. Найбільш актуальним сьогодні є питання зародження друкарської справи, створення перших постійно діючих друкарень в українських землях, а також формування української поліграфічної традиції.

Дослідженню друкарської справи в українських землях присвячені наукові праці І. Огієнко, О. Мацюка, Я. Запаско, Я. Ісаєвича, Є. Немировського [1–6]. Вченими проаналізовані документи, які проливають світло на друкарство в Україні у дофедорівський період (друкарні С. Дропана, С. Сеньковича, С. Корунки тощо). Ними докладно вивчено друковані праці І. Федорова.

Мета статті. У даному дослідженні за мету було поставлене здійснення комплексного аналізу зародження та розвитку друкарської справи в українських землях у середині XV – XVI ст.

В рамках мети виділені наступні завдання дослідження:

- 1) дослідити і надати оцінки дискусіям навколо питання зародження друкарської справи в українських землях;
- 2) здійснити дослідження історичних джерел, що свідчать про існування друкарень у дофедорівський період;
- 3) проаналізувати перші видання І. Федорова, надруковані в українських землях та встановити роль цих видань у формуванні української поліграфічної традиції.

Виклад основного матеріалу. В російській історіографії традиційно першодрукарем вважають Івана Федорова та висловлюють точку зору про те, що в українські землі друкарство прийшло з Московської держави [6; 7, с. 18; 8, с. 81]. Однак українські дослідники з цим не погоджуються, наводячи свідчення про зародження книгодрукування в українських землях у дофедорівський період [2; 3, с. 3–14; 4, с. 26–32; 9; 10, с. 36].

У Центральному державному історичному архіві м. Львова збереглися два документи, які вказують на існування у цьому місті друкарні ще в 1460 р. Документи написані латинською мовою і датуються 23 липня 1791 р. та 20 жовтня 1792 р. [9].

Перший документ – це звернення монахів до фіскальної колегії з проханням вжити заходів щодо повернення їхньому монастиреві провізорами ставропігійського братства рухомого і нерухомого майна, а також друкарні, яка належала монастирю від 1460 р. Далі в документі пояснюється, що друкарню монастиреві подарував у 1460 р. львівський громадянин Степан Дропан для матеріальної підтримки священиків. У документі монастир вимагав, серед іншого, повернути друкарню або сплатити 40 000 флоринів як відшкодування за прибуток друкарні.

У пояснювальній записці провізорів ставропігійського братства доводиться, що друкарня, заснована львівським міщанином українцем С. Дропаном, цілком на законних підставах є тепер власністю братства, а не монастиря [10, с. 36].

Нажаль книжки, видані друкарнею С. Дропана, дослідникам сьогодні не відомі, однак збереглися архівні дані про існування інших дофедорівських видань в українських землях. У Центральному державному історичному архіві м. Львова О. Мацюком був виявлений інвентарний список книг Словінського монастиря, розташованого поблизу Львова, який був складений польською та німецькою мовами у 1826 р. Інвентар включав такі видання:

- 1) Новий тестамент із мідними замочками, в доброму стані, виданий в Почаєві 1511 р.;
- 2) Тріюдь у шкіряній оправі і доброму стані, видана в Києві 1527 р.;
- 3) Тріюдь у шкірі, видана в Києві 1540 р.;
- 4) Анфологіон, оправлений в шкіру, в доброму стані виданий у Львові 1542 р.;
- 5) Службник, виданий у Львові 1546 р.;
- 6) Епістоляріон, або Апостол, оправлений у шкіру, виданий у Львові 1566 р. [11, с. 136].

Важливим аргументом раннього походження друкарства в українських землях є також використання у друкарській справі термінології, яка прийшла з країни, де починалось книгодрукування – Німеччини. В Московському Царстві використовувалась не німецька, а більш пізня – італійська термінологія. Нею користувався і І. Федоров до прибуття у Велике князівство Литовське [11, с. 138].

Винайдені у Львівському архіві письмові джерела дозволяють сучасним дослідникам тлумачити зміст напису на надмогильній плиті І. Федорова – «занедбане друкарство обнови́в» – як свідчення існування друкарства в українських землях (зокрема у Львові) задовго до приїзду І. Федорова.

Отже, перші друкарні в українських землях стали з'являтися у середині XV ст. Технологія множення текстової інформації була запозичена в німецьких друкарів, про що свідчить термінологія, яка традиційно використовувалась в українських друкарнях. Сьогодні є підстави вважати першим (відомим сучасним науковцям) друкарем в українських землях С. Дропана.

І. Федоров розпочав свою друкарську діяльність в українських землях набагато пізніше, але він створив першу постійно діючу друкарню. Друкар розпочав свою діяльність у Львові на початку 1573 р. Він заснував друкарню, яка залишалась важливим центром книгодрукування з кінця XVI до кінця XVIII ст.

Першою книгою, виданою у львівській друкарні, став «Апостол» 1574 р. Він був найдавнішим точно датованим виданням на українських землях. Залишились

свідчення, що готувати видання І. Федоров розпочав 25 лютого 1573 р., а 15 лютого 1574 р. книга вийшла в світ [7, с. 18].

«Апостол» був надрукований у форматі in folio (в лист, шляхом фальцювання в один згин). Книга свідчила про високий рівень поліграфічної техніки. Набірний текст поєднувався з гравірованими на дереві заставками, ініціалами, рядками в'язі, кінцівками, ілюстраціями–дереворитами [12].

Львівський «Апостол» був надрукований тим же шрифтом, містив ті ж заставки і ініціали, що і московське видання «Апостола» 1564 р. Книга відрізнялась лише вступом на початку книги, післямовою і деякими іншими особливостями. У післямові під назвою «Сия повесть, откуда начася и како свершися друкарня сия» розповідалось чому і як друкарська справа була перенесена з Московської держави у Литву [8, с. 81].

На початку книги на звороті першого аркуша замість заголовка І. Федоров розмістив герб. Він був взятий з заблудівської «Псалтирі з Часословцем», а декоративна рамка фронтисписа – з московського «Апостола» [13, с. 94].

Далі йшов вступ, а за ним гравюра апостола Луки. Вона була виготовлена спеціально для львівського «Апостола», а обрамлення для неї було взято з московського видання. За гравюрою починався основний текст [12].

Книга мала регулярну фоліацію у 262 аркуша. Завершувало видання зображення двох гербових щитів: між стилізованими гілками і листям, квітами і плодами вставлений герб міста Львова і сигнет І. Федорова. У нижній частині сигнета стояло ім'я типографа «Иоанн Федорович – Друкар Москвитин» [8, с. 84].

Орнамент львівського Апостола був представлений заставками, кінцівками, орнаментальними рамками–розетками, в'яззю, великими візерунковими ініціалами. Одинадцять заставок були вирізані з українських або західноєвропейських зразків, стилістично пристосованих до інших заставок. Особливо треба відзначити прагнення І. Федорова полегшити користування книгою: розділи відкриваються великою заставкою, заголовком, в'яззю і ініціалом, зміст кожного розділу починається з нового рядка, на полях використаний довідковий матеріал, покажчики і примітки. Зберіглося 118 примірників книги.

У 1574 р. І. Федоров видав «Буквар» для навчання грамоті у школі і поза нею. Видання містило інформацію про місце і час друку книги [14]. Однак було зазначено тільки рік видання (в «Апостолі» ж вказувалась точна дата). Через це в науковому світі розгорілась дискусія щодо питання першості. Для доказу власних теорій дослідники використали текст післямови «Букваря», в якому І. Федоров обіцяє продовжувати друкарську діяльність. Одні вчені трактують слова друкаря як обіцянку випустити у найближчому майбутньому ще одну книгу, якою і став «Апостол». Інші стверджують, що І. Федоров говорив про продовження друку підручників. В цьому випадку «Апостол» вийшов раніше, а традиція друкування підручників знайшла своє продовження пізніше в Острозі.

Так чи інакше, «Буквар» був першою друкованою східнослов'янською книжкою світського призначення. Посібник був спрямований на засвоєння особливостей граматики церковнослов'янської мови у східнослов'янській редакції [15, с. 86].

На першій сторінці «Букваря» було подано азбуку, яка пізніше використовувалась і у інших навчальних посібниках. З певними змінами (вилученням окремих літер, введенням нових знаків) вона збереглась в абетках усіх країн, які користуються кирилицею. Далі азбука наводилась також у зворотньому порядку, а потім – впереміш. Після абетки розміщались вправи для читання складів – були подані дво- і три-літерні сполуки. Наступні три розділи книги були спрямовані на вивчення систематичної граматики (відмінкові форми дієслів (однина, двоїна, множина) в теперішньому часі; дієслова у формах 2-ї особи однини наказового і дійсного способів; відмінкові форми іменників та похідних від них прикметників; читання слів під титлами тощо). Після граматичних вправ в книзі був розміщений перший азбучний текст для зв'язаного читання – акровірш [14].

Другу частину книги І. Федорова складали щоденні молитви, які представляли собою тексти для читання та заучування напам'ять. Далі йдуть звернення до дітей про корисність навчання, морально-етичні настанови з біблійної «Книги притчей Соломонових» та звернені до батьків уривки про виховання дітей з послань апостола Павла.

Широкий науковій громадськості «Буквар» І. Федорова став відомий у 1954 р. Сьогодні він зберігається у бібліотеці Гарвардського університету США [15, с. 87].

Отже, прибуття І. Федорова у Львів зіграло важливу роль у розвитку українського книгодрукування. Починаючи з 70-х рр. XVI ст. друкарська діяльність стала постійною. І. Федоров видав першу датовану книгу на українських землях – «Апостол». З Львівського «Букваря» розпочалась друкарська граматична традиція, яка збереглась в східнослов'янських букварях аж до XVIII ст. Львівські видання І. Федорова стали зразком високого поліграфічного мистецтва XVI ст.

Висновки дослідження. Загалом, дослідження зародження книгодрукування в українських землях дозволило прийти до наступних висновків:

1) сучасними дослідниками винайдені джерела, які доводять, що книгодрукування в українських землях зародилось задовго до появи перших друкованих книг І. Федорова і припадає на середину XV ст.;

2) оскільки в українському друкуванні традиційно використовувалась німецька термінологія, джерелом його зародження є німецька поліграфічна традиція;

3) видання І. Федорова поки є єдиними друкованими виданнями, що збереглись до сьогодення і мають точне датування;

4) друкарська діяльність І. Федорова залишила слід у поліграфічній традиції всіх східнослов'янських народів, ним були відлиті кириличні друкарські шрифти, які стали зразком для майбутніх друкарів;

5) І. Федоров зіграв важливу роль у формуванні основ оформлення українських друкованих книг: в українських виданнях було використано велику кількість нових елементів – кінцівок, друкарських знаків (сигнетів), титульних сторінок, оздоблених гравійованою рамкою (фортою), виливних складальних прикрас.

Підводячи підсумки варто зазначити, що хоча перші друкарні з'явилися на українських землях більше ніж за 100 років до прибуття І. Федорова у Львів, однак саме його діяльність зіграла найважливішу роль у розвитку поліграфії на українських землях, зробивши друкування постійною і невід'ємною частиною життя

українського населення. Книги І. Федорова є цінними джерелами з історії книгодрукування в українських землях, а сам І. Федоров – найвідомішою постаттю серед друкарів.

Список літератури: 1. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.; 2. *Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В.* Початки українського друкарства. – Львів: Центр Європи, 2000. – 222 с.; 3. *Мацюк О.* Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова // Архіви України. – 1968. – № 2. – С. 3–14; 4. *Мацюк О.* Ще про початки книгодрукування на Україні // Архіви України. – 1971. – № 3. – С. 26–32; 5. *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1975. – 150 с.; 6. *Немировский Е.Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М.: Книга, 1974. – 224 с.; 7. *Бондасюк С.Ю.* Общерусский первопечатник Иван Федоров и основанная им братская Ставропигийская печатня во Львове. – Львов: Издание ставропигийского института, 1931. – 79 с.; 8. *История книги на Руси.* / Сост. Бахтияров А.А. – Санкт-Петербург: Изд. Ф.Павленкова, 1890. – 282 с.; 9. *Тимошик М.* Історія українського друкарства потребує переосмислення // Літературна Україна. – 2002. – 21 березня; 10. *Тимошик М.* Переосмислити історію виникнення українського друкованого слова // Вісник Книжкової палати. – 2002. – №7. – С. 35–37; 11. *Андрійчук М.Т.* Генеза книгодрукування на теренах України: інформаційна ситуація у вітчизняній історіографії ХХ ст. // Книгознавство. – 2005. – №2. – С. 134–146; 12. *Апостол.* / Зібрання ХДНБ ім. В. Г. Короленка – Львів: Друкарня Івана Федорова, 1574 р. – 262 с.; 13. *Шустова Ю.Є.* Символика львовського ставропигийського братства // Гербовед. – 2005. – №2. – С. 94.; 14. *Буквар Івана Федорова:* 2 вид. / Факсимільне видання – Київ: "Дніпро", 1975. – 15 с. 15. *Німчук В.* Буквар Івана Федорова. – К.: Дніпро, 1975. – 200 с.

Надійшла до редколегії 20. 05. 2013 р.

УДК 930 (655)

Друкарська справа в Україні у середині XV-XVI ст. / Я. В. Мотенко, Є. К. Шишкіна // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – № 25 (998). – С. 93-97. Бібліогр. : 15 назв.

В статтю здійснений комплексний аналіз зародження і розвитку печатного дела в українських землях в середині XV - XVI вв. Исследован процесс книгопечатания в дофедоровский период, проанализированы первые издания И. Федорова, установлены особенности оформления первых печатных изданий в украинских землях.

Ключевые слова: печатное дело, полиграфия, книгопечатание.

In the paper the complex analysis of Ukrainian typography origin and development in the middle 15th – 16th centuries is given. The printing process in the period before I. Fedorov is investigated, the first I. Fedorov's printings are analyzed, the characteristics of early Ukrainian printing books design are established.

Keywords: printing process, printing industry, typography.

К. Ю. ПЕЛЯШЕНКО, молодший науковий співробітник Харківського історичного музею

ЛІПНА КЕРАМІКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ТА ДОЛЯ КОЛЕКЦІЙ

Стаття присвячена аналізу археологічних джерел скіфського часу лісостепової частини межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця. Виділено чотири періоди у історії наукових розкопок, які тісно пов'язані з формуванням колекцій ліпного посуду – одного з найяскравіших етнокультурних індикаторів. Розглянуті основні досягнення у систематизації керамічних колекцій та охарактеризовано сучасний їх стан.

Ключові слова: Дніпро-Донецький Лісостеп, скіфський час – VII–IV ст. до н. е., ліпний посуд.

Постановка проблеми. Починаючи з перших розкопок курганів та поселень скіфського часу у Лісостепу у дослідників все актуальнішими ставали питання історичного осмислення здобутих знахідок. Найбільш гострими залишались проблеми генезису культурних традицій, напрямків розселення племен та характеру міжкультурних контактів. Важливу роль в цих обговореннях відіграв саме ліпний посуд, що як продукт домашнього виробництва віддзеркалює різні етнокультурні процеси.

Метою дослідження є аналіз процесу формування колекцій археологічної кераміки у лісостеповій частині межиріччя Дніпра та Дону. Цей процес нерозривно пов'язаний з науковими розкопками як поселенських, так і поховальних пам'яток. Паралельно з польовими дослідженнями робились спроби узагальнити, систематизувати, порівняти отримані під час дослідження матеріали, розглядались окремі аспекти гончарного виробництва. В історії розкопок археологічних пам'яток виділяються етапи, для яких характерні певні особливості методики досліджень та обробки матеріалів. Знакові трагічні події вітчизняного та світового масштабів помітно вплинули на долю колекцій давніх знахідок: багато з них були втрачені, розділені державними кордонами. Головним завданням даного дослідження є окреслення вищезгаданих етапів та висвітлення подій, пов'язаних з накопленням та систематизацією колекцій ліпного посуду, що походять з археологічних розкопок [85].

Виклад основного матеріалу. *Перший етап* розкопок пам'яток скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу розпочався з 70-х років XIX ст. та тривав до 1917 р. (до Жовтневої Революції). Для цього періоду характерна значна кількість непрофесійних досліджень, та так зване «археологічне збиральництво» [64, с. 31–34]. Організаторами розкопок нерідко виступали землевласники, які не мали необхідних навичок.

В 1869 р. досліджено курган біля с. Коротич в басейні р. Сіверський Донець [62, с. 130]. Одні з перших розкопок були проведені О. П. Гамалією та Г. С. Кир'яковим

в 1870 та 1873 рр. – курган Поставмуки [64, с. 237] та поміщиком Т. В. Кібальчичем який в 1875 – 1876 рр. розкопав 71 курган могильника Аксютинці. Останні були опубліковані у вигляді каталогу, де речі були систематизовані без прив'язок до комплексів [34]. У 1879, 1888-1889 рр. Д. Я. Самоквасовим досліджено 84 кургани з похованнями скіфського часу у Посуллі: біля пунктів Аксютинці, Великі Будки, Герасимівка, Лозова, Медвежье, Ромни, Сурмачівка, Ярмолинці [61, с. 94–114]. Ці роботи проведені на більш вищому методичному рівні, значна частина комплексів містила ліпний посуд.

У 1879 р. два кургани біля с. Гінці (ур. Княжа Гора) були розкопані Г. С. Кир'яковим [64, с. 209]. Ф. І. Камінський в 1882 р. дослідив курган в Лубнах (ур. Замок) [64, с. 216–218]. Велика кількість поховань скіфського часу басейну р. Сула розкопана роменським поміщиком С. А. Мазаракі в 1883 – 1897 рр., 1905 та 1907 рр. Це могильники Аксютинці, Попівка, Чеберяки, Ярмолинці, Великі Будки, Вовківці, Басівка, Плавинищі, Римово Болото, Сербин, Хмелеве [33, с. 20–21]. З понад 100 розкопаних курганів, більшість містить зовсім поверхневу інформацію. Ф. І. Камінським розкопано 12 курганів в могильнику Лубни (ур. Лиса Гора) в 1881 та 1883 рр. та три насипи біля Мгарського монастирю 1889 р. [64, с. 219–230]. Також незначні за масштабами дослідження на Посуллі в кінці ХІХ ст. проводились іншими археологами: В. Б. Антоновичем (Борзна в 1881 р. та Аксютинці в 1886 р, відповідно 2 та 6 курганів), І. А. Лініченко в 1898 р. (Великі Будки, Вовківці, Сурмачівка, відповідно 2, 4 та 1 курган), М. Авенаріусом в 1895 р. (Поставмуки – 6 курганів), А. Лютецьким та С. К. Кульжинським один насип у Хитцях в 1896 р., ряд курганів в Аксютинцях розкопано в 1897 – 1899 рр. Хвойкою [33, с. 20–22, 40]. Загалом, в період з 70-х років ХІХ ст. до 1917 р. в Посуллі розкопано 95% курганів за всі роки досліджень в регіоні.

Наприкінці ХІХ ст. розпочинаються дослідження курганів у Придніпровському терасовому Лісостепу. Ряд поховань скіфського часу зафіксовано В. В. Хвойкою біля с. Келеберда, Вереміївка [69, с. 2–3]. Один курган біля с. Гладківщина досліджений М. Е. Бранденбургом [12, с. 146].

У басейні р. Ворскла перші наукові розкопки пов'язані з І. А. Зарецьким, який у 1887 – 1889 рр. провів дослідження 18 курганів біля сіл Лихачівка, Лапівщина (Великі Будища), та Війтівка [29; 42]. В басейні р. Сіверський Донець ним же розкопаний один курган біля с. Лютівка в 1888 р. [62, с. 131]. Один насип в Поворсклі досліджений О. О. Бобринським в Глинищі в 1895 р. [9, с. 24–25]. М. Е. Бранденбург розкопав одне поховання скіфського часу в Печенігах – к. 254 в 1892 р. [12, с. 164]. Однак масштабні роботи цього дослідника відбулись на початку ХХ ст. в Посуллі (могильники Басівка, Вовківці, Аксютинці, Кулешівка, Плавинищі – відповідно 11, 6, 5, 1 та 2 кургани) та на Пслі (чотири кургани біля с. Броварки) [12, с. 143–155]. Значна частина досліджень курганних пам'яток була приурочена до проведення Археологічних з'їздів у Харкові, Катеринославі та Чернігові. Так, Е. М. Мельник проведені розкопки на могильнику Кириківка, В. Е. Данілевичем біля хут. Покровський, Д. І. Багалієм біля хут. Настільний (відповідно 6, 4 та 12 курганів з комплексами скіфського часу) [48, с. 673–744; 26, с. 16; 7, с. 369–378]. Масштабні роботи, що для свого часу відрізняються якістю методики дослідження,

здійснені в 1906 р. В. О. Городцовим в околицях Більського городища: курганні групи Скоробір, Осняги, Саранчове поле, Блажки [24, с. 93–161]. Кургани сіверськодонецького регіону досліджувались на початку ХХ ст. О. М. Покровським (Роздольне – 3 насипи) та Е. П. Трефільєвим (10 курганів біля м. Дергачі) [68, с. 102; 62, с. 130].

В Посуллі на поч. ХХ ст. незначні дослідження здійснювали Д. І. Еварницький (Будинівка – 2 насипи), М. О. Макаренко (Малі Будки – 4 насипи в 1906 р.), Г. Я. Стелецький (курган біля с. Снітин в 1907 р.) [33, с. 22; 64, с. 240]. В басейні р. Псел на Броварківському могильнику працювали В. В. Хвойка та М. О. Макаренко, всього досліджено 13 курганів [16, с. 29-30].

В передреволюційні роки масштабні розкопки проводяться археологом В. М. Щербаківським. В 1911 р., він досліджує курган біля с. Карлівка в Поворсклі, в 1912 р. в районі Мгарського монастирю, в 1914 р. біля с. Гінці, в 1917 р. в Городищі Лохвицького повіту (відповідно 3, 3 та 7 курганів) на Посуллі, в 1913 та 1915 рр. ряд могильників в Придніпровському терасовому Лісостепу: Великий Круполь – Лукаші, Велика Березанка, Пилипчичи, Софіївка (відповідно 19, 1, 8 та 1 кургани) [41]. Окрім В. М. Щербаківського, в цей час незначні розкопки курганів проведені братами Горвицями біля Городища в басейні р. Сула в 1913-1915 рр. та О. С. Федоровським досліджено один курган біля с. Вільшани на Сіверському Донці в 1913 р. [33, с. 22; 72, с. 86].

Поселенські пам'ятки на першому етапі в основному залишались поза увагою дослідників. За іронією долі, перше поселення скіфського часу в Дніпро-Донецькому Лісостепу було розкопано В. Е. Данілевичем в 1901 р. випадково. Дослідник прийняв 8 зольних пагорбів біля с. Буди на Сумщині за кургани [46, с. 55]. Невелика траншея закладена на Басівському городищі М. О. Макаренко в 1906 р. [32, с. 48]. З точною фіксацією знахідок у розкопі, та їх детальною характеристикою, проведені розкопки зольників на Західному укріпленні Більського городища та біля хут. Блажки в 1906 р. В. О. Городцовим. Їм же вперше наведена характеристика керамічних матеріалів з розкопок на Більському городищі [24, с. 153–154].

Перші розкопки пам'яток скіфського часу в Дніпро-Донецькому Лісостепу збігаються за часом з процесом становлення археології як науки. Впровадження Археологічних з'їздів та постановка перших проблемних питань зіграли важливу роль в цьому процесі. Частина археологів, яких можна вважати постатями, що випередили свій час, працюють над вдосконаленням методики археологічних досліджень (В. О. Городцов, І. А. Зарецький, М. О. Макаренко, М. Е. Бранденбург). Однак, більшість дослідників, не розуміючи важливості точної фіксації, продовжували займатись «добуванням речей». Основна увага дослідників була прикута до давніх поховань, що давали цінні та естетичні предмети, в той же час ліпний посуд часто залишався на місці розкопок.

На матеріалах дореволюційних розкопок зроблені перші узагальнюючі праці. О. А. Спіцин вперше розділив поховальні пам'ятки Північного Причорномор'я та Кубані на хронологічні групи з характеристикою відповідних предметів матеріальної культури, серед яких відмічені тенденції розвитку ліпного посуду [62].

Спроба однієї з перших класифікацій ліпного посуду могильника Кириківка зроблена Е. М. Мельник [48, с. 680–684].

Час перших польових досліджень збігається зі становленням музейної справи. У другій половині XIX ст. українські музеї поступово перетворюються на осередки наукових досліджень [27, с. 2]. Впровадження Археологічних з'їздів сприяло появі нових та реорганізації старих музеїв. «Українське археологічне збиральництво мало яскраво виражене наукове спрямування» [64, с. 34]. Саме завдяки цим процесам велика частина матеріалів польових досліджень 60-х рр. XIX – початку XX ст. залишилась на території України.

Другий період розпочався одразу після закінчення Громадянської війни в 1922 – 1923 рр. та тривав до подій Великої вітчизняної війни. Цей етап характеризується дуже обмеженими розкопками. Найбільші за масштабом дослідження проведені в басейні р. Сіверський Донець і пов'язані передусім з ім'ям О. С. Федоровського. В 1923 – 1925 рр. ним проведені розкопки на могильниках Люботин, Липовий Гай, Огульці, Велика Гомольша і курган в околицях м. Полтава [72, с. 34, 61, 129; 40]. Збереглися лише щоденники та окремі записи, що зберігаються у науковому архіві Інституту археології НАН України (фонд № 7).

В 1924 – 1929 рр. полтавський археолог М. Я. Рудинський дослідив 31 курганний насип на могильнику біля с. Мачухи [37, с. 146]. На пізньоскіфському могильнику біля с. Сеньківка в Придніпровському терасовому Лісостепу 17 курганаів розкопала в 1926 – 1927 рр. В. Е. Козловська [56]. В Посуллі в цей час розкопано лише два кургани – І. Я. Плєскачовим в 1927 – 1928 рр. біля сіл Хитці та Луки [33, с. 147]. Поховання скіфського часу досліджене В. Грінченком в 20-х роках XX ст. – Кисла Балка в басейні Ворскли [36, с. 83]. В 30-ті роки XX ст. розкопки в басейні Сіверського Дінця проводяться харківським археологом І. М. Луцкевичем: в 1935 р. досліджений курган в м. Харків на Холодній Горі, в 1939 р. насип біля с. Циркуни, і в 1940 р. – один курган на Старомерчанському могильнику [72, с. 35, 131]. С. А. Семенов-Зусер в 1938 р. розпочав роботи на Люботинському могильнику [13, с. 219–227]. З розкопок на поселеннях відомі лише дослідження М. О. Макаренка та О. К. Тахтая в 1927 р. біля с. Зруб [20, с. 258].

Перша спеціальна праця, присвячена ліпному посуду скіфського часу – робота О. Потапова, в якій розглянута архаїчна кераміка прикрашена геометричним орнаментом з розкопок В. О. Городцова на Більському городищі [84]. Автор вперше наводить думку про генетичний зв'язок цього посуду з культурами європейського Гальштату.

З другим періодом пов'язаний початок трагічної долі археологічних колекцій. Багато спеціалістів вимушені припинити свою діяльність. Їх місце займають нові «обмежено-освічені» співробітники, які нерідко сприяли розкраданню фондів [64, с. 191]. Під час Другої світової війни значна частина археологічних зібрань, що зберігалась в музейних установах України, була депаспортизована, втрачена під час бойових дій. Частина колекцій відправлялась до Німеччини, деякі з них загублені в дорозі [64, с. 192]. Найбільше не пощастило фондам Полтавського краєзнавчого музею – 21–23 вересня 1943 р. окупантами було вчинено пожар, в результаті чого багато речей втрачено безповоротно [64, с. 193]. 14 лютого 1943 р. у вогні

опинилась Археологічна виставка в Харкові [52]. В результаті згаданих подій, основна маса матеріалів з розкопок довоєнного часу була або втрачена, або виявилась непридатною для подальших досліджень.

Третій етап в дослідженні лісостепових пам'яток розпочався одразу після закінчення Другої світової війни, верхній рубіж його окреслений початком 90-х років ХХ ст. Матеріали розкопок цього періоду складають основу джерельної бази ліпного посуду, що збереглась до наших днів. Розпочинаються планомірні дослідження відкритих поселень та городищ скіфського часу, а також комплексні роботи по вивченню окремих мікрорегіонів, які поєднують паралельні розкопки як поховальних так і поселенських пам'яток. Цей період відрізняється найбільш масштабними та якісними дослідженнями у порівнянні з попередніми.

Вже з 1946 р. поновлює свої дослідження М. Я. Рудинський. Археологом проведені невеликі розкопки на поселенні ранньоскіфського часу Мачухи та однойменного курганного некрополю [37]. В цьому ж році І. І. Ляпушкіним зафіксований шар скіфського часу при розкопках в м. Полтава на Соборній площі [46, с. 126]. В 1947 р. Верхньосульська експедиція під керівництвом В. А. Іллінської здійснила роботи на Басівському городищі [32].

З 40-х років ХХ ст. поновлюються розкопки в басейні Сіверського Дінця. З 1945 р. продовжуються роботи на Люботинському курганному некрополі, а в 1948 – 1949 рр. на городищі та могильнику Велика Гомольша [71, с. 138]. В 1948 р. охоронні розкопки проведені археологом І. Ф. Левицьким на поселенні в м. Мерефа та на поселенні Саржин Яр [72, с. 33–34].

І. І. Ляпушкіним на поселенні Пожарна Балка-2 в 1949 р. майже повністю розкопаний один зольник та частина іншого, що дали цікавий матеріал ранньоскіфського часу [46, с. 99–125]. В Придніпровському терасовому Лісостепу у 1948 р. експедицією Інституту археології у складі В. М. Даніленко, А. Д. Столяра та Л. В. Нудельмана досліджено три кургани з похованнями скіфського часу біля с. Єрківці, в цьому ж році М. Ю. Захарук розкопав один насип біля с. Софіївка [69, с. 4]. В Посуллі Є. В. Махно в 1949 р. здійснила дослідження двох курганів біля с. Малі Будки [33, с. 22].

З початку 50-х років ХХ ст. масштабні археологічні дослідження пам'яток скіфського часу в басейні р. Сіверський Донець пов'язані з ім'ям аспіранта, а згодом викладача Харківського університету Б. А. Шрамко. Проведені розкопки на ряді пам'яток: городища Караван (1950, 1954-1955 рр.), Мохнач (1953 р.), Коропові хутори (1954 р. продовжені в 1970 р.), поселення Островерхівка (1951, 1953 рр.), Шовкова (1957 – 1958 рр.), досліджене житло на багатощаровому поселенні Шмарівка (1951 р.). Паралельно проводяться розкопки поховальних пам'яток: Люботинський могильник (1950 р. – три насипи), Островерхівка (1952 – 1953 рр. – п'ять курганів, та один в 1951 р. досліджений Б. А. Рибаківим), курган біля с. Санжари (1955 р.) [25, с. 8–9]. В 1953 – 1954 рр. ряд досліджень на пам'ятках сіверськодонецького регіону здійснені московським археологом П. Д. Ліберовим – розкопки восьми курганів біля с. Черемушна та городища в уроч. Городище [45, с. 5–85].

В Поворсклі дослідження 50-х років пов'язані з діяльністю Г. Т. Ковпаненко: розкопки на поселеннях Кучмівка, Олефірщина та багатошаровій пам'ятці Хухра (1953, 1955 рр.) [36]. В 1958 – 1960 рр. експедицією Московського університету під керівництвом Б. М. Гракова поновлюються дослідження Західного Більського городища [75, с. 9]. В тому ж 1958 р. тут розпочала розкопки Скіфо-слов'янська експедиція Харківського університету на чолі з Б. А. Шрамком, а з 1959 р. основна увага зосереджена на Східному укріпленні. Роботи з невеликими перервами тривали до 1994 р., вивчена значна частина городища – біля 40 тис. кв. м., що дало дуже цінний для всебічного вивчення матеріал [75, с. 164]. В 1954 р. лівобережною групою Середньодніпровської експедиції на чолі з В. А. Іллінською проведені польові дослідження в басейні р. Псьол: на Книшівському городищі та два кургани могильника Дудчанці [31, с. 241–249]. В 1959 р. розкопано один курган біля с. Крячківка на р. Удай [33, с. 22].

В 1957 та 1959 рр. В. А. Іллінською продовжені роботи на Басівському городищі [32]. Перу цієї ж дослідниці належить перша узагальнююча систематизація ліпного посуду з поховальних пам'яток Посулля [30]. Зібрані майже всі збережені на той час матеріали з дореволюційних розкопок, у наукових фондах Державного історичного музею в Москві, Київського історичного музею та Державного Ермітажу. Вперше були виділені локальні особливості окремого мікрорегіону Лісостепової Скіфії, простежені хронологічні зміни. Посуд з Посульських курганів розділений на основні групи (горщики, миски, корчаги та ін.), більш дрібна класифікація відсутня.

Зробивши перерву в дослідженнях Більського городища, Б. А. Шрамко у 1961 – 1964 рр. концентрує увагу на комплексних розкопках Люботинського городища та могильника. За чотири польових сезони було розкопано 7193 кв. м [78, с. 9–11]. На Люботинському курганному могильнику в 1962 р. досліджено 10 насипів. Роботи меншого масштабу здійснені на Циркунівському городищі (1961 – 1962 рр.) та ряді курганних груп: Велика Данилівка (1960 р.), Велика Гомольша (1967 – 1969 рр.), розкопано відповідно 1, 1 та 8 курганів [25, с. 9].

В басейні Ворскли Б. А. Шрамком проведені роботи на Західному Більському городищі в 1967 – 1968 рр. [75, с. 9]. З 1968 р. починається самостійна польова діяльність А. О. Моруженко. Вона проводить невеликі розкопки на городищах Сосонка-1, Кам'янка та на Західному укріпленні Більського городища на зольнику № 40 [49]. В період з 1969 по 1975 рр. дослідниця проводить планомірні дослідження на городищі Полкова Микитівка [51]. В 1965 р. Б. А. Шрамко розпочинає розкопки могильника Скоробор, продовжені в 1972, 1975 та 1979 рр. [77, с. 102–126].

У монографії Б. А. Шрамка «Древности Северского Донца» автор приділив увагу систематизації ліпного посуду скіфського часу. Була запропонована досить проста типологія кераміки, зроблені візуальні спостереження за деякими технологічними прийомами виготовлення та намічена тенденція хронологічних змін у гончарній традиції [71, с. 216–222]. На матеріалах розкопок городища в уроч. Городище П. Д. Ліберов розробив типологію ліпної кераміки, основу на морфологічних відмінностях різних частин посудин [45, с. 47–60]. Г. Т. Ковпаненко розробила першу класифікацію ліпного посуду басейну Ворскли. Окремо розглянута кераміка з

шарів VII – VI, V, та IV-III ст. до н. е., наведений широкий на той час круг аналогій з пам'яток сусідніх регіонів [36, с. 110–127].

В 70-ті роки XX ст. пам'ятки скіфського часу басейну р. Ворскла привертають увагу аспіранта Харківського університету, а потім викладача Донецького університету В. П. Андрієнка. В 1974 р. ним проведені розкопки на поселенні Олефірщина-3 [2]. З 1975 до 1991 р. (з невеликими перервами) експедиція Донецького університету на чолі з В. П. Андрієнко здійснює планомірні розкопки ранньоскіфського поселення з зольниками Пожарна Балка-2. Нажаль, ці матеріали досі відомі дослідникам лише з коротких повідомлень та тез [3]. Чотири поховання скіфського часу в 1975 р. дослідила А. О. Моруженко на могильнику Куп'єваха [11, с. 4]. В 1977 р. розпочаті систематичні дослідження Коломацького городища на чолі з В. Є. Радзівською. Розкопки городища з перервами тривали до 1997 р., та дали дуже цікаві матеріали не тільки для вивчення матеріальної культури, побуту та господарства, а й важливу інформацію для реконструкції подій фіналу скіфського часу в Лісостепу [60]. В 1979 р. поряд з цим городищем розкопані два кургани. Впродовж 1977-1983 рр. експедицією під керівництвом А. О. Моруженко досліджено 5186 кв. м. на поселенні Лихачівка. Б. А. Шрамком проведені рятивні розкопки зруйнованих курганных поховань біля сіл Пархомівка в 1971 р. та Козіївка в 1974 р. [72, с. 106–107].

Культурний шар скіфського часу та наземне приміщення пізньоскіфського часу зафіксовано співробітником Харківського історичного музею Є. В. Пузаковим на багатошаровому поселенні Світличне-1 [58, с. 3–9]. В 1972 р. проведені охоронні дослідження в зоні затоплення Травянського водосховища на поселенні Проходнянське-1 [25, с. 9]. В. Є. Радзівська в 1975 р. здійснила дослідження одного зольника на поселенні Мисове-1 [25, с. 10]. Розкопки курганів сіверськодонецької групи пам'яток в 70-ті роки XX ст. проводяться співробітниками Харківського історичного музею. Н. Г. Коленченко в 1973 р. розпочала роботи на Протопопівському могильнику, які були продовжені В. Г. Бородуліним. В 1977 та 1979 рр. ним досліджено 3 кургани на місці будівництва мікрорайону Салтівка № 524 в м. Харкові [25, с. 10–11]. Цим же археологом здійснені масштабні дослідження Пісочинського курганного могильника – за період 1978 – 1980 рр. вивчено 34 насипи. Завдяки монографічній роботі Л. І. Бабенко виданій в 2005 р., матеріали цих досліджень отримали друге життя [6]. Окрім цього, в 70-ті роки XX ст. кілька поховальних комплексів регіону досліджено Б. А. Шрамком: зруйноване поховання біля с. Сніжків в 1976 р. та охоронні розкопки трьох курганів з комплексами скіфського часу біля с. Веселе в 1978 р. [72, с. 15; 25, с. 11].

В 60-70-ті роки XX ст. поновлюються польові роботи в Придніпровському терасовому Лісостепу. Розкопки курганів 1961 – 1965 рр. пов'язані з ім'ям О. І. Тереножкіна. Основна увага київського археолога привернута до могильників північної частини цього регіону (Бориспільський район Київської області): Іванків, Старе, Любарці, Єрківці (відповідно 5, 11, 1 та 1 курган) [69, с. 5]. В 1974 – 1975 рр. охоронні розкопки в зоні будівництва зрошувальних систем здійснює Бортничеська археологічна експедиція під керівництвом В. О. Круца. Досліджені насипи на

могильниках: Мирне (1974 р.), Любарці (1974 р.), Поділля (1975 р.); Веселинівка (1975 р.). Серед них поховання скіфського часу виявлені у 12 курганах [69, с. 9–11].

В басейні Псла один курган з двома похованнями скіфського часу досліджено експедицією під керівництвом В. Ю. Мурзіна, біля смт. Велика Богачка в 1979 р. [17, с. 11].

У 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. на ряді поселенських пам'яток Поворскл'я продовжуються багаторічні планомірні розкопки (Східне Більське, Коломацьке городища, поселення Пожарна Балка-2, Лихачівка). З 1987 р. розпочинаються польові дослідження зольників на Західному укріпленні Більського городища на чолі з І. Б. Шрамко, які тривають до сьогодні. У 1987 р. П. Я. Гавриш провів розкопки на поселенні Саранчівка [17, с. 12]. І. М. Кулатовою, під час охоронних робіт на Соборній площі в м. Полтава в 1990 р., зафіксовані шари скіфського часу [20, с. 263]. Б. А. Шрамком в 1980 – 1981 рр. організовані дослідження 6 курганів в окрузі Більського городища: група Перещепине та Більський некрополь «А» [77]. Полтавськими археологами Л. М. Луговою, І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненьком проведені розкопки 15 курганів межиріччя річок Ворскли та Псла: Василівка (1981 р.), Олефірщина (1985-1989 рр.), Баранівка (1986 р.) [39]. Паралельно з розкопками поселення Пожарна Балка-2, В. П. Андрієнко звертається до однойменного могильника, дослідивши в 1980, 1983-1984, 1989-1991 рр. – 11 курганів [4]. У 1980 р. С. І. Берестневим розпочаті роботи на могильнику Куп'єваха, продовжені в 1992-1993, 2000-2002 рр. [11, с. 3–5]. В 1983 р. експедицією на чолі з А. О. Моруженко розкопане поховання ранньоскіфського часу в кургані біля с. Лихачівка [50, с. 111–119].

Комплексні дослідження Книшівського городища здійснені експедицією Полтавського педагогічного університету під керівництвом П. Я. Гавриша. Протягом 1988 – 1993 рр. була вивчена значна частина пам'ятки та розкопано 5 курганів Броварківського могильника [17, с. 13].

В басейні Сіверського Дінця у 80-х – початку 90-х роках цілеспрямовані розкопки пам'яток скіфського часу майже не проводились. В. Г. Бородуліним в 1982 р. розкопаний курган біля с. Коротич [25, с. 11]. Одне поховання скіфського часу досліджено біля с. Новий Мерчик в 1984 р. [76]. Дев'ять поховань виявлено під час охоронних робіт експедиції Харківського університету під керівництвом Ю. В. Буйнова на могильниках Мала Рогозянка та Рідний Край в 1989 р. [8, с. 11]. На поселенні Липовий Гай у 1988 р. при випадкових обставинах виявлено дві гончарні печі [59].

Продовжується вивчення поховальних пам'яток Придніпровського терасового Лісостепу. В 1980 р. Л. М. Луговою розкопаний один курган скіфського часу біля с. Орлик [69, с. 6]. В 1983 р. загін Черкаської експедиції, яку очолював О. С. Біляїв, провів охоронні роботи перед будівництвом Прохоровської зрошувальної системи – розкопки курганних груп біля с. Бубнова Слободка (4 насипи з похованнями скіфського часу) [69, с. 7]. Впродовж 1982-1983, 1987-1989 рр. ряд курганних могильників досліджувалось експедицією Черкаського обласного краєзнавчого музею під керівництвом В. П. Григор'єва: Гладківщина, Ірклів (по три поховання скіфського часу), та по одному комплексу раннього залізного віку зафіксовано в

курганних групах Придніпровське, Мала Бугрімка, Подільське, Лящівка [69, с. 7]. В 1986 р. співробітниками експедиції Інституту археології на могильнику Домантове виявлено впускне поховання пізньоскіфського часу [69, с. 7].

Поодинокі дослідження поховальних пам'яток проведені на Посуллі. Розкопки могильника Риги здійснені експедицією під керівництвом М. М. Чередниченка в 1983 р. [70]. В 1984 р. І. М. Кулатовою вивчено курган скіфського часу біля с. Єнківці. В уроч. Монастирське біля с. Мгарь в 1989 – 1990 рр. проведені дослідження трьох насипів, що містили комплекси раннього залізного віку [38].

З'являється ряд нових праць, присвячених вивченню кераміки Лісостепової Скіфії. Б. А. Шрамко, узагальнивши матеріали своїх багаторічних досліджень Східного укріплення Більського городища, розробив класифікацію ліпного посуду [73]. Окремим розділом подана методика первинної обробки та систематизації кераміки у посібнику «Археология раннего железного века Восточной Европы» [74, с. 39–74]. Розроблена система кодування форм посуду та їх окремих елементів, опису технологічних ознак, що заносяться в бланк обліку. Ряд дослідників поселень та городищ також роблять спроби систематизації масового матеріалу: класифікація ліпного посуду городища Полкова Микитівка запропонована А. О. Моруженко [51, с. 45–48]; П. Я. Гавриш присвятив окрему працю керамічному набору з розкопок поселення Саранчівка [15].

Таким чином, саме результати досліджень третього періоду складають на сьогодні основу джерельної бази для вивчення ліпного посуду, а методичний рівень фіксації масового матеріалу більшості розкопаних пам'яток відповідає сучасним вимогам до його обробки. Керамічні колекції зберігаються у фондах ІА НАНУ, Музею археології та етнографії Слобідської України, Харківського історичного музею, Полтавського історико-краєзнавчого музею, Роменського краєзнавчого музею, Музею-заповіднику українського гончарства, Черкаського обласного краєзнавчого музею, Донецького університету, Державного історичного музею Москви.

Четвертий період пов'язаний з розпадом СРСР в 1991 р. В перші роки становлення нових незалежних країн, на території України спостерігається значне зменшення обсягів польових робіт. В основному продовжують свою діяльність експедиції, створені ще в попередні роки на базі вищих навчальних закладів та дитячих гуртків. Це розкопки Східного та Західного укріплень Більського городища, Коломацького та Книшівського городищ.

Після значної перерви, здійснені дослідження на поселенських пам'ятках Посулля. Впродовж 1992 – 1995 рр. тут працює експедиція «Сула» під керівництвом Ю. В. Болтрика. Проведені розкопки на Басівському городищі [10, с. 40]. В 1992–1993 рр. загоном на чолі з В. П. Білозором досліджувалось Свиридівське городище [19]. Впродовж 1993 – 1995 рр. експедицією Державного музею-заповідника українського гончарства під керівництвом А. В. Гейка та Ю. В. Болтрика проведені польові роботи на Глинському городищі та розкопано два кургани біля с. Сурмачівка [21].

Масштабні охоронні роботи в Посуллі, які торкнулись і пам'яток скіфського часу, здійснені протягом чотирьох польових сезонів (2002 – 2005 рр.) Лівобережною

комплексною експедицією під керівництвом Г. В. Жарова. Розкопано 3 поселення: Матяшів Яр 2 (25 000 кв. м.), Матяшів Яр 3 (800 кв. м.), Кут (4 000 кв. м.). Матеріали розкопок введено до наукового обігу лише у вигляді коротких повідомлень [28].

В басейні р. Ворскла експедицією Полтавського педагогічного інституту під керівництвом П. Я. Гавриша в 1996 р. здійснені розкопки зольника на поселенні в уроч. Царина Могила. З 1993 р. польові дослідження околиці Більського городища проводить спільна експедиція Інституту археології НАНУ та Німецького науково-дослідного товариства. Впродовж 1993 – 2002 рр. здійснені розкопки Перещепинського могильника (19 курганів); в 1994 р. – два кургани Більського курганного некрополя «Б»; в 1997 – 2005 р. досліджено 4 зольники на поселенні в уроч. Царина Могила; в 1999 – 2001, 2004 рр. проведені роботи на поселенні Лісовий Кут в межах Великого Більського городища; в 2003 – 2006 рр. – розкопки 5 курганів в ур. Марченки [47; 66].

Значна частина польових досліджень пам'яток скіфського часу в Поворсклі здійснена археологами м. Полтава. В 1994 – 1995 рр. співробітниками експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології (ЦОДПА) управління культури Полтавської облдержадміністрації проведені розкопки на Більському некрополі «Б» (4 кургани); групи курганів біля с. Карпусі (2 насипи з похованнями скіфського часу); в 1995 р. – кургану в ур. Марченки, в 1999 р. – один насип на Більському курганному некрополі «Г»; в 1998-1999 рр. дослідження поселення Глинське [63, с. 24–34].

Експедиція Полтавського педагогічного інституту на чолі з П. Я. Гавришем впродовж 1997 – 2003 рр. досліджує зольник 7 на Західному укріпленні Більського городища [18].

На початку ХХІ ст. продовжує польові роботи експедиція ЦОДПА. В 2000 – 2002 рр. під час охоронних досліджень вивчено 17 поховань могильника Перещепине; в 2000 р. розкопки трьох курганів біля с. Малий Тростянець проведені загоном під керівництвом А. В. Гейка; в 2001 р. рятівні дослідження на поселенні Холодівщина та Лісовий Кут [22, с. 97; 44].

В 2001 – 2002 рр. Сумською археологічною експедицією здійснені дослідження поселення та кургану біля с. Зарічне Сумської обл. [57]. В 2005 р. експедиція Інституту керамології розкопала курган поблизу с. Опішне [35].

В 2006 – 2007 рр. співробітниками Історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом В. В. Приймака досліджено по одному похованню на Перещепинському могильнику та Більському курганному некрополі «Г» [44, с. 173-175]. В 2008-2009 рр. ними ж проведені рятівні наглядові роботи на поселенні в уроч. Поле 2-ї бригади (територія Великого Більського городища) [65]. В 2009 р. експедиція Інституту керамології здійснила рятівні розкопки кургану біля с. Малий Тростянець і на могильнику скіфського часу та черняхівської культури біля смт. Шишаки.

На сьогоднішній день планомірні дослідження пам'яток раннього залізного віку в басейні Ворскли проводить експедиція Харківського національного університету під керівництвом І. Б. Шрамко на Західному Більському городищі [напр.: 82].

В Придніпровському терасовому Лісостепу незначні матеріали отримані внаслідок охоронних робіт в зонах забудови. Три впускних поховання виявлено під час охоронних розкопок курганів на могильниках Волошине-3 та Волошине-2 у 2003 та 2005 рр.; Солонці (одне поховання в 2007 р.); Мала Кормилиця (одне поховання в 2008 р.) [67, с. 365–371].

В басейні р. Сіверський Донець дослідження пам'яток раннього залізного віку поновлюються з 1993 р. В 1993 – 1994 рр. сумісною експедицією Харківського університету та Люботинського історико-краєзнавчого музею проведені планомірні розкопки курганних могильників в районі Люботинського городища: Люботинського та Гієвського, в уроч. Соломахівка та біля ст. Совнаркомівська (досліджено відповідно 7, 10, 4 та 2 насипів) [8, с. 11–12]. В 1994 р. в кургані біля с. Дуванка виявлено поховання ранньоскіфського часу (розкопки Б. А. Шрамка) [8, с. 11]. З 1999 р. Середньовічна археологічна експедиція Харківського педагогічного університету під керівництвом В. В. Колоди здійснює польові роботи, направлені на вивчення шарів салтівської культури, на багатошарових пам'ятках, що ведуть своє походження зі скіфського часу: городища Мохначанське (з 1999 р.) Водяне (2002 – 2003 рр.), в Коропові Хутори (2003 – 2004 рр.) [25, с. 13]. Встановлено, що в пізньоскіфський період, ці пам'ятки були майже не заселені та використовувались як сховища.

Значна кількість поховань доби раннього заліза досліджена Мерчанською археологічною експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом О. В. Бандуровського: поховання біля с. Олександрівка (1998 р.); курганні групи Старий Мерчик (група 3), Бистре, Одринка, Паньківка, Санжари, Люботин (1999 р.) (23 поховання); в 2000 р. здійснені роботи на могильнику Старий Мерчик (група 4), та одного кургану біля с. Тетюшине; ще один насип біля с. Черемушна (група 1) розкопано в 2001 р. Результати цих розкопок викладені в монографічній роботі, де окремо наведено характеристику виявленого ліпного посуду [8, с. 72–75].

Протягом 2001 – 2003 рр. експедиція Харківського університету під керівництвом Ю. В. Буйнова досліджує городище в уроч. Городище та могильники Черемушна, в уроч. Могилки та Круглик [14].

В 2002 р. вивчення одного зольника на поселені Барчани здійснено І. Б. Шрамко [80]. Співробітниками Харківського історичного музею Л. І. Бабенком та В. С. Аксьоновим введено до наукового обігу інформацію про зруйновані в результаті земляних робіт поховальні комплекси: біля смт. Пересічна (в 2004 р.) та біля с. Коротич (в 2006 р.) [1]. В 2005 р. Д. С. Гречко провів невеликі за площею розкопки поселення Горіховий Гай-2 та Циркунівського городища [25, с. 13]. А в 2006 – 2007 рр. під його ж керівництвом, експедицією Харківського університету вивчена значна частина Гришківського могильника (18 поховань у 13 курганах) [25, с. 13].

Починаючи з 2005 р. і до сьогодні, ряд охоронних та наукових досліджень пам'яток скіфського часу в сіверськодонецькому басейні проведено співробітниками Слобідської археологічної служби: поселення Дроб'янське (2005 р.), Саржин Яр (2005 р.), Введенка, Люботин – вул. Цюлковського та вул. Військова (2006 – 2007 рр.) [81, с. 157–162]. Ряд охоронних розкопок в зонах

забудов проведено і в останні роки: в 2009 р. на поселенні Буди, та Молодіжний парк у м. Харків, в 2010 – 2012 рр. на поселенні Новоселівка. В 2007 р. здійснені розкопки одного кургану могильника Старий Мерчик під керівництвом В. М. Окатенко [53]. Протягом 2007 – 2011 рр. проводяться розкопки на Циркунівському городищі.

Четвертий період визначається помітним збільшенням наукових праць присвячених ліпній кераміці Дніпро-Донецького Лісостепу, порушуються нові теми, з'являються спроби узагальнити масовий матеріал з різних мікрорегіонів. З початку 90-х років ХХ ст. ліпний посуд населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя є основним об'єктом дослідження А. В. Гейка. Дослідник робить акцент на реконструкції технологічних прийомів виготовлення кераміки (конструюванні, сушінні, випалу), зроблено серію петрографічних аналізів. Основні результати дослідження виробництва ліпного посуду викладені в дисертаційній роботі в 2008 р. та у монографії [23]. За результатами масштабних розкопок Книшівського городища (1988 – 1993 рр.), П. Я. Гавриш приділив значну увагу керамічному комплексу з найбільш дослідженої пам'ятки Попсілля. Однак, зробивши дрібну класифікаційну схему, дослідник не ставить за мету прослідкувати типологічний розвиток форм та орнаментатії [17, с. 92–93]. У монографічній роботі, присвяченій розкопкам Люботинського городища, Б. А. Шрамко надає узагальнюючу характеристику колекції ліпного посуду: короткий нарис техніки та технології виготовлення, морфологічна класифікація [78, с. 104–117]. І. Б. Шрамко, на основі візуальних спостережень за фрагментами черпаків з розкопок Західного укріплення Більського городища, отримана нова інформація стосовно техніки конструювання цієї категорії посуду ранньоскіфського часу [79]. Л. І. Бабенко присвятив спеціальна статтю ліпному посуду Пісочинського могильника [5]. Над вивченням деяких сторін гончарного виробництва ліпного посуду скіфського часу, а також традиції його декорування, працює А. Л. Щербань [83]. Комплексний розгляд керамічних колекцій пам'яток та мікрорегіонів, розробка морфологічної класифікації, спрямованої на вивчення гончарної традиції у часі, аналіз окремих категорій, а також роль посуду у поховальній обрядності розглянуто у працях К. Ю. Пеляшенка [54; 55].

Отже, четвертий період за масштабами та якістю досліджень не поступається попередньому. Характерною його рисою можна назвати той факт, що значна частина матеріалів, майже одразу після розкопок, публікуються у достатньо широкому обсязі. Виділяється група дослідників, основним напрямком діяльності яких є питання розвитку гончарних традицій та розробка методик для їх вивчення. Всі матеріали з археологічних досліджень 90-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст. зберігаються у фондах музейних та наукових установ центральних та східних областей України (Наукові фонди ІА НАНУ (м. Київ); Полтавський історико-краєзнавчий музей; Музей археології та етнографії Слобідської України (м. Харків); Харківський історичний музей; Науково-дослідна археологічна лабораторія Харківського національного педагогічного університету; Національний музей-заповідник українського гончарства (сmt. Опішне); Роменський краєзнавчий музей.

Висновки дослідження. Отже було зроблено історіографічний огляд та виділено чотири періоди у накопленні та систематизації найбільш масової категорії матеріальної культури скіфського часу – ліпного посуду. Для кожного періоду властиві свої риси, виражені у різних підходах до обліку, зберігання та подальшої систематизації знахідок. Сучасний стан джерельної бази дозволяє визначити обсяги та придатність матеріалів для подальших досліджень.

Список літератури: 1. Аксьонов В.С., Бабенко Л.І. Катакомбне поховання IV ст. до н. е. поблизу смт. Коротич // Тринадцяті Сумцовські читання. – Харків, 2007. – С. 135–138. 2. Андрієнко В.П. Отчет об археологических разведках и раскопках Ворсклинского отряда археологической экспедиции Донецкого государственного университета в 1974 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1974/115. – 11 с. 3. Андрієнко В.П. Раскопки поселения у с. Пожарная Балка // Археологические открытия 1979 года. – М., 1980. – С. 246. 4. Андрієнко В.П. Курганы раннескифского времени у с. Пожарная Балка // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. – Харьков, 1995. С. 43–44. 5. Бабенко Л.І. Глиняний посуд у поховальному обряді Пісочинського курганного некрополю // Український керамологічний журнал. – 2004. – №1 – С. 133–138. 6. Бабенко Л.І. Песочинский курганный могильник скифского времени. – Харьков: “Райдер”, 2005. – 284 с. 7. Багалей Д.И. Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 г. // Труды XII Археологического съезда. – 1907. – Т. 1. – С. 369–378. 8. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). – К.: ИА НАНУ, 2000. – 236 с. 9. Бобринский А.А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях с. Глинища, и на границе губерний Полтавской и Харьковской // Отчет археологической комиссии за 1895 г. – СПб, 1897. – С. 3–128. 10. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Басовское городище – центр Посульского узла памятников // Древности 1995. – Харьков, 1995. – С. 40–49. 11. Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII - IV вв. до н.э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). Харьков: РА-Каравелла, 2001. – 144 с. 12. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок (1889-1902 гг.). – СПб., 1908. – 220 с. 13. Бречка М.Ф. Археологічні дослідження скіфських пам'яток в околицях Люботина // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету. – 1939. – Т. 2. – С. 219–227. 14. Буйнов Ю.В., Гречко Д.С. Некоторые итоги раскопок городища в урочище Городище (к вопросу об исторических судьбах племён бондарихинской культуры) // Археологічні дослідження в Україні у 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 13–17. 15. Гавриш П.А. Керамическая посуда с поселения скифского времени у с. Саранчевка // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины – Полтава, 1989. – С. 49–52. 16. Гавриш П.Я. Розкопки курганів скіфського часу біля с. Броварків на Полтавщині // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – Ч. 1–2. – С. 29–37. 17. Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя. – Полтава: Археологія, 2000. – 232 с. 18. Гавриш П.Я. Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – Ч. 1. – С. 11–20. 19. Гейко А.В. Кераміка скіфського часу Свиридівського городища // Археологія. – 1997. – №2. – С. 106–111. 20. Гейко А.В. З історії вивчення поселень скіфського часу на Полтавщині // Полтавський археологічний збірник – 1999. – С. 252–275. 21. Гейко А.В. Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 149–153. 22. Гейко А.В. Охоронні розкопки на курганному некрополі скіфської епохи біля с. Малий Тростянець // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. – К., 2001. – С. 97. 23. Гейко А.В. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с. 24. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Труды XIV Археологического съезда. – 1911. – Т. 3. – С. 93–161. 25. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – К.: ИА НАНУ, 2010 – 286 с. 26. Данилевич В.Е. Раскопки курганов у хут. Покровского Валковского уезда Харьковской

губернии летом 1903 г. // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – 1908 – Вып. 2. – С. 1–18. **27.** Дворкін І.В. Трансформація музейної справи Наддніпрянщини у 1805 – 1920 рр. (за матеріалами Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній та м. Києва): автореф. дис. канд. іст. наук. – Луганськ, 2009. – 19 с. **28.** Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Дослідження пам'яток скіфського та римського часу у Верхньому Посуллі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – Ч. 1. – С. 89–99. **29.** Зарецький І.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 229–246. **30.** Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М., 1954. – С. 168–185. **31.** Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // Советская археология. – 1957. – Т. 27. – С. 232–249. **32.** Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 48–75. **33.** Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. – К.: Наукова думка, 1968. – 203 с. **34.** Кибальчич Т.В. Древности, указатель к археологическим находкам 1875–1876 гг. – К., 1876. – 46 с. **35.** Коваленко О.В., Луговий Р.С. Курган V ст. до н.е. поблизу селища Опішне Полтавської області: попередні результати дослідження // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – Ч. 2. – С. 52–63. **36.** Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с. **37.** Ковпаненко Г.Т. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині // Археологія. – 1970. – Т. 24. – С. 146–169. **38.** Кулатова И.Н. Новые исследования курганов скифского времени в Посулье // Тезисы докладов и сообщений 1-й Сумской науч. ист.-краев. конф. Суммы, 1990. – С. 17–18. **39.** Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. – М.–Полтава: Вид. Полтавського краєзнавчого музею, 1993. – 108 с. **40.** Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в околицях Полтави // Полтавський археологічний збірник. – 1993. – Ч. 3. – С. 20–24. **41.** Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу на Переяславщині (за розкопками В.М. Щербаківського 1913 р.) // Полтавський археологічний збірник. – 1995. – Ч. 4. – С. 154–166. **42.** Кулатова І.М. Кургани скіфського часу в ур. Лапівщина у Поворсклі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – Ч. 1–2. – С. 26–28. **43.** Кулатова І.М. Поховання скіфського часу у пониззі Сухого Кобелячка // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2009. – Ч. 1. – С. 72–77. **44.** Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. – К., 2010. – 200 с. **45.** Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // Материалы и исследования по археологии. – 1962. – № 113. – С. 7–112. **46.** Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии. – 1961. – № 104. – 383 с. **47.** Махортых С.В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища // Эпоха раннего железного века. – К. – Полтава: ИА НАНУ, 2009. – С. 268–278. **48.** Мельник Е.Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 гг. // Труды XII Археологического съезда. – 1905. – Т.1. – С. 673–744. **49.** Моруженко А.А. Раскопки городищ у сел Сосенка и Каменка // Археологические открытия 1968 – М., 1969. – С. 275. **50.** Моруженко А.А. Скифские погребения в бассейне Ворсклы // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1986. – С. 111–119. **51.** Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // Советская археология. – 1988. – № 1. – С. 33–52. **52.** Нестеренко В.А. Становище музеїв та бібліотек у військовій зоні України в 1941–1943 роках // Вісник Луганського національного педагогічного університету. – 2004. – №8. – С. 66–73. **53.** Окатенко В.М., Буйнов Ю.В. Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 78–90. **54.** Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Ліпний посуд населення сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 22–37. **55.** Пеляшенко К.Ю. Ліпний посуд як елемент поховальної обрядності населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу // Древности 2012. – Харьков, 2012. – С. 134–146. **56.** Покровська Є.Ф. Кургани біля с. Сеньківки // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 139–149. **57.** Приймак В.В., Осадчий Є.М., Берест Ю.М. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 – К.: Шлях, 2002. – С. 40–41. **58.** Пузаков Е.В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в

1971 року // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1971/ 98. – 15 с.

59. Радзиевская В.Е., Шрамко И.Б. Гончарные печи скифской эпохи в бассейне Северского Донца // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 165–166.

60. Радзиевская В.Е. Основные итоги исследования Коломакского городища // Проблемы історії та археології України. – Харків, 1992. – С. 177–179.

61. Самоквасов Д.Я. Могила Русской земли. – М.: Синодальная Типография, 1908. – 275 с.

62. Спицын А.А. Курганы скифов-пахарей // Известия археологической комиссии. – 1918. – Вып. 65. – С. 87–143.

63. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою. – Полтава: Археологія, 1996. – 87 с.

64. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. – К. – Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.

65. Супруненко О.Б., Скорий С.А., Пуголовок Ю.О. Дослідження на поселенні пізньоскіфського часу в уроч. Поле другої бригади у Більську (2008–2009) // Археологічні дослідження в Україні 2009. – К. – Луцьк, 2010. – С. 404–407.

66. Скорий С.А. Селище в ур. Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища // Revista Arheologica. – Vol. 4. – Nr. 1. – Chisinau, 2008. – С. 146–179.

67. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Кургани Нижнього Прип'їлля. – Київ, 2011. – 472 с.

68. Трефільев Е.П. Археологическая экспедиция в с. Дергачи Харьковского уезда в августе 1903 г. // Труды XIII Археологического съезда. – 1907. – Т. 2. – С. 102–103.

69. Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. – К.: Ин-т археологии, 1994. – 53 с.

70. Чередниченко М.М. Отчёт о работе Лесостепной Левобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1983 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983/6. – 38 с.

71. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков: Изд. ХГУ, 1962. – 354 с.

72. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1977. – 155 с.

73. Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археологический сборник Гос. Эрмитажа. – 1983. – Вып. 23. – С. 73–92.

74. Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1983. – 134 с.

75. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 182 с.

76. Шрамко Б.А. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы // Вестник Харьковского университета. – 1988. – Вып. 22. – С. 102–103.

77. Шрамко Б.А. Розкопки курганів 7 – 4 ст. до н.е. поблизу Більська // Археологія. – 1994. – №4. – С. 117–133.

78. Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. – Харків, 1998. – С. 9–140.

79. Шрамко И.Б. Техника конструирования черпаков скифского времени // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – № 2. – С. 19–20.

80. Шрамко И.Б. Исследование округа Люботинского городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2003 – № 2–1 – С. 102–109.

81. Шрамко И.Б., Задников С.А., Пеляшенко К.Ю. Новые исследования памятников скифского времени на Харьковщине // Проблемы археологии Восточной Европы. – Харьков, 2008. – С. 146–163.

82. Шрамко И.Б., Задников С.А. Работы на Западном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К. – Полтава, 2011. – С. 384–385.

83. Щербань А.Л. Декор глиняных виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с.

84. Potapov A. Inkrustierte keramik von Belsk // Eurasia septentrionalis antiquae. – 1929. – № 4. – С. 162–168.

85. У статті подана інформація про всі поховальні пам'ятки скіфського часу, незалежно від наявності або відсутності в них ліпної кераміки, що є важливим для розуміння загальної картини використання ліпного посуду у поховальній обрядності.

Надійшла до редколегії 25. 05. 2013 р.

УДК 903.02 (395+477.5)

Ліпна кераміка скифського часу Дніпро-Донецького Лісостепу: історія формування, систематизації та доля колекцій // К. Ю. Песяшенко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – № 25 (998). – С. 98-113. Бібліогр. : 85 назв.

Стаття посвящена аналізу археологічних джерел скифського часу лісостепової частини межуреччя Дніпра та Східного Дону. Виділено чотири періоди в історії наукових розкопок, які тісно пов'язані з формуванням колекцій лепної посуду – найбільш яскравого етнокультурного індикатора. Розглянуті основні досягнення в систематизації керамічних колекцій та дана характеристика їх сучасного стану.

Ключові слова: Дніпро-Донецька Лісостеп, скифський час – VII – IV вв. до н.е., лепна посуда.

The article is devoted to the analysis of Scythian time archaeological sources of forest-steppe part of the watershed of Dnipro and Seversky Donets. The four periods in the history of scientific excavation are highlighted. They are closely associated with the formation of molded tableware collections, which are the most brightly ethno-cultural indicator. The main achievements in organizing of the ceramic collections are shown, the feature of their current situation is given.

Key words: Dnipro-Donetsk forest-steppe, Scythian time – VII – IV centuries BC, molded tableware.

УДК 94(477.54)

С. Я. ПІЛЯНСЬКИЙ, кандидат в аспірантуру, ПНУ ім. В. Стефаника, (Івано-Франківськ)

ПРОБЛЕМАТИКА СПІЛЬНОГО ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ОБЩИН ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ОУН-УПА, НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ, В ПЕРІОД 1939 – 1943 РР.

В статті висвітлюються основні моменти протистоянь і взаємодопомоги загонів ОУН-УПА, та Єврейських Общин, також проглядається участь Польських Армій. Висвітлюються життєві ситуації в концентраційних таборах. Також подані історіографічні матеріали які дають чітке історичне означення даної проблематики.

Ключові слова: Організація Українських націоналістів, Єврейська община, загони ZEGOTA, Концентраційні табори, співпраця, взаємодопомога.

Актуальність дослідження. Полягає в площині висвітлення проблем, які важко сприймаються в сучасному суспільстві. Дана тематика є гострим дискусійним питанням не тільки для істориків, але і для інших суспільних груп населення. Саме з огляду на дані і своєрідні історичні події в нашому суспільстві і досі не вщухають пристрасті минулої Другої Світової війни. Тому даний конфліктний історичний період потребує гуманних інтерпретацій і призм поглядів з погляду сьогодення.

Постановка проблеми. Останнім часом в українській історичній науці спостерігається помітне зацікавлення гострими історико-суспільними тематиками, зокрема – націоналізмом, антисемітизмом, і проблематикою їх зародження на

© С. Я. Пілянський, 2013

теренах зокрема західної України. Відповідну проблематику і основні її моменти в життєвих проявах ми окреслимо в даній статті.

Метою нашого дослідження є ревізія вітчизняної історіографії та історичної літератури на предмет вивчення, проблем життя ОУН-УПА у відносинах з Єврейськими общинами. Дослідити моменти зародження антисемітизму і негативних проявів націоналізму. Висвітлити моменти взаємодопомоги євреїв і українців у концентраційних таборах на теренах Західної України. Розглянути історіографічні описи даної проблеми.

Виклад основного матеріалу. З початком 1990-х рр., з початком творення історії відвертої, правдивої і сприйнятної різними станами суспільства, у цей час також починає серйозно розвиватися історія дослідження проблематики часів Другої Світової війни, а в основному це вивчення проблеми, конфліктів та дружби українських націоналістів та жертв німецьких загарбників – єврейських общин. Саме такі теми потрібно вивчати і робити висновки, для того щоб помилки людей в історії не повторювались.

В цей період проходила боротьба між військами Польськими, військами Повстанських Націоналістичних Організацій, по території західної України і Єврейськими Общинами які утворювали свої бойові загони для самооборони і захисту від нацистів. Конфлікти між сторонами Польських Військ, Українських ОУН-УПА та загонами ZEGOTA, відображають ситуацію антисемітизму в загонах Польської та Української армії явищем яке було організоване і продумане чи це були приклади поодинокі ненависті до євреїв зі сторони етнічних українців, адже відомі приклади, коли представники єврейського народу були членами ОУН і боролися як проти Нацистів так і проти Червоної армії [5, с. 12-20].

Перші бойові дії та протистояння єврейських общин проти сторін які конфліктують, також поляків і українців, проти нацистів, відбувались уже в класифікації партизанської війни. Багатьом людям довелось витримати, і нажалі, багато не витримало, перших вбивств нацистської машини. А саме відкриття, на території Дистрикту «Галичина» концентраційних таборів і Гетто. Українських євреїв знищували в 3 етапи. На першому, з 22 червня 1941 року до зими 1941-42 рр., нацисти ліквідували переважну більшість євреїв рейхскомісаріату «Україна». На другому – протягом 1942 р. – були знищені майже всі євреї дистрикту «Галичина», генерального округу «Волинь-Поділля» рейхскомісаріату, а також «воєнної зони». На третьому – з початку 1943 р. до визволення України у жовтні 1944 р. – вбивали всіх євреїв, які ще залишилися живими [7, с. 94-114].

Нинішні Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області під час війни входили до складу дистрикту «Галичина», що був частиною генерального губернаторства – Польського. У Галичині Українській окупантами була задіяна так звана «польська» модель, яка передбачала створення довгострокових гетто, куди збирали євреїв із навколишніх місцевостей. «Гетто» – створені окупантами на українських землях були двох типів: «відкритого» і «закритого». Перший тип відрізнявся від другого відсутністю огороження й неповною ізоляваністю євреїв від зв'язків із зовнішнім світом [10, с. 43-57].

Мешканці першого типу гетто, проживали у своїх квартирах разом з родичами. Тоді, як «Закриті» гетто, передбачали переселення всіх євреїв у чітко окреслений квартал або район міста, де вони знаходились би у «володінні» нацистів. Одним із найбільших, найстрашніших на Україні був Янівський табір у Львові. Тут було знищено понад 100 тис. в'язнів, серед них не тільки євреї. У таборі підібралися і керівництво і наглядачі – закоренілі нацисти і «вершки» есесівських бандитів. У неділю вони влаштовували собі розваги: виснажених бранців змушували бігати наввипередки по коридору, дехто, з есесівців, підставляли їм ноги, хто падав – стріляли. Страхітливим випробуванням були п'яні нічні оргії. Наглядачі вривалися у бараки, били, стріляли. Гауптштурмфюрер СС Габауер душив дітей і жінок, а чоловіків за видуману ним же провину – взимку заморожував у бочках з водою. Оберштурмфюрер Вільгауз жив у таборі з дружиною і донькою. Систематично стріляв з балкона канцелярії у в'язнів, потім передавав рушницю дружині, яка теж вправлялася у стрільбі. Іноді, щоб порадувати дев'ятирічну доньку, Вільгауз наказував підкидати дітей, а сам стріляв, як по мішені. Донька плескала в долоні і кричала: «Тату, ще! Тату, ще!» – а він стріляв [11, с. 74-95].

Що до «юденратів» – то у найбільшому в Україні «Львівському гетто», юденрат мав численні комітети, комісії, відділи, де працювало до 5000 осіб. На початку в гетто нараховувалось 137 тис. євреїв. Крім поліції яка трималась на українцях перебіжчиках-колаборантах та поляках, була створена і так звана єврейська поліція порядку, яку підпорядковували юденрату. Відділи і комітети юденратів відповідали перед німецькою владою за облік євреїв, збір податків, організацію медичних закладів, керували підприємствами на території гетто, виділяли людей на роботу і людей до страти. Так із 4-х керівників Львівського юденрату троє були страчені. Це доктори наук Ю. Парнас, Г. Лансберг, Е. Емерсон. Один із них був повішений, а юденрату подали рахунок для оплати мотузки, яку використали для страти. Єврейських поліцаїв також страчували по мірі ліквідації гетто, часто поліцаї які були за національністю українцями або поляками, перед смертю розуміли кого саме вони мали за керівників, а кого за ворогів, та їх все одно вбивали безжально [8, с. 156-190].

Становище різних народів в цих ситуаціях і позиції прибічників і противників початків процесу який відбувався на теренах Західної України для простих людей в даних уже історичних обставинах не піддавався, жодним правилам і здоровому глузду, люди просто не розуміли, «що робиться навкруги зі світом». Причин і наслідків сприяння зокрема окремих етнічних українців і Організації Українських Націоналістів у допомозі Нацистській Німеччині є зрозумілі – Українська незалежна Держава, але ціна жертв і помилок такої співпраці була надто високою, специфіку допомоги та час коли співпраця перестала бути вигідною українській національній стороні, а самі Націоналісти стали жертвами своєї політичної помилки разом зі своїми лідерами. В цей час були заарештовані лідери ОУН-УПА, Степан Бандера та Ярослав Стецько [9, с. 115].

Дане питання є доволі дражливим для істориків, участь українців, у антиєврейських акціях нацистської окупаційної влади. На Заході та в Ізраїлі закоренилося уявлення, що в Україні, як і в сусідніх Польщі та Румунії, здавна

поширений «антисемітизм особливої жорстокості», нібито навіть більший за той, що його виявило населення фашистської Німеччини. Російські історики також зазвичай закидають насамперед українським націоналістам відкриту колаборацію з нацистами та участь у масовому винищенні євреїв. Українські історики намагаються спростувати такі оцінки, які на їхній погляд – велике перебільшення [6, с. 15-20].

Водночас у секретних німецьких донесеннях часто з розчаруванням згадувалося про те, що українці не підтримують акцій проти євреїв. «Майже ніде населення не було втягнуто в дії проти євреїв», – йдеться в одному з донесень нацистської окупаційної влади. В іншому донесенні писалося: «Антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення майже немає», та «...для репресій проти євреїв українському населенню бракує як верховодів, так і духовного запалу». Проте в перші місяці окупації німці намагалися створити враження, що масові страти євреїв є суто українською справою. Мовляв, то була реакція місцевого населення на столітнє гноблення українців євреями [9, с. 220-235].

На думку Ярослава Грицака, правда лежить десь посередині. Він вважає, що для виходу з цього замкненого кола забобонів та взаємної недовіри слід визнати факт, що «певна частина українського суспільства справді співпрацювала з німцями й допомагала їм у винищенні єврейського населення». Для організації та участі в екзекуціях нацисти використовували так звану допоміжну поліцію з числа місцевих жителів, що виконувала згадані функції не лише на українській території, але й у білоруських, польських і литовських гетто. Українські поліцаї були охоронцями в концентраційних таборах. Між українськими та єврейськими істориками триває дискусія про те, наскільки масовою була участь українців в антиєврейських акціях. Одні історики відстоюють думку, що це була маргінальна група злочинців та пристосуванців, тоді як історики з протилежного табору вважають, що антисемітизм був властивий більшості населення України. Ярослав Грицак вважає, що «стверджувати, ніби всі українці були антисемітами, так само несправедливо, як звинувачувати всіх євреїв у злочинах більшовицької влади» [2, с. 43-67].

Чітко розмежовувати життя в той момент, не можна, ті часи і про те, як різні невинні ні в чому люди, намагалися зрозуміти реалії часу в якому жили – саме так треба відображати реалії. Нам потрібно виявляти проблеми та моменти, «тісної співпраці народів», які протистояли нацистським загарбникам і катам. На мою думку потрібно висвітлювати той момент, що протистояння у військах ОУН було виключно особистісним, тобто вбивали євреїв з особистих і за допомогою впливу нацистів і це основні мотиви.

Яскравим прикладом взаємодопомоги є, коли член ОУН-б Іван Равлик, який займався організацією поліції на Львівщині, різко виступав проти єврейських погромів, за що разом з родиною був страчений гестапо. Йому інкримінувалася відмова від співпраці, на антипольському та антиєврейському напрямку. Багато для порятунку євреїв зробила Українська Греко-Католицька церква. Греко-католицькі священники вихрещували євреїв, щоб дати їм християнські посвідчення. Ченці-студити та василіяни переховували в монастирях сотні євреїв [4, с. 230]. Порятунком євреїв займалися також деякі православні священники, а також секти баптистів та адвентистів сьомого дня.

Активно протистояв винищенню євреїв митрополит Андрій Шептицький. Він надіслав відкритий лист до Гімmlера з протестом проти винищення євреїв та залучення до цих акцій української допоміжної поліції. Шептицький був єдиним священником такого рангу в окупованій Європі, який виступив на захист євреїв. На це не спромігся навіть тодішній Папа Римський Пій XII. У листопаді 1942 року Шептицький видав пасторського листа «Не убий», що засуджував будь-які види вбивства, але насамперед з політичною чи ідеологічною метою, як-то було у випадку з євреями. За згодою Шептицького значна кількість євреїв переховувалась у греко-католицьких монастирях і навіть у митрополичій резиденції. Шептицький наказав сховати понад 300 єврейських дітей та цінні єврейські документи [5, с. 215].

Роль ОУН у репресіях проти євреїв під час німецької окупації до кінця не досліджена, й в даний час трактується досить суперечливо. У програмних постановках ІІ (Краківського) Великого збору ОУН-б, прийнятих у квітні 1941 року, засуджувалися погроми проти євреїв, оскільки вони відволікають від справжнього ворога — більшовицького режиму. Водночас у документах збору було твердження про те, що «євреї є найвідданішою опорою і авангардом московського імперіалізму в Україні». А з іншої сторони, за свідченнями польських істориків, бандерівці співпрацювали з айнзатцгрупами: передавали списки євреїв та брали участь у акціях винищення. Водночас західні історики, а також історики з Ізраїлю й України, цитують повідомлення німецьких джерел, що бандерівці в Центральній та Східній Україні займалися порятунком євреїв, зокрема давали їм фальшиві паспорти. Ярослав Грицак закидає керівникам ОУН дотримання позиції недовомовляння щодо антиєврейських акцій: «Українське націоналістичне підпілля за весь час німецької окупації не видало жодного політичного документа, що засуджував би винищення єврейського населення» [3, с. 94]. Хоча існують свідчення, що Роман Шухевич, очоливши українське націоналістичне підпілля, видав наказ своїм офіцерам не брати участі в акціях проти євреїв.

Але єврейське населення як і вміло жити, так і вміло відстоювати своє право на життя. Зокрема, євреї були бійцями Радянської Армії, воювали у червоних партизанських з'єднаннях, польських — Армії Людовій і Армії Крайової, що діяли на теренах Західної України. У лавах Радянської Армії боролося з нацизмом понад 400 тис. євреїв, 200 тис. із них загинуло, 157-ми було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 72 з них були уродженцями України, 27 євреїв удостоїлись звання під час форсування Дніпра. У листопаді 1941 року створений за ініціативою крайового комітету «Координаційний українсько-польсько-єврейський комітет для допомоги ув'язненим», «ZEGOTA», надіслав німецькій владі меморандум, виступаючи проти запровадження гетто у Львові [6, с. 62-72]. Якщо ж почати лихословити то потрібно сказати, що приклади взаємної неприязні були напевно і в спільних українсько-єврейсько-польських загонах та це не переходило в колаборантські дії. Та в наш час ми повинні намагатися зрозуміти тих людей, у всіх їхніх вчинках, простити їх, і ніколи не допускати моментів неприязні які доводять до людських відчужень, що породжують нацизм чи фашизм.

І також констатуємо, з великою гіркотою, що єврейське населення помирало і через українські повстанські війська, через організацію ОУН. Так ОУН- УПА

допомагало нацистській Німеччині у їх гріховній справі – вбивстві людей. Але і вони схаменувались коли дізнались, що нацисти тримають в тюрмі їх лідера Степана Бандеру, влаштували полювання на Романа Шухевича, та було вже пізно, українські націоналісти створили негативний історичний прецедент, за який їм прикро і до наших днів. Та в глибині самої організації в той час творились дивні речі, чого коштує тільки один приклад, особистих стосунків-дружби проводирів ОУН-УПА, а саме Степана Бандери і його друга єврея і члена ОУН-б Ріхарда Ярого (Ріко Ярий), мама якого була єврейкою, яка народилась на чеській землі, а батько був чехом русинського походження. Що і дає нам основу для думок про те, що ОУН-УПА боролася проти всіх за свою Богом дану землю, інколи не дуже чітко розуміючи різницю між «Своїми» і «Чужими» [1, с. 12-20].

Висновки дослідження. Підводячи підсумки, можна сказати, що в даному історичному та історіографічному періоді та матеріалі який висвітлений розкрито проблематику спалаху антисемітизму переростання націоналізму у нацизм на теренах західної України. Також яскраво подані матеріали які свідчать, що навіть проводирі УПА не були антисемітами, багато людей з рядів УПА допомагали Євреям врятуватись і вижити, також проілюстровані негативні моменти життя Єврейських общин у гетто де вони ставали жертвами, також жертв нацизму – українців. Також основною тезою можна вважати думку одного з найкращих істориків України – Ярослава Грицака, що «українські націоналісти винні в тому, що ніде не задекларували свою не прихильність до антисемітизму і дій які творять нацисти, а коли зрозуміли свою помилку було вже пізно для них самих як лідерів УПА».

Список літератури: 1. А. Подольський. Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій.//Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.-К.: Сфера, 2005. 2. Грицак Я. Українці в анти єврейських акціях під час Другої світової війни.//Часопис «ї».- Львів, 1996. 3. Грицак Я. Украинская историография: десятилетие перемен.- Ab Imperio.- № 3.-2003.- М., 2003. 4. Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні.-К, 1999. 5. Ковба Ж. М. Людяність в безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки « остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. - К., 2009. 6. Лauer Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні // Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. - К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, К., 2010. 7. Нариси з історії та культури євреїв України — К., Дух і літера 2005. 8. Омер Бартов. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні // Пер. з англ. С. Коломійця. - К., 2010. 9. П. Мірчук. Українська повстанська армія. 1942-1952 рр.// Документи і матеріали. - Львів: "Просвіта", 1991. 10. Фoєрман Юліуш. Щоденник зі Станіслава (1941-1943 рр.) Пер. з польської. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 11. Я. Хонигсман. Катастрофа єврейства Західної України. - Львов, 1998 12. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане.. — К.:Дух і літера, 2009.

Надійшла до редколегії 08. 05. 2013

УДК 94 (477.54)

Проблематика спільного життя єврейських общин та організацій ОУН-УПА на території сучасної Західної України, в період 1939-1943 рр. / С. Я. Піляньський // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – № 25 (998). – С. 113-119. Бібліогр.: 12 назв.

В статье освещаются основные моменты противостояний и взаимопомощи отрядов ОУН-УПА, и Еврейских Общин, также просматривается участие Польских Армий. Освещаются жизненные ситуации в концентрационных лагерях. Также представлены историографические материалы которые дают четкое историческое определение данной проблематике.

Ключевые слова: Организация Украинских националистов, Еврейская община, отряды ZEGOTA, Концентрационные лагеря, сотрудничество, взаимопомощь.

The paper highlights the main points of confrontation and mutual UPA detachments, and Jewish communities, as well as watching part of the Polish Army. Highlights the life situations in concentration camps. Also filed historiographic materials that give a clear definition of historical perspective.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, the Jewish community, groups ZEGOTA, cooperation, assistance.

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

М. Ю. ТАХТАУЛОВА, аспірант кафедри політичної історії НТУ «ХПІ»

ДО ПИТАННЯ НОМІНАЦІЇ ХАРКІВСЬКИХ ВУЛИЦЬ: ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКА ТА РЕГІОНАЛЬНА СКЛАДОВІ НА РУБЕЖІ XIX-XX СТ.

У статті автор досліджує специфіку найменування вулиць Харкова на рубежі XIX-XX століть з точки зору впливу загальноросійської та регіональної складових на культурне та суспільне життя міста. Простежує роботу міської думи у формуванні урбанімічного простору міста. Автор аналізує основні джерела формування топонімічної мапи Харкова в окреслений період.

Ключові слова: топонімічний простір, урбанонім, вулиця, Харківська міська дума

Актуальність дослідження. Місто – це особливим чином організований, залюднений життєвим простір-час. Він формується діяльністю людей, ментальністю, культурою, біографіями, життєвими стратегіями та повсякденними потребам жителів міста. Ці фактори складають основу рукотворних міських ландшафтів. Складовою такого ландшафту виступає топонімічна мапа міста. Продукти діяльності попередніх поколінь присутні як символічні аспекти міста, як культурно-історичне нашарування їх життєдіяльності у знаковій формі. Це становить символічний простір міста – його особливий «текст», який ми читаємо на вуличних табличках. Топонімічні міські об'єкти вплітаються в життя міщан, стають особисто значущими місцями – локусами особистісного буття. Тому звернення до питання номінації вулиць міста викликає сьогодні значний суспільний та науковий інтерес.

Постановка проблеми. Свідченням зростання суспільного інтересу до окресленої проблеми є значне збільшення кількості публіцистичних та наукових

статей та окремих видань з історії харківських вулиць, бульварів та майданів. Численні відомості щодо упорядкування, найменування та перейменування харківських вулиць знаходимо в періодиці тих часів та в журналах засідань Харківської міської думи. Вперше аналізує специфіку номінації харківських вулиць і формування символічного простору міста Багалій Д. І. та Міллер Д. П. [1]. За радянських часів вийшла друком монографія Дьяченко Н. Т. [4], яка розповідає про історію харківських вулиць та площ, про діячів та історичні події, на честь яких були вони названі. Топонімічний простір Харкова описано в численних довідниках та путівниках [2; 9; 10]. Проте, слід зазначити, що вони не дають аналізу щодо причин, специфіки, впливу ідеологічних, культурних чи то релігійних явищ на формування урбанонімів.

Метою нашого дослідження є проаналізувати вплив загальноросійської та регіональної складових культурного та суспільного життя міста на формування топонімічного простору Харкова.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що дійсно модерного завершеного міського вигляду Харків набув наприкінці XIX століття. У 1893 році у Харкові було запроваджено в дію Міське положення 1892 року, що якісно відобразилося на стані міського господарства. В цей період було побудовано два мости, з'явився міський парк по Сумському шосе, численні сквери, пам'ятники [5, с. 75]. В цей час на мапі міста нараховувалось 447 вулиць та провулків [2, с. 27]. Переглядаючи сторінки «Харьковских губернских ведомостей» [11; 12; 13], помічаємо, що харків'яни були незадоволені деякими існуючими назвами вулиць. Журналісти XIX століття насамперед підходили до цього питання з точки зору зручності використання топонімів у повсякденному житті. Один із авторів розмірковуючи про недоліки у назвах харківських вулиць вважає, що давати назви новим вулицям слід за ім'ям якогось міста, річки, видатного діяча Харкова, або за ім'ям власника будинку з якого починається вулиця [7].

Окрім статей у пресі, зустрічаємо і звернення самих харків'ян до місцевої влади з проханням перейменувати вулицю, назва якої їх не влаштовує. Так, жителі вулиці Кладбищенської звернулися до міської думи з проханням замінити назву на Єпархіальну, оскільки на цій вулиці знаходилося жіноче єпархіальне училище [11]. А харків'яни, що мешкали по провулку Циганському, звернулися до міської управи з проханням перейменувати його на Торговий.

Разом з важливими питаннями благоустрою міста, такими як заощення вулиць, їх освітлення, прокладання водопроводу та каналізації, лінії кінного трамваю [6, с. 34-40] виникла необхідність змін у топоніміці Харкова. Харківська міська дума мала безпосередній вплив на трансформацію міського топонімічного середовища. Наочно цю особливість політики міського самоуправління можна побачити в топонімах та пам'ятниках, що позначали міський простір. Про масштаби цієї політики свідчить той факт, що лише у 1894 році за ініціативи міської думи було замінено назви 74 вулиць, провулків та інших об'єктів культурного ландшафту міста [14, с. 344]. На обговорення було представлено доповідь міської управи про перейменування деяких вулиць та про зміну нумерації будинків. Перелік цих вулиць та текст доповіді міститься у «Материалах для истории Харьковской городской Думы...» [8, с. 362-

370]. Автор доповіді наводить основні недоліки назв харківських вулиць, про неодноразово писалося на сторінка «Харьковских губернских ведомостей». Проаналізувавши ситуацію, міська дума прийшла до висновку, що перейменувати необхідно однойменні вулиці та провулки, адже у Харкові було дві Чернишевських, дві Іванівських, три Кладбищенських та інші повторювальні назви [9, с.33-35], вулиці, назви яких складаються з декількох слів, як то Ново-Мало-Сумська чи Ново-Сумська [9, с. 36-37]; та вулиці, що носять різні назви в різних своїх частинах, наприклад, пряме продовження Ветеринарної вулиці носило назву Сомівського провулка [7]. Також звернули увагу і на безіменні вулиці, що так і називалися Перша, Друга Безіменна [9, с. 36]. В доповіді також була запропонована система за якою слід давати нові назви лінійним міським об'єктам. Значну увагу тут було приділено правилам номінації урбанонімів, що історично склалися в процесі розвитку міста. Пріоритет у найменуванні вулиць віддавався з врахуванням назв закладів, що знаходилися неподалік, занять жителів, що населяли прилеглу зону, характеру місцевості, історичних події та пам'ятників, що тут відбулися чи знаходилися, а також на честь відомих діячів.

З огляду на значний обсяг найменувань та перейменувань міських лінійних об'єктів, можна говорити про певну топонімічну політику, яку впроваджувало міське самоврядування. Аналізуючи чималий список номінації харківських вулиць кінця XIX початку XX століття, приходимо до висновку, що в міському урбанімічному просторі відобразилися дві складові культурного та суспільного життя міста, а саме: загальноросійська та регіональна.

Серед вулиць, чії назви формувалися під впливом загальноросійської складової, як характерний приклад зазначимо Скобелевську площу названу так на честь відомого російського генерала. Колишні її назви Парадна (до 1858 року, названу так через народні гуляння, що тут проходили), згодом – Михайлівська (до 1869 року, названу за іменем церкви Архангела Михайла) було викреслено з топонімічного міського простору [10, с. 274, 291]. На честь святкування роковин російського письменника вулицю Німецьку (заснували ремісники-німці, що були запрошені В. Н. Каразіним для роботи в університеті) перейменовували на Пушкінську [3, с. 41]. Вулиця Заїковська була перейменовано на честь новгородського князя Олександра Невського. Проте, у пам'яті харків'ян вона і досі асоціюється зі старою номінацією, відповідно, залишилася неофіційна назва житлового району – Заїковка [10, с. 9-10].

На початку XX століття на хвилі підйому російського націоналістичного руху міський символічний простір Харкова поповнюється іменами відомих російських діячів. Так з'являються Олександрівський бульвар на честь імператора Олександра І, вулиця Лермонтовська. З 1909 року є відомості про вулицю Чайковську, з 1914 – про вулицю Жуковського на честь російського поета, академіка Петербурзької Академії Наук, з 1916 – в'їзд Суворова та вулицю князя Багратіона, тощо [10, с. 11; 172; 339; 104; 307; 19].

Харківський топонімічний простір маркували і географічні назви російських міст. Наведемо приклади. Одна з найдавніших вулиць Харкова – Московська дорога – з'явилась разом з Харківською фортецею. Протягом другої половини XIX століття різні її частини носили назву Старо-Московська (одночасно називали Московською

та Захарківською), Корсиківська, Чугуївське шосе. Окрім Московської вулиці знаходимо ще два Московські провулки в різних частинах міста [10, с. 200-201]. Топонім Белгород був надзвичайно популярним у номінації харківських лінійних об'єктів. Зустрічаємо і вулицю, і провулок, і два в'їзди, і спуск, і шосе [10, с. 27]. Заснована на початку XIX століття Велика Уральська вулиця знаходилась далеко від центру і асоціювалась у харків'ян через гористу місцевість з далекими Уральськими горами. Також до цього списку можна додати Тамбовський провулок та вулицю Суздальські ряди [10, с. 326, 310, 307].

Не менше, якщо не більш різноманітно, ніж загальноросійська складова, знайшла своє відображення в міській топоніміці регіональна символіка. Вона представлена персоналіями місцевої слобідської історії, культури, меценатами. На честь засновника Харківського університету вулиця Кроянська (так була названа оскільки проходила по землі колезького секретаря Е. К. Кроянського) була перейменована на Каразінську [10, с. 121]. Лелюшкінський провулок та Муромцевська вулиця були об'єднані та названі на честь представника відомого слобожанського дворянського роду Валер'яна Андрійовича Квітки – Валер'янівською [10, с. 44]. Мало-Андріївська та Гвоздиківська (пов'язано з іменем дружини титулярного радника Олександрю Гвоздиковою) були об'єднані у вулицю Сковородинівську [10, с. 291]. На честь відомого слобожанського полковничого, а згодом і дворянського роду Донець-Захаржевських, було перейменовано Мало-Німецьку вулицю [1, с. 28]. Ім'я відомого українського історика, професора Харківського університету М. І. Костомарова носить колишня вулиця Джунковська (за іменем професора Джунковського, чий будинок знаходився на цій вулиці) [10, с. 146]. Знайшлося місце для відзначення імені купця Федора Карпова, що пожертвував значні кошти на будівництво Преображенської церкви. На його честь було перейменовано вулицю Сериковську на Гончарівці [1, с. 28]. Об'єднавши Мало-Тарасівський провулок та вулицю Гофманську у Клеменівську увічнили ім'я купця Спиридона Клеменова, що пожертвував кошти та свою дачу біля хутора Лазьківка для облаштування психіатричної лікарні [10, с. 132]. На топонімічній мапі Харкова було увічнено пам'ять почесного громадянина міста лікаря Володислава Франковського, ще за його життя Бахметівський провулок став вулицею Франковською [1, с. 28]. Сьогоднішня вулиця Гоголя увібрала в себе як вплив загальноросійської так і української складової суспільно-культурного життя, оскільки носила ім'я як харківського генерал-губернатора С. О. Кокошкіна (до 1909 року вулиця Кокошкінська), так ім'я російського письменника М. В. Гоголя. Первісна назва вулиці достеменно не відома, припускають, що вона носила назву Шаповалова та Шерстобійна, а з 1870 по 1894 роки – Мало-Сумська [10, с. 72]. Ім'я першого слобідсько-українського генерал-губернатора Є. О. Щербініна також було вписано в топонімічний наратив Харкова. Колишня Друга Гвоздиківська вулиця стала Щербининською [10, с. 359].

Висновки дослідження. Підводячи підсумки зазначимо, що у формуванні міського топонімічного простору Харкова наприкінці XIX - на початку XX століття чітко прослідковується вплив як загальноросійської так і регіональної складової суспільно-політичного життя. Численні приклади, що були наведені підтверджують

це. Знайшла своє відображення в урбаністичному просторі загальноросійська складова, що значно активізувалася у перше пост революційне десятиліття. Тим не менш, міська управа не залишила поза увагою місцевих діячів, увічнивши пам'ять Г. С. Сковороди, В. Н. Каразіна, М. І. Костомарова, харківських почесних громадян та купців-меценатів.

Слід відмітити, що вирішальну роль у формуванні топонімічної мапи Харкова відігравала міська дума. В останні десятиліття XIX століття вона сформувала основні засади топонімічної політики в місті, котрі базувалися на принципах зручності назв, їх обґрунтованості, властивості урбанонімів відображати специфіку міста.

Зазначимо, що поза увагою залишилися перейменування, що не відображали вплив загальноросійської чи регіональної складової суспільно-політичного життя міста, оскільки це не входить до кола завдання, що були поставлені автором даної статті. Перспективи подальшої розробки теми полягають у вивченні топонімічного простору Харкова стосовно тематики перейменувань з огляду на особливості місцевості, заняття населення, наближеність до церковних споруд тощо.

Список літератури: 1. Багале́й Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. – Репринт. изд.; – Т. 2. – Харьков, 1993. – 974 с. 2. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Н. Гусев. – Х., 1902. – 274 с. 3. Довженко Е. Б. Словарь исчезнувших названий. Выпуск I. Харьков: Исторический центр. Нагорная часть / Е. Б. Довженко. – Х., 2010. – 136 с. 4. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Х., 1974. – 269 с. 5. Журавлева С. В. К вопросу о топонимической политике Харьковской думы в конце XIX века // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. – Х., 1998. – С. 75-79. 6. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х., 1998. – 332 с. 7. О некоторых легко устранимых неудобствах харьковской жизни // Харьковские губернские ведомости. – 1889. – 14 января. 8. Петров Н.В. Материалы для истории Харьковской городской Думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год / Н. В. Петров – Вып. 3. – Х., 1901. 9. Устинов И. А. «Описание г. Харькова. Путеводитель по г. Харьков» с приложением подробного плана города с сетью водопроводов и планов оперного и драматического театров / И. А. Устинов. – Х., 1881. – 362 с. 10. Харьков: справочник по назвам: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / Составители: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под. общ. ред. С. М. Куделко. – Х., 2011. – 432 с. 11. Харьковские губернские ведомости – 1892, – 2 июня. 12. Харьковские губернские ведомости – 1894. – 9 января. 13. Харьковские губернские ведомости – 1894 – 28 июля. 14. Хорошковатий О. В. Локальна (місцева) топоніміка: спосіб творення, зміни, їх характер // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». – Ч. II. – Київ-Харків, 1997. – С. 342-345.

Надійшла до редколегії 03. 05. 2013

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

До питання номінації харківських вулиць: загальноросійська та регіональна складові на рубежі XIX – XX століть / М. Ю.Тахтаулова // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2013. - № 25 (998). – С. 119-124. Бібліогр.: 14 назв.

В статті автор досліджує специфіку найменування вулиць Харкова на рубежі XIX-XX століть з точки зору впливу общероссийской і регіональної складових на культурну і громадське життя міста. Прослідковує роботу міської думи в формуванні урбаністичного простору міста. Автор аналізує основні джерела формування топонімічної карти Харкова в заданий період.

Ключові слова: топонімічне простір, урбанонім, вулиця, Харківська міська дума.

In the article the author researches the specific names of the streets of Kharkov at the turn of the nineteenth and twentieth centuries and at the point of view of the influence national and regional components of the cultural and social life of the city. City Council work in shaping urban space of the city traces. The author analyzes the main sources of toponymic map of Kharkov in this period.

Keywords: toponymic space, urbanonim, Street, Kharkiv City Council.

УДК 94(477.54)

С. С. ТЕЛУХА, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ «ХП»

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЕКТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

В статті розглядаються питання пов'язані з основними напрямками зовнішньополітичної діяльності України після здобуття незалежності. Характеризуються історичні умови в яких опинилася українська дипломатія та аналізуються проблеми та перспективи її подальшого розвитку.

Ключові слова: українська дипломатія, зовнішня політика, правові основи, міжнародне визнання, міжнародні організації, миротворчість.

Постановка проблеми. Сучасна Україна продовжує боротися за міжнародний статус та визнання її активним суб'єктом міжнародних відносин, тому дипломатія для молодої української держави є важливою формою самоствердження та дієвим способом заямки про себе в світі. Головне завдання дипломатії – системна та ефективна реалізація зовнішньополітичного курсу держави, захист її інтересів на міжнародній арені. Сучасні міжнародні відносини та світова політика динамічно розвиваються та завдають нові тенденції та напрямки дипломатії, яким Україна намагається слідувати та реалізовувати.

Мета даної публікації полягає у висвітленні процесу становлення дипломатичної діяльності незалежної України через призму аналізу основних напрямків діяльності української дипломатії та зовнішньополітичних пріоритетів. Для написання її було використано нормативні документи, статті та інтерв'ю

міністрів закордонних справ послів в Україні та періодичні видання «Зовнішній світ», «Polise» та інш. [1-13].

Виклад основного матеріалу. Щойно стали утворюватися людські спільноти, відразу знадобилися люди, здатні забезпечити контакти між ними [11, с. 48] Подібний список контактів, угод, договорів українська історія нараховує чимало і з давніх часів. Витоки української дипломатії зумовлені історичними, політичними та економічними факторами, які вплинули на формування її власного характеру та особливих рис. Майже всю свою історію Україна та її окремі частини перебували під владою інших держав, що наклало відбитки на її культуру, традиції державотворення, культуру, економіку тощо.

Здобувши незалежність ми здобули і право на незалежну зовнішню політику. Указом президента України від 2005 р. 22 грудня в Україні святкується «День працівників дипломатичної служби». Цей день обрано не випадково, адже саме 22 грудня 1917 р. по указу уряду Української Народної Республіки був ухвалений Генеральний секретаріат міжнародних справ, і саме ця подія є основоположною сучасної української лінії дипломатії. Крім того в добу української національної революції 1917-1920 рр. було прийнято «Закон про посольства і місії Української Держави», «Закон про українську консульську службу». За період Гетьманського уряду розпочали діяльність перші вітчизняні Консульські курси – навчальний заклад, що був покликаний забезпечити державу дипломатичними і консульськими фахівцями [5]. Сучасні українські дипломати підтверджуючи цю тезу, говорять: «Дипломатія народжується разом з державою. Тому 20 років незалежності України для нас, дипломатів, – подвійне свято. Адже це водночас і день справжнього народження сучасної української зовнішньополітичної служби, і річниця її появи на міжнародній сцені як повноправного гравця» [1, с. 6].

Звичайно, Україна має невеликий досвід своєї власної зовнішньополітичної діяльності, проте її формування склалося не на пустому місці. Молода українська дипломатія увібрала досвід Міністерства закордонних справ Української РСР, багато етнічних українців брали участь у формуванні та діяльності зовнішньополітичних органів тих держав, в складі яких перебували українські землі, навіть їх очолювали [2, с. 10].

Правові засади зовнішньої політики новоствореної незалежної України базувалася на нормативній базі, що включала наступні документи «Декларація про Державний суверенітет», «Акт проголошення незалежності», «Основні напрямки зовнішньої політики України», «Конституція України». Впродовж 21 року незалежного розвитку нормативно-правова база, що регулює зовнішньополітичну діяльність України постійно розширювалася і сьогодні це низка Актів Президента України, Указів Верховної Ради та Кабінету Міністрів України [5].

Новостворена держава постала перед проблемою формування органів зовнішньополітичних відомств, визначення основних напрямків зовнішньої політики та визнання її як самостійного гравця на міжнародній арені. Враховуючи той факт, що в системі Міністерства Закордонних Справ працювало лише 97 дипломатів, понад 130 країн світу визнали Україну на початку 1990-х рр. [2, с. 11]. Одразу після проведення Всенародного референдуму, 2 грудня 1991 р. Україну як

незалежну державу визнала Польща та Канада. Згодом до них приєдналися США, Росія, Китай, Франція, Німеччина, Велика Британія. Таким чином, українська дипломатія змогла впоратися з цим завданням, налагодити ефективну роботу та за такий короткий час досить успішно заявити про Україну в світі [1, с. 6].

Участь України в міжнародних організаціях та розширення їх мережі було також важливим напрямком зовнішньої політики. Пожинаючи спадщину Радянського Союзу у вигляді членства України в ООН, українська дипломатія робила все від неї залежне щоб здобути в цій організації авторитет та розвинути активну багатопланову діяльність та визнання.

Мабуть, найяскравішою іміджевою сторінкою історії української дипломатії є головування Міністра закордонних справ Генадія Удовенка на засіданнях 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1997-1998 рр, непостійне членство України в Раді Безпеки ООН в 2000-2001 рр., Економічної і Соціальної Ради ООН. Сьогодні Україна є одним із претендентів на членство в Раді Безпеці ООН на термін 2016-2017 рр. [1, с. 8].

Україна є членом близько 68 міжнародних організацій, це і ООН (Організація Об'єднаних націй), ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури), ОБСЕ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі), РЄ (Рада Європи), СНГ (Співдружність незалежних держав), ГУАМ (об'єднання Грузії, України, Азербайджану, Молдови), МАГАТЕ (Міжнародне агентство з атомної енергетики), МВФ (Міжнародний валютний фонд), СБ (Світовий банк), Міжнародна морська організація, Міжнародна організація цивільної авіації, Всесвітня туристична організація та ін. Україна своїм членством в міжнародних організаціях не лише заявляє світу, що вона є активним гравцем на світовій арені, а й слугує швидшому вирішенню внутрішніх проблем держави, проведенню адміністративних реформ, розвитку науки, культури, тощо.

Важливим напрямком зовнішньої політики України в роки незалежності була і є миролюбність, про це свідчить низка миротворчих акцій і місій, в яких країна брала участь.

Українське законодавство сприяє миротворчості, про що свідчать відповідні закони та укази. Так, 18 травня 1999 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про участь України в міжнародних миротворчих організаціях», у лютому 2000 р. Президент України ухвалив Указ «Про порядок розгляду пропозицій щодо участі України в міжнародних миротворчих операціях». За роки незалежності українці виконували миротворчі почесні місії в Анголі, Гватемалі, Боснії і Герцоговині, Македонії, Таджикистані, Хорватії. Україна була представлена в місіях ООН в Косово, Східному Тиморі, Афганістані, Сьєрра-Леоне. За часи незалежності лише під егідою ООН взяли участь понад 12 тис. військовослужбовців Збройних Сил України [2, с. 12].

Миротворча діяльність проводилася і в рамках Партнерство Україна НАТО, яка регулюється документами: Хартія про особливе партнерство; Декларація про її доповнення від 21 серпня 2009 р.; Положення Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [1, с. 11]. За роки незалежності українські миротворці входили до складу Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані,

тренувальної місії НАТО в Іраку, багатонаціональних сил безпеки в Косово. Україна брала участь в антитерористичній операції НАТО у Середземному морі під назвою «Активні зусилля». Результати цього партнерства є помітними та важливими. Адже, виконуючи річні плани НАТО, Україна модернізує армію, бере участь в миротворчих акціях, науково-технічній співпраці, боротьбі з організованою злочинністю й тероризмом.

Євроінтеграція сьогодні, як і з початком незалежного існування, є для України пріоритетним курсом зовнішньої політики. Важливість ролі інтеграції України до Європейського Союзу засвідчує подання 2002 р. Послання Президента України до Верховної Ради – «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр.», де визначається низка практичних кроків щодо питань європейської інтеграції, які за своєю природою цілком можна вважати державними орієнтирами європейського вибору. Це, зокрема: отримання Україною членства у Світовій організації торгівлі; проведення переговорного процесу та підписання Угоди про асоціацію, створення зони вільної торгівлі й реальних передумов для вступу України до ЄС [9].

З цього часу пройшло більше 10 років, протягом яких Україна наполегливо бажає наблизитися до європейських стандартів. 23 листопада 2009 р. Україна та ЄС офіційно схвалили новий імпульс відносин «Порядок денний асоціації Україна-ЄС».

Стратегією подальшої діяльності у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції є активний перехід на сучасні європейські категорії здійснення послідовного та виваженого реформування економічної і соціальної сфер; ефективності процесу наближення законодавства України до законодавства ЄС; реалізації положень Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і ЄС та його членами. Не менш важливими є сприяння розвитку торгівлі та інвестицій, забезпечення підґрунтя для взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, громадського, науково-технологічного та культурного співробітництва, а також підтримки зусиль України щодо зміцнення демократії, розвитку її економіки та завершення переходу до ринкової економіки. Звичайно, в Україні існує чимало проблем, які потребують відповідної реакції та пошуку шляхів їх вирішення, проте слова президента Європарламенту Мартіна Шульца, підтримують надію на вступ України до ЄС: «Ми погоджуємося, що Україна повинна залишитися якомога ближче до ЄС. Україна потрібна Європі, а Європа – Україні» [13].

Крім прагнення бути членом ЄС Україна продовжує традиційні відносини в політиці, економіці, культурі з іноземними країнами, насамперед з Російською Федерацією, Республікою Білорусь, з країнами Центральної Азії, з США, КНР, Канадою, країнами Азії, Африки та Південної Америки [2, с. 12].

Проаналізувавши зовнішньополітичні орієнтири України за часи незалежності, хотілося звернути увагу і на деякі проблеми, які, на мою думку є актуальними у наш час.

По-перше, це проблема пов'язана з побудовою позитивного іміджу України за кордоном. Питання є досить важливим моментом в налагодженні міжнародних зв'язків для нашої держави. Успіх зовнішньополітичної діяльності забезпечують

люди – дипломатичні представники, державні службовці, які пов'язані з веденням зовнішньої політики України. Саме на них в певній мірі лягає відповідальність за створення позитивного іміджу України в світі [6, с. 30]. Досить часто імідж України потрапляє під стереотипні оцінки, негативні враження і разом з тим, піддається змінам та щоб уникнути цього необхідна злагоджена та систематична робота не лише за кордоном, а й у середині країни.

Пробуксовування реформ, страшна економічна криза 1990-х, «касетний» і «кольчужний» скандали, глибоко вкорінена корупція, політичний хаос, за висловом К. Грищенко: «усе це було по нашому міжнародному іміджеві, крало наш час і енергію, сковувало зовнішньополітичний маневр..» [1, с. 7]. Але українська дипломатія вистояла і продовжує гідно відстоювати власні позиції в міжнародній політиці.

Формування іміджу країни досить вагомий фактор її визнання та залучення до міжнародної спільноти. Досить важливо при цьому розуміти взаємозв'язок між зовнішньою політикою країни, дипломатом, який її представляє в іншій країні та іміджем, який формується. Для перспектив на шляху створення такого позитивного іміджу необхідно створювати спеціальні відомства на кшталт Франції, де діє Комітет по створенню правильного іміджу Франції [6, с. 31]. Проте, останнім часом українська влада розпочала проводити роботу в цьому напрямку. Заслуговує уваги Розпорядження Кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції Державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України». Беручи до уваги недостатню представленість України в інформаційному просторі інших держав, а також поширення серед іноземних громадян різного роду хибних та упереджених уявлень про неї, що є наслідком впливу низки факторів, зокрема низького рівня інтегрованості у світовий інформаційний простір внаслідок слабого розвитку необхідної для цього матеріально-технічної бази [10]. Метою цієї програми є створення у світі інформаційного простору, сприятливого для політичного та соціально-економічного розвитку України, її сприйняття міжнародним співтовариством як надійного, передбачуваного партнера, що неухильно дотримується принципів зміцнення демократичних засад суспільного життя і подальшої лібералізації економіки, має розвинуту індустріальну базу, висококваліфіковані трудові ресурси, значний інноваційний, науково-технічний, промисловий, сільськогосподарський і туристичний потенціал, культурні та історичні традиції.

Подібні тенденції дають надію та оптимізм для української дипломатії, яка сподівається, що Україна подолає свої внутрішні труднощі та сформує стійкий імідж на твердому фундаменті. Як зазначив Міністр Закордонних Справ К. Грищенко: «Зовнішня політика є продовженням політики внутрішньої й залежить від неї безпосередньо. Легко дипломатам, якщо в їхній країні все йде гладенько й без проблем. Наше ж внутрішнє життя за всі 20 років гладеньким і безпроблемним не наважиться назвати й найбезнадійніший оптиміст » [1, с. 6-7].

По-друге, це проблема пов'язана з підготовкою фахівців в галузі професійної дипломатії. Нещодавно в Україні існувала проблема недостатньої кількості професійних кадрів, що значно перешкоджало налагодженню відповідної

зовнішньої політики. Сьогодні освітня система задовольняє потреби української дипломатії, хоча спеціалізованих вищих навчальних закладів з міжнародних відносин ще недостатньо. Флагманом в цьому напрямі є Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, список продовжує Дипломатична Академія України при МЗС, факультети міжнародних відносин при Львівському, Одеському, Чернігівському, Донецькому, Луганському університетах та Інститут сходознавства та міжнародних відносин «Харківський колегіум».

По-третє, це належне представництво жінок в сфері зовнішніх відносин. Світова спільнота вже давно веде мову про рівноправність між чоловіками та жінками. Здавна, дипломатія вважалася чоловічою сферою, адже це не просто професія, а спосіб життя. Не дивлячись, що поняття «жінка-політик» і «жінка –дипломат» сьогодні є звичними, все ще існують перешкоди в їхній професійній діяльності.

У 2000 р. РБ ООН прийняла резолюцію № 1325, якою підтвердила важливу роль жінок в запобіганні та врегулюванні конфліктів, побудові миру. Прийнята Україною Декларація тисячоліття ООН від 2000 р. передбачала просування статевої рівності шляхом досягнення паритету гендерного представництва в органах державної влади. На сьогодні ще мало жінок – послів від нашої держави. Можна привести лише деякі приклади представництва українок на таких високих дипломатичних посадах. Так, станом на 2012 р. Надзвичайними і Повноважними послами України у Ватикані та при Мальтійському ордені є Іжевська Т. І.; Республіці Куба та Боліварианській Республіці Венесуела – Саєнко Т. Г.; Чорногорії – Слюсаренко О. О. 25 січня 2012 р. головою Центру ОБСЄ в Астані призначено Зарудну Н. М. [4, с.]. Тож, шановні жінки, все в ваших руках!

Висновки. Українська дипломатія пройшла тривалий час розвитку та перейшла в якісно нову форму лише після здобуття незалежності. Дипломатія постійно розвивається, поступово розширюється представництво дипломатичних органів за кордоном, Україна активно бере участь в міжнародних організаціях та товариствах, укладає різні двосторонні угоди та є активним суб'єктом світової зовнішньої політики. Завершити даний фрагмент хочу словами метра англійської дипломатії Г. Нікольсона, який говорив: «дипломатія не є винаходом чи забавкою якої-небудь політичної системи, вона слугує важливим елементом розумних відносин між людьми та народами...». Тож, сподіваємося, що українська зовнішня політика буде вдалою та розумною в руках досвічених українських дипломатів.

Список літератури: 1. Грищенко К. Незалежна Україна. 20 років на світовій сцені / К.Грищенко // Зовнішні справи. – 2011. – № 7-8. – С. 6-9. 2. Гуменюк Б., Малюська А. 20 років зміцнення української державності / Б.Гуменюк, А. Малюська //Зовнішні справи. – 2011. - № 7-8. – С. 10-13. 3. «День працівників дипломатичної служби» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org>. 4. Жінки в дипломатії: історичні аспекти і тенденції сучасності // Зовнішні справи. – 2012. – № 6. – С.44-46. 5. Історія та традиції зовнішньополітичної служби України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://uanato.info/4-minzakspravua.asp>. 6. Кочубей Ю.М. Імідж дипломата – імідж країни // Науковий Вісник Дипломатичної Академії України. – Випуск 5. – 2001. – С. 30-35. 7. Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник. — 2-ге вид. — Київ: Либідь, 2002. - 240 с. 8. Павлов Н.В. Нужна ли дипломатам психология?// Polise. – 2009. – № 2. – С. 185-194. 9. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році». – К.: Інформаційно-

видавничий центр Держкомстату України, 2003. – 478 с. **10.** *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.06.2007 № 379-р “Про схвалення Концепції Державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2007-2010 роки* Публікації: Офіційний вісник України, 22.06.2007, N 43, ст. 1725, стор.63. **11.** *Сліпченко О.* Справи посольські // Зовнішні справи. – 2012. – № 6. – С. 48-51. **12.** *Тернер Л.* Посли на високих підборах йдуть до вас? [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://blogs.fco.gov.uk/leightturner/uk/2012/03/07>. **13.** *Україна потрібна Європі, а Європа - Україні – президент Європарламенту.*[Електронний ресурс] / Режим доступу:http://www.ukrinform.ua/ukr/news/ukraina_potribna_e_vropi_a_e_vropa___ukraini___prezident_e_vroparlamentu_1820115.

Надійшла до редколегії 30. 04. 2013 р.

УДК 94(477.54)

До питання про вектори української дипломатії в роки незалежності / Телуха С. С. // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - №. 25 (998) – С. 124-130. Бібліогр.: 13 назв.

В статье анализируются основные направления внешней политики Украины после провозглашения независимости. Основное внимание уделено характеристике проблем и перспектив развития украинской дипломатии. Рассмотрены тенденции внешнеполитической деятельности Украины в миротворчестве, участии в международных организациях, сотрудничестве с соседними государствами. Выделены проблемы украинской дипломатии на современном этапе.

Ключевые слова: украинская дипломатия, внешняя политика, правовые основы, международное признание, международные организации, миротворчество.

The main directions of foreign policy of Ukraine since independence are analyzed in article. The main emphasis is focused on the problems and prospects of development Ukrainian diplomacy. The tendencies of foreign policy of Ukraine in peacemaking, participation in international organizations, and cooperation with neighboring states are characterized. The problems Ukrainian diplomacy at this stage is allocated.

Keywords: Ukrainian diplomacy, foreign policy, legal framework, international recognition, international organizations, peacekeeping.

М. І. ХАРЛАМОВ, канд. іст. наук, ст. викладач, Національний університет цивільного захисту України, Харків

ДЕЯКІ ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ З ПОЖЕЖАМИ НА СЕЛІ В УСРР У 1921-1927 РР.

У статті розглядаються окремі важливі питання боротьби з пожежами у сільській місцевості в Українській соціалістичній радянській республіці у період нової економічної політики. Досліджуються важливі питання причин виникнення пожеж на селі та заходи з попередження пожеж у 1921-1927 роках.

Ключові слова: пожежна безпека, пожежні дружини, протипожежні заходи, пожежна профілактика, нова економічна політика.

Актуальність дослідження. Дослідження питань історії розвитку системи пожежної безпеки в Україні у період НЕПу є, у великій мірі, білою плямою в історичній науці. Сучасні історики гуманітарного спрямування не приділяють достатньої уваги питанням захисту населення від вогню в різні історичні епохи, натомість у спеціалістів з системи пожежної охорони України не вистачає базової підготовки історика-фахівця, а подекуди і просто бажання займатися дослідженнями історії пожежної охорони. Виходячи з цього, на сучасному етапі розвитку історичної науки існує необхідність заповнити інформаційну прогалину у контексті становлення та розвитку системи пожежної охорони у сільській місцевості України у 1920-х рр. Наукова актуальність вищезазначених питань є безумовною та потребує всебічного наукового аналізу.

Постановка проблеми. В сучасній історичній науці не вистачає кваліфікованих досліджень з історії техніки та пожежної безпеки. Таким чином, розгляд даних питань є достатньо важливим. Науковою проблемою даної розвідки є характеристика базових аспектів пожежної безпеки на селі в УСРР у 1920-ті рр.

Метою дослідження є аналіз головних заходів боротьби з пожежами у селах України у 1921-1927 роках.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зауважити, що проблема наукового аналізу історії боротьби з пожежами в українських селах в період нової економічної політики є малодослідженою. Сучасні вчені більше приділяють увагу дослідженню питань боротьби з пожежами у дореволюційний період. Тому головними джерелами вивчення питань боротьби з вогняним лихом є матеріали, що були видані у міжвоєнний період (1920 – 1939 рр.). Так, у 1926 році вийшла друком робота О. Коваленка [4]. В цьому poradniku достатньо інформативно, кваліфіковано та дохідливо пояснюються питання причин виникнення та поширення пожеж. Дається характеристика різних видів пожеж та методів боротьби з ними – степові пожежі, лісові пожежі, торфові пожежі, пожежі у населених пунктах [4, с. 19-24]. У 1931 році було видано дослідження В. Іванова, та А. Віганда «Пожежі та підпали» [2]. В цій науковій розвідці дана статистика пожеж на селі в УСРР з 1922 по 1929 рр.

Показана характеристика даних Державної служби страхування від вогню УСРР (Держстрах УСРР), щодо причин виникнення пожеж. Окрім того в роботі достатню увагу приділено питанням підпалів на селі в Україні у зазначений період.

Важливим джерелом з характеристики зазначених вище проблем є poradnik «Пожежа – лихо селянинові» [7]. Виданий poradnik Всеукраїнським Кооперативним Страхувальним Союзом «Коопстрах» у 1924 році є вельми цікавою роботою, проте не може вважатися науковим професійним посібником з гасіння пожеж. Але в ньому можна віднайти корисну інформацію. Також інформативним є збірник серійних інструкцій, постанов, правил, наказів, щодо пожежної охорони, видання Запорізького державного пожежного товариства [1].

Слід відзначити, що у справі боротьби з вогнем в українських селах велике значення у міжвоєнний період мали добровільні пожежні товариства. Джерелами з дослідження цих організацій є «Нормальний статут добровільної пожежної дружини з додатком інструкції та положення про добровільні пожежні організації в УСРР» [6], «Инструкция внутреннего устройства боевой части добровольных пожарных организаций» [3], «Нормальный устав сельских трудовых пожарных дружин» [5].

У 1920 році керівництвом Української соціалістичної радянської республіки (УСРР) було вирішено передати керування пожежною справою до Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС). На початку третього десятиріччя ХХ століття справа пожежної охорони сільськогосподарських районів знаходилася у вкрай важкому становищі.

Зважаючи на складний період громадянської війни та деякий час після завершення останньої, українськими державними органами була підрахована статистика пожеж тільки починаючи з 1923 року. Так у 1923-1924 році було 11 тисяч 769 пожеж, у 1924-1925 – 19 тисяч 529 пожеж, у 1925-1926 – 21 тисяча 223 пожежі, у 1926- 1927 – 24 тисячі 697 пожеж, у 1927-1928 – 31 тисяча 600 пожеж, у 1928-1929 – 27 тисяч 166 пожеж [2, с. 4]. Бачимо, що кількість пожеж була достатньо високою, при чому, враховуючи, те що не всі випадки пожеж в українських селах фіксувалися органами державної статистики.

За матеріалами Укрдержстраху пожежі в УСРР заподіювали збитків населенню республіки не менше ніж на 2 мільйони карбованців щомісяця. Але, слід зауважити, що органи державного контролю за пожежами рахували лише фактичні збитки держави, не враховуючи приховані збитки, тобто ті резерви та ресурси, що були знищені пожежами та могли у майбутньому суттєво впливати на загальний рівень розвитку сільського господарства у республіці.

Достатньо часто пожежі виникали від необережного поводження з вогнем, від поганого влаштування різних технічних споруджень опалення та освітлення будинків тощо. У poradniku Всеукраїнського Кооперативного Страхувального Союзу з боротьби з пожежами, виданого у 1924 році зазначені наступні заходи попередження пожеж для населення. «Попередження пожеж. 1. Піклуйтеся про особисту і громадську пожежну безпеку. 2. Ставлячи будинки й хати пильнуйте і радьте вживання і додержання розривів (суточок) і будівельних правил. 3. Уникайте затарасовання (закладання) розривів різними займистими речами (солома, сіно, дрова та інше). 4. Дбайте про організацію в селі при кооперативі майстерень для

вироблення піщано-цементної черепиці, цегли, цементових кілець для криниць, димарів, дірчастого каміння для підмурків та інше. 5. Використовуйте для будівництва глину на стіни та дахи. Виробляйте самі за допомогою Коопстраха дірчасті плити для обкладки глиняних та дерев'яних хатніх стін. Від цього зимою буде тепліше у хаті і безпечніше від пожежі. Робота ця обійдеться дешево, коли плити ці зробити своєю родиною» [7, с. 18]. Бачимо, що зазначені заходи, дійсно, мали раціональний характер.

Важливим питанням у запобіганні пожеж в українських селах було також дотримання техніки безпеки використання печей та димарів. Рекомендації для населення в цьому випадку були наступними. «6. Доглядайте, щоб печі та бовдури (труби) не доторкалися безпосередньо до дерева та соломи. Пильнуйте, щоб не було незамазаних щілин, щоб через них не загорілася стіна, або дах. 7. Слідкуйте, щоб щомісячно була отрушена сажа і були справні димарі. Від горіння сажі і щілин в димарях пожежі трапляються дуже часто. 8. Не переховуйте на горищах, особливо близько від димарів, всяке лахміття, солому, коноплі та ін. 9. Коло печі чи плити на підлогу набивайте жесті, або встелюйте цеглинами, щоб від вуглика з топливника не загорілася дощана підлога. 10. Не кладіть біля топливника близько дров, або соломи, коли топиться піч чи плита. 11. Коли топите піч чи плиту, не відходьте не зачинивши дверець чи заслінки. 12. Не підпалюйте дров у печі чи плити гасом (керосином), бензином або спиртом. Може легко статися вибух, обпалить вам обличчя і спалить хату. 13. Не залишайте без догляду дітей, коли палиться в печі. Не дозволяйте їм бавитися вогнем коло печі. 14. Тушіть вугіль з особливою обережністю. Не ставте горщика з вугіллям на дерев'яну підлогу і поблизу всього, що може загорітися. Не забувайте, що недосушене вугілля може легко розжеврітися і виникне пожежа» [7, с. 20]. З огляду на вище зазначені рекомендації Всеукраїнського Кооперативного Страхового Союзу «Коопстрах» можна зробити висновок, що проблема пожеж в Україні у 1920-х рр., дійсно, була вельми актуальною.

З ще одного цікавого джерела, автором, якого є О. Коваленко «Як організувати пожежну допомогу на селі» дізнаємось про деякі інші заходи попередження пожеж. До них автор відносить, передовсім, вогнетривке будівництво споруд. «Масові пожежі виникають, головним чином, через те, що пожежа починається в одному місці й перекидається на суміжні будівлі, не зустрічаючи перешкод. Для селянина, що віками звикав до теперішнього порядку розташування будівель, важко перейти до іншого, але цей порядок потрібно змінити в інтересах самого ж селянського господарства.... З господарських міркувань селянину, звичайно, корисно розташовувати своє майно близько річки чи ставка, але це не завжди розумно з боку пожежної безпеки. Через це, з'ясувавши напрямок постійних вітрів, село треба розташовувати навскіс до вітру, а самі будівлі відокремити вулицею так, щоб вони стояли не одна проти одної, а щоб припадали на проміжок між двома будівлями, що навпроти. У разі пожежі вітер понесе вогонь не на сусідню хату, а на вулицю. Вулиці мають бути широкими – не менше як 10 сажнів, провулки – не менше як 5 сажнів. Широкі вулиці потрібні як для безпеки на випадок перелітання іскор з будівлі, що палає, так і для того, щоб пожежникам, які працюватимуть, було б де

повернутися, а селянам скласти врятоване добро. Будівлі вздовж вулиці слід ставити на такій відстані одну від одної, як того вимагають будівельні правила. По між будівлями не слід складати сіно, соломі, дрова, хмиз та інших легкозаймистих матеріалів ближче ніж на 4-5 сажнів. Господарські будівлі – повітки, хлів тощо – слід ставити поза головними будівлями теж із проміжками згідно з будівельними правилами. Стоги сіна й соломі складати потрібно у тій частині подвір'я, де будівель немає» [4, с. 13-15]. Як бачимо висловлені поради та вказівки мали під собою наукове підґрунтя, тому звичайно могли принести користь для боротьби з вогнем на селі.

Висновки дослідження. Вжиті урядом та урядовими організаціями заходи частково покращували ситуацію з пожежною справою на селі, проте вони були дуже часто недостатніми для суттєвого покращення пожежної безпеки в українських селах у 1920-х роках. Хоча необхідно відмітити спроби радянської влади боротися з вогнем на селі, однак даний період характеризувався складним фінансовим та матеріально-технічним становищем в республіці, тому у повній мірі ефективна робота з попередження пожеж та боротьби з ними була впроваджена вже у 1930-х рр.

Список літератури: 1. *Збірник серійних інструкцій* видання З.Д.П.Т. різних постанов, правил, наказів щодо пожежної охорони соцвласності. – Видання Запорізького районного Добровільного Пожежного Товариства імені Дзержинського. – Запоріжжя, 1934. – 54 с. 2. *Іванов В., Ваганд А.* Пожежі та підпали / В. Іванов, А. Ваганд. – Державне видавництво «Пролетар». – Харків, 1931. – 31 с. 3. *Инструкция внутреннего устройства* боевой части добровольных пожарных организаций. – Издание инспекции по делам коммунального хозяйства НКВД. – Харьков, 1925. – 30 с. 4. *Коваленко О.* Як організувати пожежну допомогу на селі / О. Коваленко. – Державне видавництво України. – Харків, 1926. – 93 с. 5. *Нормальный устав* сельских трудовых пожарных дружин. – Полтавский губкомунотдел. – Полтава, 1924. – 15 с. 6. *Нормальный статут* добровільної пожежної дружини з додатком інструкції та положення про добровільні пожежні організації в УСРР. – Друкарня кооперативного видавництва «Український робітник». – Харків, 1924. – 30 с. 7. *Пожаржа – лихо селянинові.* (Порадник, як боротися з пожежами). – Видання Всеукраїнського Кооперативного Страхового Союзу «Коопстрах». – Київ, 1924. – 24 с.

Надійшла до редколегії 08. 04. 2013 р.

УДК 4:614.84 (477)

Деякі історичні аспекти боротьби з пожежами на селі в УСРР у 1921-1927 роках / М. І. Харламов // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – № 25 (998). – С. 131-134. Бібліогр.: 7 назв.

В статье рассматриваются некоторые важные вопросы борьбы с пожарами в сельской местности в Украинской социалистической советской республике в период новой экономической политики. Исследуются важные вопросы причин возникновения пожаров на селе и меры по предупреждению пожаров в 1921-1927 гг.

Ключевые слова: пожарная безопасность, пожарные дружины, противопожарные мероприятия, пожарная профилактика, новая экономическая политика.

The paper discusses some important issues fight fires in rural areas in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the period of the New Economic Policy. We investigate the important question of the causes of fires in rural areas and measures to prevent fires in the years 1921-1927.

Keywords: fire safety, fire brigades, fire prevention, fire prevention, a new economic policy.

А. В. ХАРЧЕНКО, канд. іст. наук, ст. викладач, НТУ «ХПІ»

КУПЕЦЬКА РОДИНА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті автор досліджує демографічні аспекти розвитку купецької родини Харківської губернії. Історико-демографічне вивчення купецької родини регіону дозволило визначити основні тенденції та напрямки цього розвитку. Як основна тенденція простежується спрощення родинної структури. Така ситуація певним чином відповідала так званій «східній» демографічній моделі.

Ключові слова: демографія, купецька родина, проста родина, складна родина, Харківська губернія.

Постановка проблеми. Вивчення демографічних характеристик має велике значення і вже давно привертає увагу спеціалістів завданням яких є дослідження родини з позицій різних галузей науки. Шлюб і родина – це ті інститути, в яких втілюється соціальний характер демографічних процесів і через які проявляється вплив на демографічні аспекти соціально-економічних факторів [297, с. 13].

Мета статті. Питанням є визначення моделі демографічної поведінки, яка переважала в середовищі купецтва Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Чи розпочався в цей період, а якщо розпочався, то, коли саме, перехід від традиційної моделі, що тривалий час була притаманна Східній Європі, до західноєвропейської сучасної моделі.

Виклад основного матеріалу. Для першої демографічної моделі, яка в західноєвропейській історіографії отримала назву «східної», характерними вважають: великий кількісний склад родини; невелику частку осіб, що залишалися самотніми і вели власне господарство; низьку пропорцію родин простих форм і значну пропорцію складних, багатопокілних сімей; ранню та універсальну шлюбність; багатодітність, тощо [531; 536]. Друга, так звана «європейська» модель, є протилежністю «східній» за всіма вищенаведеними параметрами.

В історичних джерелах, особливо кінця XVIII – першої половини XIX ст., населення фіксувалося не тільки і не стільки як сукупність окремих осіб в родині, а саме як сукупність голів родин. Слід зауважити, що соціальні умови міського життя – складні і різноманітні, впливали на суттєву диференціацію всередині купецької верстви і призводили до досить значних ухилів від середніх демографічних показників. Крім того, розмір родини значною мірою визначався існуючою шкалою моральних цінностей, тобто носив етичне забарвлення. На жаль, майже немає даних, що дозволили б дослідити людність купецтва Харківської губернії з точки зору національної приналежності окремих його представників.

Архівні матеріали, які містять інформацію про демографічну характеристику населення мають певні особливості. Такі масові статистичні джерела дозволяють аналізувати загальну картину і визначати тенденції демографічних процесів в середовищі купецької верстви. Демографічну статистику по Харківській губернії кінця XVIII – початку XX ст. можна умовно поділити на дві основні групи –

поточну статистику, тобто ту, що збиралась і регулярно публікувалась у виданнях різних установ – гільдійські списки і т. ін., і разові обстеження – як-то ревізії та переписи населення.

Демографічна характеристика населення Російської імперії розглядалась в багатьох працях [295; 310]. Однак в масштабах її українських губерній, зокрема Харківської, вивчались лише деякі аспекти проблеми. У сучасній практиці демографічних досліджень вивченню розмірів родини приділяється все більше уваги. Сьогодні дослідники встановили взаємозв'язок кількісного складу родини з такими аспектами родинного життя, як господарська діяльність, соціальне положення, уклад життя, внутрішньородинні відносини та ін. В сучасній практиці історико-демографічних досліджень все більше уваги приділяється вивченню розмірів та складу родин. Вивчення ролі окремого індивіда у житті родини поєднується з дослідженням інституту родини як цілісного організму [311, с. 115]. При вивченні людності родини необхідно враховувати не тільки загальну кількість членів родини, але й окремих її представників – чоловіків, жінок, дітей. Необхідним є урахування станових, національно-конфесійних та інших особливостей, а також дослідження історичної динаміки людності. Російський дослідник Л. Дарський відзначав, що розміри родини «значною мірою визначаються існуючою шкалою цінностей, тобто носять етичний характер» [321, с. 13].

При дослідженні кількісного складу сім'ї необхідним є визначення станових особливостей кількісного складу купецької родини. Специфіку купецької сім'ї дослідники вбачають у професійному чиннику. По відношенню до суспільства окрема купецька родина виконувала подвійну функцію, виступаючи з одного боку як виробник матеріальних благ, з іншого – як їх споживач. Історики пов'язують зміни кількісного складу купецької родини Російської імперії із соціально-економічними процесами, що відбувались протягом всього досліджуваного періоду і особливо прискорились у другій половині XIX ст.: розвитком капіталізму, соціальними та демографічними змінами, відживанням станової системи як такої. Всі ці чинники впливали на структуру купецької родини Харківської губернії.

Протягом кінця XVIII – початку XX ст. у масштабах Російської імперії загальною тенденцією змін людності купецької родини було зменшення її кількісного складу. Тенденції до зменшення людності купецької родини у загальноімперському вимірі відзначає російський історик Б. Миронов [425, с. 11]. В науковій літературі відзначається зменшення кількісного складу купецької родини в різних регіонах Російської імперії. Так, Ю. Гончаров повідомляє про зменшення середньої людності купецької родини Сибіру з 9 осіб в кінці XVIII ст. до 5-6 осіб на середину XIX ст., останні цифри спираються на матеріали IX ревізії населення Російської імперії (1851 р.) [311, с. 115]. І. Кусова відзначає, що родина рязанського купецтва (європейська частина імперії) зменшилась з 6,8 особи у 1782 р. до 4,9 особи у 1830 р. [389, с. 33].

Кількісний склад купецької родини Харківської губернії протягом кінця XVIII – початку XX ст. також мав тенденцію до зменшення. Однак цей процес йшов поступово, іноді прискорюючись чи гальмуючись. На підставі всебічного аналізу значної кількості джерел було досліджено людність купецьких родин міст регіону у

різні терміни періоду та з'ясовано, що середня людність купецької родини губернії протягом досліджуваного періоду коливалась в межах 3-6 осіб на родину. При цьому спостерігається доволі значне коливання середньої людності в залежності від хронологічного терміну і конкретного міста губернії. Так, найменшим був середній розмір купецької родини Харкова, який, за даними 1870 р., становив 3,2 особи на родину. Невеликими розмірами відзначались також родини сумського купецтва – на середину XIX ст. приблизно 3,5 особи на родину. Така демографічна ситуація у вищеназваних містах можливо пояснюється тим, що вони представляли собою найбільші торговельні центри всього краю, де купецтво здавна склалось як суспільна група. Наслідки таких патріархальних традицій, як багатодітність, мешкання великими родинами з невідділеними дорослими синами грали значно меншу роль в середовищі купецтва старих торгівельних центрів, у порівнянні з тими містами губернії, в яких перехід до модерного міського образу життя тільки починався.

Відносно історико-демографічних змін в аспекті людності родини, що відбувались в середовищі купецтва губерньського центру потрібно зазначити наступне. Для Харкова була характерною висока концентрація купецтва (до 80% купецтва губернії наприкінці досліджуваного періоду) і за цим показником місто тяжіло до імперських столиць (Москви і Санкт-Петербургу), значно випереджаючи найбільші центри купецтва українських губерній (Київ, Одесу). Родини харківського купецтва вже мали міцні традиції міського життя з характерною для останнього демографічною поведінкою. Втім, зміни у людності харківської купецької родини протягом періоду свідчать про складність історико-демографічних процесів, що протікали в Російській імперії в XIX ст. Так, у 1811-1814 рр. людність родини харківського купецтва становила 5,8 особи [206, арк. 47-313], а у 1826-1829 рр. ці показники знизились до 5,1 особи [207, арк. 42-331]. На підставі даних, що ми маємо на 1832-1835 рр., спостерігаємо, що людність купецької родини істотно збільшилась, становлячи 6,4 особи [206, арк. 2-607]. Аналізуючи дані стосовно купецької верстви Харкова, що були зібрані під час IX ревізії населення Російської імперії 1850 р., відзначаємо очевидне зменшення людності до 5,7 осіб [209, арк. 146-1191].

Для середовища купецтва Чугуєва на початку XIX ст. характерною була досить висока середня людність сім'ї – дорівнювала 6,1 осіб на родину [163, арк. 26-41]. Подібні середні розміри купецьких родин були характерні також для купецтва Золочева [161, арк. 1-117]. та Старобільська [153, оп. 164, спр. 244, арк. 23-25]. Середня людність купецьких родин вищеназваних міст майже не змінювалась протягом всього досліджуваного періоду, дорівнюючи не менш ніж 5,8 осіб на родину. На середину XIX ст. доволі високою була людність купецьких сімей Куп'янська – 5-5,5 осіб на родину, що обумовлювалось присутністю серед місцевого купецтва певної кількості представників неміських станів, переважно селянських родин [153, арк. 19-23]. Вихідці з сільської місцевості, що поповнювали лави купецтва, не відразу звикали до міського образу життя і спочатку зберігали прихильність до збереження традиційних родинних цінностей – спільного прожиття багатьма поколіннями, багатодітності та ін.

В Охтирці, на відміну від Чугуєва, середня людність купецької родини була дещо нижчою – 4,8-5,1 осіб на родину [205, арк. 1-353]. Відносно низьку людність родини охтирського купецтва можна пояснити специфікою самого міста. В Охтирці, що мала менше населення ніж, наприклад, Куп'янськ, склався кістяк спадкового гільдійського купецтва, чисельність якого протягом всього досліджуваного періоду переважала чисельність купецтва багатьох інших міст Харківської губернії. А тому і демографічні процеси, що відбувались в середовищі купецтва, зокрема, в купецькій родині, проходили швидше, ніж в інших осередках. Мабуть такі самі обставини пояснюють близькість показників середньої людності купецьких родин Слов'янська [205, арк. 1-353] – ще одного значного економічного центру Харківської губернії. Подібний до охтирського, показник середньої людності – 4,6-4,9 осіб на родину, простежується і в середовищі купецтва Сум. Аналіз історико-демографічного процесу у вищеназваних містах дозволяє зробити висновки про наявність спільних тенденцій спрямованих на скорочення кількісного складу купецької родини вже в першій половині досліджуваного періоду.

Ці показники, що характеризують родини купецтва Харківської губернії, збігаються з аналогічними даними стосовно родин купецтва інших регіонів Російської імперії. Так, за даними Ю. Гончарова середня людність купецьких родин Сибіру на середину XIX ст. дорівнювала 6 особам на родину [309, с. 115]; І. Кусова наводить дані щодо родини рязанського купецтва на той же хронологічний період – 5,6-6,3 особи на родину [389, с. 81]; А. Боханов визначає середню чисельність московської купецької родини на рівні 5-6 осіб [281, с. 108].

Таким чином, в першій половині досліджуваного періоду ми спостерігаємо досить значне коливання кількісного складу родини. В сучасній історіографії відзначається феномен зростання міської родини в першій половині XIX ст. Так, білоруський дослідник В. Носевич стверджує, що такі обставини спростовують гіпотезу про поступово зникаючу в цей період «патріархальну» родину [430, с. 30]. До сьогодні немає чіткого пояснення цього явища, але відзначається вплив цілого комплексу обставин, що викликали таке «повернення» великої родини й відповідно збільшення людності родини в цей час. Зазвичай появу великих родин в купецтві пов'язують зі вступом селян до купецького стану (саме для цієї групи були характерні великі багатопокілнні родини). Однак дослідження джерел формування губернського купецтва в першій половині XIX ст. не підтверджує такої тези.

Якщо для купецтва Куп'янська, Вовчанська, Старобільська суттєвим джерелом поповнення дійсно виступало селянство, а самі представники купецтва нерідко мешкали в сільській місцевості, то на відміну від них, купецтво Харкова, Сум, Слов'янська, Охтирки було більш монолітним і процеси соціальної мобільності проходили тут здебільшого на горизонтальному рівні, тобто купецтво цих міст поповнювало свої лави переважно за рахунок вихідців з місцевих родин та купців з міст інших губерній імперії, здебільшого з регіонів України та Центральної Росії. Так, досліджуючи шляхи формування купецтва Харкова за матеріалами IX ревізії 1850 р. приходимо до висновку, що переважна більшість купців були вихідцями з міських станів Харкова та городян краю або представників міст інших регіонів. Лише 12% харківських купців походили з селянського стану [209, арк. 146-1191].

Ситуація не змінювалась і надалі. Так, у 1861р. з 35 осіб, зарахованих до харківського купецтва, 27 осіб були вихідцями з міських станів й тільки двоє походили з селян [201, арк. 1-193]. Тільки в пореформений час ситуація дещо змінилась і частка селянства в купецтві міст губернії почала збільшуватись. В пошуках пояснення збільшення кількісного складу купецької родини на початку другої третини XIX ст. неможна відкидати роль усталених в демографічній поведінці стереотипів які завжди є доволі жорсткими та стійкими в зберіганні. Прикладом таких поведінкових стереотипів можна назвати тяжіння традиційної родини до багатодітності тощо.

Втім, під час великих соціально-економічних зрушень в Російській імперії, пов'язаних з всебічними реформами 1860-х рр. XIX ст., традиційний уклад життя, особливо в його міському варіанті, доволі швидко розпадався. Підтвердженням цієї тези можуть слугувати ті демографічні зміни, що набули з цього часу невідворотного спрямування. В більшості міст Харківської губернії в цей час спостерігаємо скорочення середньої людності купецьких родин. Наприклад, аналіз гільдійського списку харківського купецтва за 1870 р. дає змогу відзначити різке зменшення людності родини до 3,2 осіб [205, арк. 1-353]. Наведені дані заперечують існуючу в історіографії тезу про зростання людності купецької родини в післяреформений період, що начебто був пов'язаний з процесами оновлюваності верстви через припис до стану родин тільки-но звільнених з кріпацтва селян [543, с. 36].

Те саме можна сказати про тезу щодо пришвидшення скорочення кількісного складу родини купця на початку XX ст., коли нібито реформи оподаткування верстви призвели до перетворення її привілеїв на фікцію, викликавши відтік купецьких сімей з верстви і справжню демографічну кризу, що і відбилась на падінні людності родини [431, с. 71]. У подальші роки зберігалась тенденція до зменшення людності купецької родини Харкова. Так, за гільдійським списком 1882 р., спостерігалось подальше скорочення людності родини до 2,8 осіб [249, арк. 2-245]. Виникають деякі сумніви щодо вірогідності останнього показника. Треба зазначити, що відомості губернського статистичного комітету та документація казенної палати, наприклад гільдійські списки, за період 80-х рр. XIX ст. мають суттєві розбіжності в своїх даних. Втім, якщо визнати саме ці дані вірогідними, то щодо пояснень таких змін існують і достатньо переконливі аргументи. Так, на різке скорочення людності купецької родини в цей період вплинуло істотне збільшення в середовищі харківського купецтва кількості господарств які складались з однієї особи, та господарств, представлених молодими бездітними парами. Окрім того, на зменшення кількісного складу родини продовжували впливати зміни пов'язані з модернізацією міського життя.

Незважаючи на характерні для губернського центру демографічні тенденції, людність купецьких родин інших міст губернії зменшувалась значно повільніше. Так, у Валках людність купецької родини в 70-х рр. XIX ст. становила 5,1 особи на родину, той же показник характеризував середню людність купецької родини Змиїва, у Вовчанську цей показник дорівнював 5 особам на родину [152, арк. 9-13; 151, арк. 16-18; 152, арк. 13-15]. Щодо харківського купецтва, потрібно зазначити,

що аналіз даних гільдійського списку 1893 р. демонструє збільшення людності купецької родини до 4,5 осіб [250, арк. 1-159]. Така людність родини співпадає з даними Всеросійського перепису 1897 р., за якими середня цифра людності міської родини купецтва Російської імперії становила 4,3 особи [39]. За цим показником харківська родина майже співпадала з невисокою людністю купецьких родин російських міст Томська та Рязані, де людність родини становила 4,6 осіб [311, с. 116; 389, с. 110].

На початку XX ст. ситуація майже не змінилася. Напередодні революції 1917 р. ці цифри залишаються майже тотожними попередньому періоду [245, арк. 32]. Таким чином, на початку XX ст. суттєві коливання у людності купецької родини Харківської губернії були майже відсутні, що можна пояснити деяким зниженням вертикальної соціальної мобільності верстви в цей час, а також збільшенням в цей період в губернському купецтві частки селянських та єврейських родин, для яких залишалась характерною так звана традиційна демографічна поведінка з багатодітністю, та невідокремленням повнолітніх синів від батьківського господарства.

Досить значні коливання в загальній тенденції до зменшення людності купецьких родин Харківської губернії протягом кінця XVIII – на початку XX ст. є свідченням складного процесу соціальної модернізації купецької верстви в цей період. Процес зменшення людності купецької родини наприкінці XIX ст. пов'язаний з соціально-економічними процесами в суспільстві.

Незважаючи на присутню в історіографії тезу про те, що купецтву була притаманна велика родина з багатьма членами, в середовищі купецтва Харківської губернії кількість великих родин, у яких проживало більше 10 членів, була досить незначною. Прикладом великої родини купецтва наприкінці XVIII – на початку XX ст. може виступати родина харківського купця 2-ї гільдії В. Шимбір'юва, яка складалась з 37 осіб. Це найбільша з купецьких родин губернії, які були досліджені. У родині разом зі вдовим батьком мешкали троє одружених синів з дітьми, невістка – дружина померлого сина з дітьми, та шестеро одружених онуків, четверо з яких мали своїх дітей [211, арк. 907 зв. – 908]. Великими були родина купця 1-ї гільдії Ф. Сандомирського, що складалась з 29 осіб, родина купця 3-ї гільдії А. Кожина – 24 особи, родина купця 2-ї гільдії І. Полянського, яка налічувала 21 члена [243, арк. 96 зв. – 97; 206, арк. 245 зв. – 246; 245, арк. 137 зв. – 138]. Аналіз архівних даних дає підстави стверджувати, що такі великі родини становили достатньо невелику частку (в середньому за досліджуваний період їх кількість не перевищувала 9%) від загальної кількості родин купецтва регіону.

Для купецтва краю можна виділити три групи сімей: родини, які мали від 1 до 5 членів; родини які мали від 5 до 10 членів; родини які мали більше 10 членів. У період з кінця XVIII до початку XX ст. переважна кількість родин купецтва складалась з 1-5 осіб. У першій половині XIX ст. кількість таких родин складала половину від загальної кількості купецьких сімей. На середину XIX ст. родина з 1-5 членами становила більшість купецьких родин. В другій половині століття родини з 1-5 членами складали не менше 2/3 загальної кількості родин купецтва. На 1873 та 1882 рр. припадає їх найбільше кількісне зростання. Так, за гільдійським списком

Харкова 1882 р. з 294 купецьких родин які були досліджені, 107 були господарствами з 1-5 членами [249, арк. 2-245]. В Чугуєві родин з такою кількістю членів було 24 з 36 які були досліджені [205, арк. 1-353]. Потрібно зауважити, що більше третини цих родин становили господарства одинаків. Одиначами були переважно молоді чоловіки у віці від 20 до 40 років, які ще не створили своєї родини. На початку ХХ ст. тенденція до чисельної переваги родин з 1-5 членами зберігалась. Так, у Харкові у 1902 р. з 354 купецьких родин такими були 233 [251, арк. 1-120]. А в Золочеві у 1911 р. таку кількість членів мали 21 з 29 купецьких родин які були досліджені [160, арк. 1-117].

Протягом кінця ХVІІІ – на початку ХХ ст. значний відсоток родин купецтва Харківської губернії становили родини із кількістю членів від 5 до 10. У першій половині ХІХ ст. такі родини складали до половини від загальної кількості родин, не поступаючись, а іноді і перевищуючи частку родин із людністю 1-5 членів. В середовищі харківського купецтва за даними 1835 р. вони навіть отримали невелику чисельну перевагу над малими родинками [208, арк. 54-527]. У другій половині ХІХ ст. кількість родин з людністю 5-10 осіб істотно скоротилась. Особливо помітне зменшення кількості таких родин відзначалося протягом 1870-х – 1880-х рр. Деяке збільшення їх частки серед родин купецтва краю простежується на початку ХХ ст. Можливо, причиною такої ситуації був згадуваний вище запис до місцевого купецтва багатьох представників єврейської національності з великими багатодітними родинками.

Втім, господарства одинаків, все ж таки не мали необхідного для родини осередка – подружньої пари. І при окремому їх підрахунку можна стверджувати, що родина з людністю 5-10 членів, нарівні з родиною, в якій людність становила до 5 членів, були найбільш поширеними формами родини купецтва регіону протягом всього досліджуваного періоду. Аналіз даних гільдійського списку Харкова за 1893 р. підтверджує те, що родини з таким кількісним складом переважали в середовищі купецтва [250, арк. 1-159]. Тобто, на той час кількість подібних родин навіть збільшилась в порівнянні з серединою ХІХ ст. Основною формою такої родини була шлюбна пара з дітьми. Протягом другої половини ХІХ ст. спостерігається значне зменшення дитячої смертності – можливо, що саме це сприяло поступовому зростанню кількості родин цієї групи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Родини з людністю більше 10 членів тільки на початку ХІХ ст. становили близько 1/5 від загальної кількості родин. У подальшому їх частка коливалась близько 10-15%, з тенденцією до зменшення протягом століття. Після 1860-х рр. їхня частка в загальній кількості купецьких родин Харківської губернії стрімко зменшувалась, коливаючись від 1 до 3%. Так, у 1910 р. в м. Харкові їх частка становила близько 3% (14 з 450 родин) загального числа купецьких родин [245, арк. 27-35]. А в м. Золочеві в 1911 р. ми відзначаємо тільки одну таку родину з 29 які були досліджені [160, арк. 1-117]. Це дає всі підстави стверджувати, що на той час родини з великою кількістю членів вже не були характерними для місцевого купецтва.

У дослідженнях родини велике значення має вивчення її поколінної структури [302, с. 21]. Цей показник характеризує історико-демографічні процеси, що

відбувались в купецьких родин. Для купецьких родин Харківської губернії в кінці XVIII – на початку XX ст. найбільш характерною була родина, що складалася з двох поколінь. Протягом зазначеного періоду родини з двох поколінь складали не менше 60% від загального числа купецьких родин. Зазвичай, такі родини були представлені поколіннями батьків та дітей, які були одружені або неодружені. У XIX ст. збільшилась частка родин з одним поколінням – тобто родин, що склалися з бездітної шлюбної пари, самотньої особи, родичів одного покоління тощо. Кількість таких родин зросла з 13% у 1811 р. до 30% у 1893 р. Протягом досліджуваного періоду питома вага родин, представлених трьома поколіннями, зменшилась з 21% у 1811 р. до 6% у 1902 р. Родини, представлені чотирма поколіннями, зустрічалися тільки в першій половині XIX ст. Прикладами таких родин можуть слугувати родина харківського купця Г. Мітіна у 1811 р. або родина харківської купчихи С. Смирнової у 1850 р. [206, арк. 253 зв. – 254; 209, арк. 693 зв. – 695]. Дані за другу половину XIX ст. свідчать про відсутність багатопокілінних родин. Наведені дані визначають наявність тенденції до спрощення поколінної структури родини губернського купецтва протягом досліджуваного періоду.

Підсумовуючи вищесказане, слід наголосити на складності тих обставин, що визначали історичну динаміку людності купецької родини Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Дослідження людності родин гільдійців різних міст губернії продемонструвало розвиток певних тенденцій у демографічних процесах. Без сумніву, як основна простежується тенденція на кількісне зменшення людності сім'ї, спрощення її демографічних характеристик в різних аспектах. Такі трансформації були нерозривно пов'язані як з соціально-економічними процесами, що відбувались в Російській імперії загалом і на теренах нашого регіону зокрема, так і зі змінами у ціннісних настановленнях традиційного суспільства.

Протягом досліджуваного періоду в купецьких родин Харківської губернії відбувались соціально-економічні процеси, що вплинули на такий аспект історико-демографічного розвитку родини, як її структура. Важливість вивчення цього аспекту пов'язана з тим, що «родина відрізняється від інших систем та підсистем суспільства шлюбно-родовими підвалинами свого виникнення і своєю структурою: організацією зв'язків, взаємовідносинами людей, що входять до неї» [302, с. 18]. При дослідженні цього аспекту увагу, перш за все, привертає внутрішня та поколінна структура купецької сім'ї [349, с. 18]. При дослідженні внутрішньої структури купецької родини Харківської губернії у кінці XVIII – на початку XX ст. постають певні труднощі, пов'язані з недостатньою теоретичною розробкою цієї проблематики у вітчизняній історіографії. У науковій літературі структуру родини нерідко визначають спираючись на поняття усталені в соціології або демографії [304, с. 155]. Наприклад, російський соціолог С. І. Голод вважає, що «структура родини – це перш за все спосіб організації зв'язків між її елементами (членами родини), характер їх взаємовідносин в процесі соціально значимої діяльності» [308, с. 29]. У демографічних дослідженнях до структури родини зазвичай відносять її склад, що визначається за такими конкретними показниками, як її загальна чисельність, кількість поколінь та шлюбних пар, дітність, члени родини за ступіню і характером спорідненості, за національною приналежністю і т. ін. [297, с. 11].

Перш за все, необхідно визначити, з яких компонентів складається так звана структура родини. Насамперед, до неї відносять склад родини, що визначається за такими конкретними показниками, як загальна чисельність родини, число поколінь, кількість шлюбних пар, кількість дітей в родині, ступінь та характер споріднення та свояцтва між окремими членами родини та ін. [285, с. 22]. Структура родини також може включати організацію відносин між її членами. Крім того вона має і соціальні чинники, до яких можна віднести соціальну приналежність родини, соціальну однорідність її членів, їх освіту і професію та ін.

У рамках такого підходу вчені намагались класифікувати форми родини. Так, радянський дослідник С. Я. Вольфсон розділив родини на природні та штучні [299, с. 43]. Під природніми він розумів союз осіб, пов'язаних між собою спільним походженням від одного подружжя. Під штучною ж родиною він розумів спільне проживання братів з родинами, або родинне об'єднання осіб, що не перебували у кривому родстві. Іншим чином розумів розподіл родин С. В. Пахман: «правильніше ту родину, що складається з батьків та одружених синів, або доньок, що вийшли заміж називати складною ... родину ж, що складається лише з батьків та дітей які ще не перебувають у шлюбі, називати простою» [цит. за: 345, с. 28]. Спроби об'єднати якісні характеристики родини з її кількісними показниками призвели до створення А. Я. Боярським векторного представлення структури родини за чотирма демографічними ознаками: неповнолітні діти, батьки, повнолітні члени родини, престарілі члени родини [282, с. 73].

У 1960-80-х рр. до питання класифікації родини долучились радянські етнографи. У 1963 р. М. О. Косвен запропонував виділити два історичних типи «великої патріархальної родини»: демократичний та деспотичний [372, с. 70]. Нарешті, О. А. Ганцька запропонувала декілька схем класифікації, в залежності від різних структуроутворюючих ознак: чисельності, кількості поколінь чи шлюбних пар, дітності, характеру спорідненості тощо [302, с. 18].

У сучасній науковій літературі для простих форм родини застосовують такі поняття, як «мала родина», «нуклеарна родина», «проста родина». Для більш складних сімейних форм застосовують такі поняття, як «велика родина», «складна родина», «неподілена родина». Кожен з цих основних типів може поділятися ще на декілька. Не існує і узагальненої типології родин за їх внутрішньою структурою. На сьогодні існує не менше 10 типологій систем родини, що їх використовують сучасні дослідники [310, с. 23].

При вивченні сімейної типології родини досліджуваного періоду основним є поняття «домогосподарства», яким можна позначити місце проживання, споріднення та спільну життєдіяльність членів окремої купецької родини Харківської губернії. На підставі цього базового поняття всі родини були розподілені наступним чином. Просте сімейне домогосподарство – тобто таке, що зазвичай і називають нуклеарною родиною. Ця родина складається з подружжя і дітей, якщо вони є, або вдової особи (чоловіка або жінки) з дітьми. Подружній зв'язок – підґрунтя такої родини. При цьому окремих індивід також може прийматись як осередок родини. Розширене сімейне домогосподарство – це подружня пара разом з родичами, пов'язаними з нею прямою спорідненістю. Тобто,

родина має ту саму структуру, що й просте домогосподарство, з додатком деяких індивідів. При цьому, якщо вищезгаданий індивід є представником старшого покоління, то родина вважається висхідною, а якщо молодшого покоління – низхідною родиною. Якщо в родині присутні брати або сестри подружжя-осередку, то родина є такою, що розвивається бічною лінією. Складне сімейне домогосподарство маємо там, де декілька подружніх пар ведуть спільне господарство і поєднані між собою будь-якою ступінню спорідненості. Таке домогосподарство може розрізнятися за горизонтальним (подружжя братів) або вертикальним (батько-одружений син) зв'язком. Головна ознака такої родини – наявність у домогосподарстві додаткового подружнього осередку, крім осередку до якого належить голова родини.

У даній роботі ми здійснили поділ купецьких родин Харківської губернії кінця XVIII – початку XX ст. за наступною типологією: 1) родина яка складається з однієї особи; 2) група родичів які не мають подружнього осередка; 3) проста родина, яка складається з подружжя або подружжя та неодружених дітей; 4) розширена родина, яка складається з подружньої пари з дітьми, та родичів, які не знаходяться у шлюбних відносинах між собою; 5) складна родина, з двох та більше подружніх пар. Всі ці типи організації родини були наявні в середовищі купецтва краю. Використання даної типології обумовлено тим, що застосування більш складних систем при вивченні достатньо вузького кола об'єктів, в даному випадку купецьких родин, зменшило б наочність висновків. Крім того, використання такої, дещо узагальненої типології дозволяє з одного боку більш наочно продемонструвати зміни сімейної структури з плином часу, а з іншого під час класифікації конкретних сімей нівелювати їх різноманітні внутрішні зв'язки і об'єднувати їх в одну групу. Немає сенсу розподіляти невелику кількість родин за більшою кількістю типів. Це завадило б виявити тенденції у зміні структур купецької родини на нашому часовому відрізку.

Аналіз розподілу купецьких родин Харківської губернії за типами внутрішньої структури в різних містах регіону доводить нам, що за весь досліджуваний період в купецькому стані регіону переважала проста родина. Вона мала різні варіації: домогосподарство однієї особи; шлюбної пари з дітьми; вдовця чи вдовиці з дітьми; родичів які проживали разом без шлюбу. У першій третині XIX ст. родини таких форм становили більше 70% від загальної кількості родин. Так, у Харкові в 1829 р. зі 133 досліджених родин, 102 родини можна віднести до простих форм [207, арк. 1-331]. В 1831 р. у Чугуєві до родин з простими формами можна віднести 31 з 40 досліджених родин [162, арк. 26-41]. У другій третині XIX ст. кількість простих родин збільшується майже до 80% від загальної кількості родин. Так, у Харкові, на 1850 р. з 249 досліджених родин, до родин з простими формами можна віднести 202 родини від загальної їх кількості [209, арк. 146-1191]. На той же рік, у Куп'янську до родин з простими формами можна зарахувати 28 з 37 досліджених сімей [152, арк. 19-23]. В останню третину XIX ст. їх кількість надалі збільшується, сягаючи до 90% від загальної кількості родин купецтва. Так, у Харкові в 1893 р. з 288 купецьких родин, 262 родини відносились до простих форм [250, арк. 1-159]. А в Охтирці, у 1880 р. до простих родин відносились 26 з 28 купецьких родин [201, арк. 1-193]. На

початку XX ст. ми спостерігаємо таку ж ситуацію. У 1902 р. до простих родин можна віднести 319 з 354 купецьких родин Харкова, які були досліджені [251, арк. 1-120]. В 1911 р. в Золочеві до родин з простими формами можна віднести 27 з 29 досліджених родин [160, арк. 1-117].

Серед родин купецтва регіону певну частку складали родини з розширеними формами. В таких сім'ях шлюбна пара мешкала разом з родичами непрямої лінії (тобто не з батьками). В першій третині XIX ст. сімей з розширеними формами налічувалось біля 2,5% від загальної кількості. Так, у Харкові в 1811 р. зі 110 купецьких родин, 5 родин можна віднести до розширених форм [206, арк. 1-421]. У 1831 р. в Чугуєві до родин з розширеними формами відносились 2 з 40 досліджених купецьких родин [152, арк. 26-41]. У другій третині XIX ст. кількість таких родин становила біля 3,5% від загальної кількості родин. Так, у 1850 р. з 249 купецьких родин Харкова, до розширених родин можна віднести 7 з них [209, арк. 146-1191]. Того ж року в Валках була одна така купецька родина, з 17 досліджених [152, арк. 9-13]. В останній третині століття їхня частка зменшилась до 2% від загальної кількості родин. Так, у 1882 р. із 311 досліджених купецьких родин Харкова, до родин з розширеними формами можна віднести тільки 5 з них [249, арк. 2-245]. А в Чугуєві на 1887 р. мешкала тільки 1 така родина з 36 досліджених купецьких сімей [201, арк. 1-193]. На початку XX ст. їх кількість надалі скорочувалась. Так, у 1910 р. відзначаємо, що до розширених купецьких родин Харкова належали тільки 9 з 450 [245, арк. 1-200]. Тобто кількість розширених родин протягом кінця XVIII – на початку XX ст. завжди була невисокою, у таких родинах мешкала досить незначна кількість харківського купецтва.

Значну частку від загальної кількості сімей становили родини купецтва зі складними формами. Крім того, в них мешкала досить значна кількість населення, що особливо стосується кінця XVIII – першої половини XIX ст. Так, на першу третину XIX ст. частка родин із складними формами (тобто багатопарних родин), становила до 20% від загальної кількості купецьких родин губернії. Найбільша кількість таких родин спостерігалась на початку XIX ст. Наприклад, в Харкові у 1811 р. із 110 купецьких родин, 25 родин мали складні форми [206, арк. 1-421]. У подальшому бачимо тенденцію до скорочення їх кількості. Втім, ця тенденція була характерною не для кожного міста губернії. Так, у 1829 р. в Харкові, їх частка зменшилась до 14% [207, арк. 1-331]. В Чугуєві на 1831 р. мешкали 7 таких купецьких родин з 40 досліджених [152, арк. 26-41]. А в Старобільську на 1832 р. з 19 родин місцевого купецтва 9 відносились до родин зі складними формами [152, арк. 23 зв. – 25]. У другій третині XIX ст. кількість складних за формою купецьких родин зберігалась приблизно на тому ж, достатньо високому рівні – біля 20%, що було характерним для початку XIX ст. Тільки в останній третині XIX ст. тенденція до зменшення кількості родин зі складними формами набуває постійності. В цей період відбувається різке скорочення числа таких родин, і їх частка в загальній кількості не перевищує 5%. Так, на 1887 р. в Чугуєві спостерігаємо наявність трьох таких купецьких родин з 36 досліджених [199, арк. 1-193]. У Харкові на 1893 р. з 288 досліджених родин, до складних форм можна віднести тільки 14 з них [250,

арк. 1-159]. На початку XX ст. тенденція зберігається. Так, на 1902 р. до складних родин можна віднести 20 з 354 купецьких родин Харкова [251, арк. 1-120].

Аналіз купецьких родин Харківської губернії за різними типами внутрішньої структури дозволяє зробити висновок, що переважаючим типом купецької родини краю протягом кінця XVIII – на початку XX ст. було господарство однієї шлюбної пари. Родини такого типу в середовищі купецтва губернії були представлені шлюбною парою з дітьми або без дітей, а також шлюбною парою, яка проживала разом із вдовими батьками. Протягом досліджуваного періоду спостерігається тенденція до збільшення частки родин цього типу від загальної кількості купецьких родин. З кінця XVIII ст. родини з однією шлюбною парою складали більше 60% від загальної кількості купецьких родин. Так, у 1829 р. в Харкові зі 133 досліджених купецьких родин, 72 родини мали у своєму складі 1 шлюбну пару [207, арк. 1-331]. В Чугуєві, на 1831 р. до таких родин відносились 27 купецьких родин з 40 сімей які були досліджені [152, арк. 26-41]. У подальшому частка таких родин дещо знизилась, і тільки наприкінці XIX ст. перевищила 70%. Протягом досліджуваного періоду у родинах такого типу мешкала більшість купецтва краю. Протягом першої половини XIX ст. кількість купців які мешкали в родинах з однією шлюбною парою постійно перевищувала 50% від загального числа купецьких сімей. У другій половині XIX – на початку XX ст. ця цифра постійно зростала, складаючи наприклад 74% купецьких родин Харкова у 1893 р., понад 70% купецьких родин міста в 1910 р. та золочевського купецтва в 1911 р. [250, арк. 1-159; 243, арк. 17; 160, арк. 1-117].

Багатопарні родини у середовищі купецтва губернії становили на початку XIX ст. досить значну кількість – до 25%, до того ж в них мешкало до 40% населення. В першій половині XIX ст. кількість таких родин коливалася в межах 20-25%, а кількість населення, яке мешкало в них, становила більше 40% від загальної кількості купецтва краю.

Феномен зростання кількості великих родин в середовищі харківського купецтва в цей період вже відзначався вище. На нашу думку, таке збільшення кількості багатопарних родин було дещо штучним і не відповідало дійсному числу таких родин серед купецтва Харківської губернії. За часів царювання Миколи I держава контролювала виконання норм сімейного законодавства. Так, під час ревізій населення вимагали чіткого дотримання існуючих законодавчих положень в сімейній сфері. Однією з підвалин родинного життя вважали збереження пріоритету голови родини. За головою сім'ї рахувались родини його синів або інших родичів, навіть якщо фактично діти мешкали окремо, але при цьому не мали офіційного дозволу на таке відокремлення від батьківського господарства. Таким чином, у ревізійних сказках записувались родини з багатьма поколіннями та декількома десятками членів, в той час як в реальності родина мешкала окремо в різних домівках. Саме під час однієї такої ревізії 1850 р. в одній купецькій родині Харкова були записані купець Г. Ханайченков, з яким мешкало троє його одружених синів (старшому з яких вже виповнилося 47 років), та родина купчихи С. Смирнової, в якій із вдовицею мешкали четверо її одружених синів, двоє одружених онуків та ін. [209, арк. 485 зв. – 486, арк. 693 зв. – 695].

Наприкінці XIX ст. частка багатопарних родин купецтва Харківської губернії стрімко зменшувалась, так само як і кількість населення, яке мешкало в родинях такого типу. У 1893 р. в Харкові налічувалось відповідно 5% багатопарних родин від загального числа, та 10% населення в них [250, арк. 1-159]. Однак, на початку XX ст. кількість багатопарних родин дещо зросла, коливаючись у межах 6-7%. Так, у 1902 р. маємо 20 складних купецьких родин Харкова з 354 [251, арк. 1-120]. Родини такого типу в губернському купецтві були представлені шлюбними парами голови родини та його дітей (а іноді й онуків), шлюбними парами дітей, що проживали із вдовим головою родини, та шлюбними парами кількох одружених братів. Так, у 1811 р. в родині харківського купця Г. Алексеева проживало двоє його одружених братів [206, арк. 59 зв. – 60].

Протягом кінця XVIII – на початку XX ст. в середовищі купецтва Харківської губернії значно збільшилась кількість одинаків, тобто осіб, що вели окреме господарство. Переважно це були чоловіки, які ще не мали своєї родини, але іноді це були вдовці або вдовиці. Якщо у першій третині XIX ст. господарства одинаків складали 4% від загальної кількості родин купецтва, то у другій третині століття їх кількість зросла до 10%. В останній третині XIX ст. кількість таких господарств збільшилась майже до 25%. Так, в Харкові у 1870 р. з 246 досліджених родин, 49 були господарствами одинаків [205, арк. 1-353].

У період з кінця XVIII до початку XX ст. в середовищі губернського купецтва збільшилась частка родин, в яких проживали родичі без шлюбу. Переважно це були родини, в яких вдовець або вдовиця мешкали з дітьми, неповнолітніми або ще неодруженими повнолітніми. У більшості випадків це родини саме з жінками-вдовицями. Крім того, були родини, в яких мешкали неодружені брати та сестри, та деякі інші варіації. Так, у 1835 р. в родині харківського купця М. Северіна разом з ним були записані два його брати та сестра [207, арк. 77 зв. – 78]. Протягом досліджуваного періоду відсоток таких родин збільшився з 5% до 14% від загальної кількості купецьких родин. Але така тенденція не була постійною, і в останній третині XIX ст. їх частка в середовищі купецтва губернії зменшилася. У Харкові в 1893 р. родини, в яких проживали родичі без шлюбу становили тільки 7,5% від загального числа купецьких родин [250, арк. 1-159]. На 1902 р. такими були 20 з 354 харківських купецьких родин [251, арк. 1-120].

Незначною була кількість родин, в яких разом зі шлюбною парою мешкали інші непрямі родичі. Протягом кінця XVIII – на початку XX ст. кількість такого типу родин в купецтві краю не перевищувала 5%. Прикладом такої родини може бути родина харківського купця П. Єрасова, з яким проживали двоє його неодружених братів та їх 87-річна бабка [249, арк. 113 зв. – 114].

Висновки. Отже, дослідивши основні характеристики демографічних процесів серед купецьких родин Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. можна прийти до наступних висновків. Східноєвропейська модель демографічної поведінки залишалась актуальною для представників купецької верстви протягом всього досліджуваного періоду. Результати аналізу історико-демографічного розвитку купецької родини демонструють нам складність процесів, що відбувались в суспільстві Російської імперії. Аналіз демографічної поведінки купецтва краю

свідчить, що визначальний вплив на неї мав економічний фактор. Важливим фактором була також ментальність верстви – плід суспільно-економічних реалій життя, станових стереотипів та традицій оточуючого суспільства. Еволюцію купецької родини регіону не можна розглядати як однобічний процес, на цьому шляху були зупинки і навіть зміни у протилежному напрямку. На родину впливало багато факторів, як-то: соціальні умови життя, взаємодія традицій та нововведень в соціальному житті та ін. Але в цій ситуації не було нічого дивного, за не менш складними сценаріями відбувались демографічні трансформації в інших регіонах Російської імперії.

Демографічні зміни купецької родини Харківської губернії були тісно пов'язані з процесами соціальної модернізації, що охопили суспільство наприкінці XVIII – на початку XX ст. Порівняння з аналогічними процесами, що відбувались в середовищі купецтва інших регіонів Російської імперії, дозволяє констатувати, що родина купецтва регіону за показниками свого демографічного розвитку відповідала загальним тенденціям регіонів в яких розташовувалися великі купецькі центри Російської імперії.

Список літератури: 1. Волков А. Г. Изучение мнений о величине семьи / А. Г. Волков. – М., 1971. – 156 с. 2. Hajnal J. European marriage patterns in perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Everslay (eds). *Population in History*, 1965. P. 101 – 143. 3. Laslett P. and Wall R. (eds.). *Household and Family in Past Time Further Materials from Western Europe*, 1972. 4. Водарский Я. Е., Кабузан В. И. Демографические проблемы истории СССР досоветского периода / Я. Е. Водарский, В. И. Кабузан. – М., 1989. – С. 110-119. 5. Гончаров Ю. М. Историческое развитие семьи в России в XVIII – начале XIX вв. / Ю. М. Гончаров. // *Преподавание истории в школе*. – 2001. – № 7. – С. 21-32. 6. ДАХО. – Ф. 44, оп. 1, спр. 303. О причислении разного звания людей в купечество, 286 арк.. 7. Демкин А. В. Русское купечество XVII – XVIII вв.: города Верхневолжья / А. В. Демкин. – М., 1990. – 92 с. 8. Міщенко В. І., Корогод Г. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи Сумщини (XIX – поч. XX ст.) / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми, 1999. – 76 с. 9. Лаверычев В. Я. Всероссийский союз торговли и промышленности / В. Я. Лаверычев // *Исторические записки*. – 1961. – Т. 70. – С. 35–60. 10. ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 34. Списки обывателей города Харькова. 1811 г., 421 арк. 11. ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 77. Списки обывателей города Харькова. 1826 г., 331 арк. 12. ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 273 а. Ревизская сказка о купцах. 1850 г., 1191 арк. 13. ЦДІАК України. – Ф. 1959: Харківський і Воронежський генерал-губернатор. – Ф. 1959, оп. 1, спр. 12. Ведомость о количестве зданий и жителей в г. Лебедине, арк. 12 зв. 14. ЦДІАК України. – Ф. 1958, оп. 1, т. 2., спр. 1090. Список купцов с перечислением имеющих у них домов, лавок, оборотных капиталов и товаров (г. Сумы), 185 арк. 15. ЦДІАК України. – Ф. 1760, оп. 1, спр. 242. Список купцов с указанием, из какого сословия они вышли, 181 арк. 16. ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 338 а. Роспись города Харькова на 1854 г., 196 арк. 17. *Город и горожане России в XVII – первой половине XIX вв.* // Сб. статей. – М., 1991. – 211 с. 18. Брянецев М. В. Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.) / М. В. Брянецев. – М., 2000. – 96 с. 19. Пазяк М. М. Прислів'я та приказки / М. М. Пазяк. – К., 1990. – 577 с. 20. Захаров В. В. Купечество Курской губернии в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Курск, 1996. – 20 с. 21. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – Кембридж, Массачусетс, 1980. – 440 с. 22. Адаменко С. В. Купечество в социально-культурном развитии России: исторический аспект // *Духовно-культурные процессы в современной России: Сб. статей*. – М., 1998. – С. 119–131. 23. ЦДІАК України. – Ф. 1760, оп. 1, спр. 178. Ведомость об иногородных купцах, записавшихся в Харькове как гости, 2 арк. 24. *Адресно-довідкова книга «Весь Харків» на 1929-й рік*. – Х., 1929. – 207 с. 25. Петров Н. В. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского

хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год / Н. В. Петров. – Харьков, 1896–1901. – Вып. 1–3. **26.** ДАХО. – Ф. 45, оп. 13, т. 1, спр. 29. Гильдейские списки купцов и их семей по городу Харьков, 200 арк. **27.** ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 464 а. Роспись города Харькова на 1862 г., 181 арк. **28.** ДАХО. – Ф. 45, оп. 6, т. 1, спр. 559. Гильдейский список 1905 г., 115 арк. **29.** ЦДІАК України. – Ф. 1958, оп. 1, спр. 1090. Список купцов и сумм оборотного капитала у каждого, 82 арк. **30.** ДАХО. – Ф. 44, оп. 2, спр. 102. Алфавит обывателей города Харькова. 1832 г., 607 арк. **31.** Ганцкая О. Я. Семья: структура, функции, типы / О. Я. Ганцкая. – 1984. – № 6. – С. 16-28. **32.** Герасимова И. А. Структура семьи / И. А. Герасимова. – М., 1976. – 168 с. **33.** Голод С. И. Семья и брак. Историко-социологический анализ / С. И. Голод. – СПб, 1998. – 272 с. **34.** Волков А. Г. Изучение мнений о величине семьи / А. Г. Волков. – М., 1971. – 156 с. **35.** Брянцев М. В. Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.) / М. В. Брянцев. – М., 2000. – 96 с. **36.** Вольфсон С. Я. Семья и брак в их историческом развитии / С. Я. Вольфсон. – М., 1937. **37.** Зацепин В. И. Семья. Социально-психологические и этические проблемы / В. И. Зацепин. – К., 1989. – 254 с. **38.** Боярский А. Я. Население и методы его изучения / А. Я. Боярский. – М., 1975. – 264 с. **39.** Косвен М. О. Семейная община и патронимия / М. О. Косвен. – М., 1963. – 218 с. **40.** ДАХО. – Ф. 44, оп. 1, спр. 303. О причислении разного звания людей в купечество, 286 арк.

Надійшла до редколегії 10. 11. 2012

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

Купецька родина Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історико-демографічне дослідження / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2013. - № 25 (998). – С. 135-149. Бібліогр.: 40 назв.

В статье автор исследует демографические аспекты развития купеческой семьи Харьковской губернии. Историко-демографическое изучение купеческой семьи региона позволило определить основные тенденции и направления этого развития. Основной тенденцией прослеживается упрощение структуры семьи. Такая ситуация в целом отвечала так называемой «восточной» демографической модели.

Ключевые слова: демография, купеческая семья, простая семья, сложная семья, Харьковская губерния.

The author researches the of the merchant family Kharkov province. Historical-demographic study of a merchant family in the region has allowed identifying the main trends and directions of development. The main trend observed simplification of the structure of the family. This situation generally responded so-called «eastern» demographic model.

Keywords: demography, merchant family, simple family, multiple family, Kharkov Province.

ЗМІСТ

Гуртовая Ю. В. Отражение «эпохи застоя» в повседневной жизни советского учителя: актуально ли сегодня?.....	3
Горбаньов В. В. Поміщицьке господарство Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: історіографія питання.....	7
Дворкін І. В. Джерела з історії музейної справи Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст.	17
Єремєєва І. В. , Театральний Харків кінця ХІХ ст. у спогадах сучасників.....	22
Жуков С. М. , Законовчителі земських шкіл Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття).....	29
Захарченко Є. Ю. , Конструирование образа духовенства в украинских паремиях и проблема роли священника в позднеимперском обществе Российской империи.....	36
Зеркаль М. М. Дослідження історичних змін в системі перепідготовки педагогічних кадрів для шкіл з етнічним компонентом навчання (1990-2000-і роки)	41
Кабачек В. В. До питання про кооперацію кустарів на початку непу.....	50
Конюшенко Ю. А. Питання дослідження історії історико-філологічного товариства при імператорському Новоросійському університеті (1888-1923 рр.) в історіографії радянського періоду.....	59
Кравченко Р. І. Тюремна школа у Харкові (кінець ХІХ ст.).....	64
Малиновська Н. М. Наукова діяльність А. П. Ковалівського в історіографії	71
Мешковая С. І. Аналіз нормативно-правових документів щодо радянських громадян, позбавлених виборчого права (1926-1930 рр.)	78
Москалець В. К. Благодійна діяльність єврейських підприємців Дрогобича і Борислава як індикатор модерності.....	86
Мотенко Я. В., Шишкіна Є. К. Друкарська справа в Україні у середині ХV – ХVІ ст.....	93

Пеляшенко К. Ю. Ліпна кераміка скіфського часу Дніпро-Донецького лісостепу: історія формування, систематизації та доля колекцій.....	98
Пілянський С. Я. Проблематика спільного життя єврейських общин та організації ОУН-УПА, на території сучасної Західної України, в період 1939-1943 рр.	113
Тахтаулова М. Ю. До питання номінації харківських вулиць: загальноросійська та регіональна складові на рубежі XIX-XX ст.....	119
Телуха С. С. До питання про вектори української дипломатії в роки незалежності.....	124
Харламов М. І. Деякі історичні аспекти боротьби з пожежами на селі в УСРР у 1921-1927 рр.	131
Харченко А. В. Купецька родина Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історико-демографічне дослідження	135

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ «ХП»

Збірник наукових праць

Серія:
«Актуальні проблеми історії України»

№ 25 (998) 2013

Науковий редактор проф. *В. І. Ніколаєнко*
Технічний редактор *М. Г. Качахідзе*
Відповідальний за випуск к.т.н. *І. Б. Обухова*

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ: Харків, вул. Фрунзе, 21, НТУ «ХП».
Кафедра політичної історії.
Тел.: (057) 707-68-29. E-mail: merkach@kpi.kharkov.ua

Обл. вид. № 28-13

Підп. до друку 18 червня 2013. Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Друк. різнографія. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 9,5.
Наклад 300 прим., 1-й з-д 1-100. Зам. № 11098. Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ «ХП». Свідоцтво про державну реєстрацію
суб'єкта видавничої справи ДК № 3657 від 24.12.2009 р.
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Видавець і виготовлювач
ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД»
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 11
Тел.: (057) 756-53-25
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №4399 від 27.08.2012 року
